

ХРЕСТОМАТІЯ

з курсу «Українська мова за професійним спрямуванням» для студентів факультету іноземних мов (спеціальність «Німецька мова і література», «Французька мова і література»).

Укладач: кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Пена Любов Іванівна

ЗМІСТ

Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства.

Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо.

Голосовська Г. Активні дієприкметники в українській літературній мові: уживати чи ні?

Голосовська Г. Неповнозначні частини мови у функціональному аспекті.

Коць Т. А. До проблеми лексичної норми сучасної української літературної мови.

Селігей П.О. Сучасне термінотворення: симптоми і синдроми.

Селігей П.О. Що нам робити із запозиченнями?

Селігей П.О. Науковий жаргон очима письменників і філософів.

Ділове листування // Універсальний довідник-практикум з ділових паперів.

Томан Іржі. Мистецтво говорити.

Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. – Факсимільне видання. – К. : АТ «Обереги, 1994. – 72 с.

Проф. д-р Іван Огієнко

НАУКА ПРО РІДНОМОВНІ ОBOB'ЯЗКИ

**Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства,
адвокатів, учнів і широкого громадянства**

Передмова

Рідна мова – це найважливіша основа, що на ній зростає духово й культурно кожний народ. У житті кожного народу, а особливо недержавного, рідна мова відіграє найголовнішу роллю: рідна мова – то сила культури, а культура – сила народу. Тому зрозуміло, чому всі культурні народи ставляться до своєї рідної мови з найбільшою святістю, з найчулішою опікою. Рідна мова глибоко пересякає наше духове життя – приватне й державне. Давно вже стверджено, що тільки рідна мова приносить людині найбільше й найглибше особисте щастя, а державі – найсильніші патріотичні характери. Без добре виробленої, рідної мови нема всенародньої свідомости, без такої свідомости нема нації, а без свідомої нації – нема державности, як найвищої громадської організації, в якій вона отримує найповнішу змогу свого всебічного розвитку й виявлення.

Кожний народ ділиться на багато племен, що говорять більш-менш відмінними говірками чи наріччями. Говіркова мова ніколи не може бути мовою всенародньою, – для цього кожний народ утворює собі особливу соборну літературну мову, спільну й обов'язкову для всіх його племен. Літературна мова – це найцінніше й найважливіше оруддя духової культури та найміцніший цемент одности нації, а тому всі народи оточують її найпильнішою опікою. У народів державних літературну мову береже й творить не тільки закон, але й ціле живе життя: церква, преса, школа, уряди, театр, кіна, радіо і т. ін.; навпаки, у народу недержавного літературна мова зростає дуже нерівно й дуже поволі, головню в залежності від національної свідомости й карности його інтелігенції, його церкви, преси.

Племена, об'єднані загальною всенародньою свідомістю та однією літературною мовою, складають націю. Нація – це найсильніша всенародня природна організація, що найповніше приносить народові користі політичні й духовні. Свідома нація – звичайно народ державний, і тільки як виняток – недержавний. Найголовніший і найміцніший цемент, що об'єднує етнографічний народ і перетворює його в свідому націю – то соборна літературна мова. Ось через що народ, що немає соборної літературної мови, звичайно не є закінчена свідомі нація й щастя бути державним не знає; такий народ і політично не сильний, чому легко попадає в залежність сильнішого сусіда.

Рідна й літературна мова – органи надзвичайно ніжні й чутливі, – навіть найменші недостачі й потрясення життя приватного чи всенароднього помітно відбиваються й на них. Через це кожний народ виробляє собі певну реальну практику, щоб найвірніше забезпечити своїй рідній і літературній мові найкращий і найлегший розвиток, щоб не принести їм найменшої шкоди й найкоротшої затримки в їхнім розвою.

Збір державних і приватних практик найкращого розвою рідної й літературної мови, потрібних для скорішого духового поступу народу та його культури, зветься рідномовною політикою або наукою про рідномовні обов'язки. Через те, що рідна мова – найголовніший ґрунт, на якому духово зростає й цвіте нація, рідномовна політика – це найважливіша політика всякого народу, яку конче мусить знати кожен інтелігент, якщо бажає бути свідомим членом своєї нації, якщо бажав своєму народові стати сильною нацією. Знання рідномовних обов'язків сильно підносить національну свідомість, а вона – найкращий ґрунт для знання й розвитку соборної літературної мови. Ось через що корисно, щоб наука про рідномовні обов'язки стала наукою всенародньою.

Рідномовна політика – стара, як сам світ, бо повсталла вона ще відтоді, коли люди вперше зачали творити організовані громади. Але наука про рідномовну політику чи про рідномовні обов'язки – наука наймолодша, створена головно за останній час. Через те, що в цій науці я не мав попередників, читачі вибачати мені і неповноту цього курсу, і його недостачі, бо тут кожний крок довелось прокладати самотійно й самотужки.

Курс мій не прив'язаний конче до якоїсь окремої мови, чи до якогось окремого народу, – він може придатися кожному народові, особливо ж недержавному, що прагне стати державним.

Автор

Радість коло Варшави.

11-13. VII. 1935.

I. Рідна мова й народ

1. Рідна мова – мова наших батьків і мова народу, з якого ми вийшли.
2. Рідна мова – найголовніший наріжний камінь існування народу як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу.
3. Ступінь виробленості рідної мови – то ступінь зрілості народу й ступінь глибини його духовної культури. Сила нації – в силі її культури, тому треба конче дбати про розвиток рідної мови.
4. Культура рідної мови зростає разом із національною свідомістю народу. Працюймо ж для розвитку цієї свідомості нашого народу!
5. Народ, що не розуміє сили й значення рідної мови й не працює для збільшення культури її, не скоро стане свідомою нацією й не стоїть на дорозі до державности.

II. Держава й рідна мова

1. Найголовніший обов'язок кожної держави – всіма можливими силами дбати про якнайкращий розвиток спільної для всіх племен її народу літературної мови, як найміцнішої основи його духовного об'єднання.
2. Свої рідномовні обов'язки супроти своєї літературної мови держава виконує через церкву, школу, пресу, письменників, уряди, судівництво, інтелігенцію, театр, кіна, радіо й т. ін., що обов'язані вживати доброї соборної літературної мови.
3. Держава обов'язана пильно й безперестанно дбати про мову своєї еміграції, змушуючи її вживати тільки соборної літературної мови й вимови та соборного правопису й не допускаючи її до мовного винародовлення.
4. Держава що не об'єднує всіх племен свого народу спільною соборною літературною мовою, завжди наражена й на політичне роз'єднання цих племен.
5. Кожна держава, що дбає про своє майбутнє, мусить давати своїм меншинам повну змогу нормально розвивати свої літературні мови.

6. Мовне винародовлення завжди й конче провадить до морального каліцтва, а воно – найродючіший ґрунт для різних злочинів. Через це для власного добра держава мусить не допроваджувати своїх меншин до мовного винародовлення.

7. Тільки держава, що мало дбає про своє будуче, не дає літературним мовам своїх меншин повної змоги нормального розвитку.

8. Жодні урядові перешкоди не в силі спинити розвитку літературної мови меншини-нації, – вони можуть тільки часово задержати цей розвиток.

9. Держава, що не дає своїм меншинам змоги нормально розвивати свої літературні мови, робить із них своїх неприхильників, що завжди загрожуватимуть політичній силі її.

III. Найперші рідномовні обов'язки кожного громадянина

1. На кожному кроці й кожної хвилини охороняй честь своєї рідної мови, як свою власну, більше того – як честь своєї нації. Хто не береже чести своєї рідної мови, той підкопує основи своєї нації.

2. Розмовляй у родині своїй тільки рідною мовою. Це принесе тобі правдиву насолоду шляхетного почуття сповнення найбільшого обов'язку супроти свого народу.

3. Хто в родині своїй розмовляє нерідною мовою, той стоїть на дорозі до мовного винародовлення, – найбільшого нещасного гріху супроти свого народу.

4. Бережи своє особове ім'я й родове прізвище в повній національній формі, й ніколи не змінюй їх на чужі. Найменша тут зміна, – то вже крок до винародовлення.

5. Кожний, хто вважає себе свідомим членом свого народу, мусить пильно навчатися своєї соборної літературної мови.

6. Кожний свідомий член народу мусить завжди допомагати всіма доступними йому способами розвитку культури своєї літературної мови.

7. Кожний свідомий член народу мусить добре розуміти й ширити головне рідномовне гасло: „Для одного народу – одна літературна мова й вимова, один правопис”.

8. Кожний свідомий член нації мусить добре знати й завжди виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

9. Де б ти не жив – чи в своїм ріднім краю, чи на чужині, – скрізь і завжди мусиш уживати тільки однієї соборної літературної мови й вимови, тільки одного спільного правопису. Тим ти покажеш, що ти свідомий син своєї об'єднаної нації.

10. Кожний свідомий громадянин, живучи серед чужого народу, мусить конче вживати своєї рідної мови не тільки вдома, але й скрізь, де можливо.

11. Кожний громадянин мусить добре пам'ятати й дітей своїх того навчати, щонаймиліша мова в цілому світі – то мова, рідна.

12. Кожний свідомий громадянин мусить щедро підтримувати свої національні

періодичні й неперіодичні видання, даючи їм тим змогу нормальніш розвиватися. Добрий стан національних видань – то могутча сила народу й запевнення розвою рідної мови, а висота їх накладу – то ступінь національної свідомості народу.

13. В справах рідномовної політики свого народу мусить бути серед цілого громадянства за всяких обставин тільки однодушний міцний фронт.

14. Рідномовна політика – то найцінніша й найважливіша частина національної політики взагалі; недотримання її нормальних практик сильно шкодить культурі народу й його політичному станові.

15. Кожний свідомий громадянин мусить матеріально й духово підтримувати свої рідномовні журнали як головні двигуни наукового вивчення й збільшення культури своєї рідної мови.

16. Кожний свідомий громадянин мусить дбати щоб навіть у найменших оселях закладалися «Гуртки плекання рідної мови» ...

IV. Десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина

1. Мова – то серце народу: гине мова – гине народ.

2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ.

3. Літературна мова – то головний двигун розвитку духової культури народу, то найміцніша основа її.

4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.

5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.

6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.

7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови.

8. Стан літературної мови – то ступінь культурного розвою народу.

9. Як про духову зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.

10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

V. Для одного народу – одна літературна мова.

1. Мова, що нею говорить простий неписьменний народ, зветься говірковою або місцевою.

2. Кожний культурний народ пильнує створити собі одну мову, спільну для всіх своїх племен, щоб нею всі могли найлегче порозуміватися. Ця спільна, чи соборна мова зветься мовою літературною.

3. Всенаціональна мова, що нею урядують, пишуть книжки, навчають по школах і говорить більшість інтелігенції, зветься мовою літературною.

4. Державний народ навчається своєї літературної мови на кожному кроці повсякденного життя, бо чув її в церкві, з школі, по урядах, на зборах, в суді, театрі, в кінах, через радіо й т. ін. Недержавний народ має дуже мало нагоди навчатися своєї літературної мови, а тому використовуйте для цього кожду нагоду.

5. Книжки й періодичні видання треба писати тільки соборною літературною мовою, щоб вони ставали всенароднім добром нації.

6. Книжка, написана місцевою чи говірковою мовою, стає добрим тільки місцевим, а не всенароднім.

7. Племена, об'єднані загальною всенародньою свідомістю та однією соборною літературною мовою, складають націю.

8. Без соборної літературної мови жодний, навіть дуже численний народ, не може стати свідомою нацією.

9. Державним народом не може стати народ не свідомою нацією, що не має соборної літературної мови, спільної для всіх його племен.

10. Найвища і найміцніша духовна організація одности народу – то соборна літературна мова.

11. Соборна літературна мова дає своєму народові величезні користі політичні і духовні, а саме:

а. Соборна літературна мова надає своєму народові глибокого почуття всенаціональної одности, де б він не жив і до якої держави він не належав би.

б. Почуття ж одности народу надає йому живущої духовної сили й політичної могутости, бо в такого народу-нації всі боронять одного й один боронить усіх.

в. Ніякий уряд не відважиться забирати чи зменшувати волю народові-нації, зцементованому соборною літературною мовою.

г. Нація, духовно об'єднана соборною глибоко розвиненою літературною мовою, конче стане державною.

г. Сила нації – в силі її культури. Соборна літературна мова – найміцніший ґрунт для зросту здорової духовної культури, а тому кожний громадянин, що хоче щастя своєму народові, мусить повсякчасно працювати й для збільшення культури своєї літературної мови.

д. Усе, що написане соборною літературною мовою, стає всенаціональним добром і збільшує всенаціональну культуру.

е. Кожний громадянин мусить виховуватись тільки на всенаціональних культурних надбаннях, бо вони дадуть йому найбільше духовних цінностей.

є. Соборна літературна мова збільшуючи всенародні культурні надбання нації, стає могутим оруддям для виховання правдивих національних талантів і геніїв.

ж. Соборна літературна мова, заціплюючи народові шляхетне почуття одности, сильно допомагав йому творити національно міцну інтелігенцію й національно міцні характери.

з. Соборна літературна мова приносить величезні користі видавництвам, бо не треба витрачати багато дорогого часу на виправлення рукописів, як то буває, коли письменники пишуть говірковими мовами.

12. Народ, що послуговується в своїх писаннях тільки місцевими говірковими мовами, а соборної літературної мови не створив, тратить на тому надзвичайно багато політично й духовно. А саме:

а. Народ, що спільною літературною мовою не об'єднав своїх племен у свідому націю, звичайно мав почуття принизливої самотності, безсилля й безрадности.

б. Почуття самотності, безсилля й безрадности витворює з народа раба, що покійрно служить кожному сильнішому.

в. Народ, що не має соборної літературної мови, не має й всенародніх завдань: свідомою нацією він не стане й державним не буде.

г. Творення тільки місцевих культур, без огляду на культуру всенаціональну, веде до розбиття одности народу.

г. Усе, що написане місцевою мовою, без огляду на всенаціональні завдання, поглиблює розбиття одности народу.

д. Письменник, що знає тільки місцеву мову, а своєї соборної літературної мови не навчився, шкодить всенаціональним завданням, бо веде до розбиття одности народу.

е. Вихований тільки на місцевих інтересах і місцевих традиціях, без огляду на традиції всенаціональні, ніколи не стане великим і для всенаціонального добра нічого помітного не зробить.

є. Таланти й генії звичайно не виховуються в народа, що не став свідомою нацією, цебто що не знає соборної літературної мови, найродючішого ґрунту для великих творців. А коли часом і виховуються, то звичайно пропадають для нього, йдучи на службу чужим.

ж. У народа, що не знає соборної літературної мови, а тим самим не знає й почуття всенаціональної одности й карности, панує політична й культурна анархія, що приносить йому безсилля, ліпшезнайство, продажність, хрунівство, винародовлення, зраду.

з. Народ, що не сотворив собі соборної літературної мови, цебто не має почуття всенаціональної одности, звичайно не визнає своїх авторитетів і тим позбавляється доброго проводу й нидіє в анархії. Але чужих «авторитетів» такий народ визнає по-рабському й некритично, й по-рабському клониться їм.

13. Ніхто не знатиме своєї літературної мови добре, відповідно не вчившись її. А знання місцевої мови – то не знання мови літературної.

14. Особа, що не навчилася своєї соборної літературної мови, не може зватися вповні інтелігентною, бо бракує їй найважливішої і найбільшої частини духової культури.

15. Перша ознака правдивої інтелігентности людини – добре знання своєї літературної мови.

16. Сила духової інтелігентности людини – в силі знання своєї літературної мови.

17. Хто не навчився своєї соборної літературної мови зо школи, той мусить конче навчитися її поза школою, якщо бажає бути свідомим і корисним членом своєї нації.

18. Нікому не вільно виправдувати незнання своєї літературної мови нефаховістю або невивченням її в школі.

19. Хто не знав своєї соборної літературної мови, той не може вважатися за свідомого й корисного члена своєї нації.

20. Скільки книжних мов, стільки й народів. Не робімо з свого єдиного народу кількох народців!

21. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова, що найсильніше зцементовує окремі його племена в одну свідому міцну націю.

22. Літературна мова в кожного народу повстає однаково: за основу її стає одна історично найсильніша говірка, добираючи собі потрібне й цінне з інших говірок.

23. За основу української літературної мови стала київська говірка, почасти полтавська, взявши трохи говірок і інших. За основу літературної російської мови стала головно говірка московська, а сучасної польської – говірки головно великопольські.

24. Літературна мова може бути для деяких своїх племен не зовсім зрозуміла, – це загальна доля кожної літературної мови, що до деякої міри завжди є витвір штучний.

25. Своє найміцніше коріння літературна мова завжди бере з мови живої народньої, але вона завжди далека й від неї.

26. З бігом часу кожна літературна мова стає до певної міри штучною й ніби мертвою, далекою від своєї живої народньої мови, а тому її треба відсвіжувати цією останньою.

VI. Для одного народу – одна літературна вимова

1. Кожна мова складається з багатьох говірок, кожна говірка знає свою власну вимову тих самих слів, свої власні форми.

2. Народ, що знає одну літературну мову, конче творить і одну літературну вимову.

3. Кожен інтелігент, що публічно промовляє: зо сцени, в церкві, в суді, в школі, на зборах, на відчитих і т. ін., обов'язаний промовляти тільки соборною літературною мовою й вимовою.

4. Кожний інтелігент повинен виховувати в своїй родині не тільки соборну літературну мову, але й добру літературну вимову.

5. Добра літературна вимова – то ознака правдивої інтелігентности людини.

6. Церковні проповідники по містах повинні виголошувати свої казання тільки соборною літературною мовою з доброю літературною вимовою. Тільки по глухих сільських церквах можна проповідувати й місцевою мовою.

7. Соборна літературна вимова, як і соборні мова та правопис, зцементовує народ у свідому націю й надає йому почуття одности, де б він не жив і до якої держави він не належав би.

8. Літературний наголос – основа літературної вимови, а тому працюймо для набуття собі доброго літературного наголосу.

VII. Для одного народу – один правопис

1. Правопис – то необхідне важливе зовнішнє вбрання кожної літературної мови.

2. Правопис складають учені мовознавці, а до життя запроваджує уряд.

3. Правопис сильно впливає на скорість і легкість читання, якщо він держиться стільки часу, що до нього призвичаюються.

4. Не вільно занадто скоро міняти правопису, бо це понижує загальну «грамотність» народу.

5. Кожна культурна свідома нація в даний момент має тільки один правопис, обов'язковий для всіх її племен.

6. Соборна літературна мова звичайно знає й один соборний правопис, як зовнішню ознаку своєї одности.

7. Одність правопису, як і одність літературної мови й вимови, сильно впливає на вироблення всенаціонального почуття одности народу.

8. Коли народ – не свідома нація, а тільки етнографічна маса, то він звичайно не знає соборного правопису, – в нього кожний письменник і кожне

видання пишуть своїм «кращим» правописом, цебто в нього панує правописна анархія. Не наслідуймо їх!

9. У культурного свідомого народу-нації не провадиться більшої боротьби за правопис: цю справу спокійно вирішують йому вчені та уряд, а громадянство карно приймає урядовий правопис.

10. Коли ти не фаховий мовознавець, не мішайся до вироблення правопису, справи виключно фахової; коли ж фаховець – працєю тільки для добра свого народу.

11. У народа, що не став іще свідомою нацією, звичайно провадиться запекла боротьба за правопис, і в цій боротьбі вчені мовознавці мають найменший голос. Не наслідуймо їх!

12. Народ, що не став свідомою нацією, звичайно не мав почуття виховувати й шанувати свої мовознавчі авторитети, а тому й не може дійти ані до соборного правопису, ані до соборної літературної мови. Не робім так і ми!

13. Для розвитку культури й всенаціональної свідомости народу стокрот корисніш мати один, хоч і недосконалий, але соборний правопис, аніж правописи індивідуальні (особисті), хоч би й ліпші.

14. У народу, що не створив собі одного соборного правопису й що провадить запеклу боротьбу за правописи особисті, мовознавство стоїть на низькому рівні, бо вчені змушені займатися тільки яловими правописними питаннями. Не робім так і ми!

15. Кожна анархія – правописна, термінологічна чи мовна – тягне за собою й анархію духову, найбільшого ворога недержавного народу.

16. Одність правопису приносить для народу великі політичні й духові користі, а саме:

а. Соборний правопис, як і соборна літературна мова й вимова, надає народові надзвичайно корисного почуття одности, де б він не жив, і до якої держави він не належав би.

б. Карність громадянства в правописній справі дає мовознавцям більшу змогу працювати в найціннішій ділянці – в творенні літературної мови.

в. Соборність правопису дає змогу кожному легше його знати й легше його навчатись, бо створюється корисна правописна традиція.

г. Соборний правопис привчає людину до сталости писаної форми й тим дає їй змогу скоріш читати й легче розуміти читане, бо в нашій зоровій пам'яті легко і утворюються тоді знайомі форми, дуже корисні й потрібні при читанні.

г. Соборність і усталеність правопису мають змогу вимагати його знання від кожного грамотного, бо такий правопис дає всі засоби найширше й найглибше йти до мас і створювати правописну традицію.

д. Соборність і усталеність правопису сильно полегчує працю вчителям по школах, бо допомагає їм скоріш навчати його дітей.

е. Соборність та усталеність правопису дає кожному корисне почуття «грамотности» й певності в писанні, чого зовсім не буває при правопису невпорядкованим.

є. Соборність і усталеність правопису приносить величезні користі в найціннішій культурній ділянці – в видавництві, бо незмірно полегчує працю редакторам, коректорам і друкарським складачам.

VIII. Письменник і рідна мова

1. Найсильніші й найперші творці соборної літературної мови – то свої письменники.

2. Кожний письменник обов'язаний не тільки найдосконаліше знати свою соборну літературну мову й вимову, як практично, так і теоретично, але й постійно й невпинно збільшувати це своє знання.

3. Письменник, що не знає своєї соборної літературної мови, тільки шкодить рідній культурі, бо для всенационального культурного добра не працює.

4. Тільки лінивість та рідномовна політична несвідомість допроваджують письменника до незнання своєї соборної літературної мови й теоретично.

5. Кожний письменник мусить не тільки писати, але й говорити найкращою соборною літературною мовою й вимовою.

6. Письменник повинен добре пам'ятати й розуміти, що літературна мова, хоч і ґрунтується на мові народній, однак завжди далека від неї, а тому ніколи не можна доводити уживання певних слів, і форм чи словосполучень тільки тим, що «так говорять у нашому селі».

7. Словник нашої мови буває: активний – слова наших писань і розмов, і пасивний – слова, що ми їх розуміємо, але практично не вживаємо, як рідких чи

малознаних. Письменник мусить пильнувати, щоб його активний словник був якнайширший, а словник пасивний – якнайменший.

8. Цінність мови письменника – також і в багатстві його словника: щоб слова були небуденні, соковиті, промовисті, яскраві. Нехай кожний письменник завжди пильно дбає про багатство свого словника.

9. Багатство мови на синоніми свідчить про її виробленість. Письменник мусить глибоко знати й відчувати рідну синоніміку й не вживати синонімів невідповідно.

10. Кожний письменник мусить пильно дбати про багатство своєї мови на небуденні епітети, як прикметникові, так і прислівникові. Багатство прислівників – то багатство мови письменника.

11. Творення нових добрих слів – ознака талановитості письменника. Заохочуймо ж наших письменників до творення нових слів!

12. Кожний поет мусить пам'ятати, що його мова тільки тоді цінна, коли вона поетична, цебто коли в ній будуть небуденні й часті: метафори, персоніфікації, порівняння, епітети прикметникові й прислівникові і т. ін. Хто не пише поетичною мовою, той не поет.

13. *Licentia poetica* чи т. зв. «поетична воля» – це воля поетові вжити якоїсь однієї форми з тих, що літературна мова допускає їх декільки. Коли ж поет уживає такої форми, наголосу чи слова, що літературна мова їх не допускає, то це не «поетична воля», але недозволенний прогріх супроти своєї літературної мови.

14. Кожний поет у своїх віршах мусить уживати тільки загально прийнятих і у соборній літературній мові наголосів; коли ж він цього не дотримується й уживає говіркових наголосів, то це не «поетична воля», але недозволений прогріх супроти своєї літературної мови.

15. Добрі поети, досконалі знавці своєї соборної літературної мови й вимови, звичайно в своїх творах не знають т. зв. «поетичної волі».

16. Поети, що не знають своєї соборної літературної мови й вимови, звичайно оправдують своє соромливе незнання мови ніби правом т. зв. «поетичної волі». Це сильно шкодить культурі літературної мови.

17. Письменник, що пише говірковою мовою, а своєї соборної літературної мови не знає, шкодить одності свого народу й для всенаціонального культурного добра не працює.

18. Письменники повинні добре пам'ятати, що твори, писані чисто говірковою мовою, мають свою окрему ціль: артистичну або ілюстраційно-наукову. Такі твори повинні мати заввагу, що писані такою то говіркою, й мати пояснення говіркових слів літературною мовою.

19. Місцевої мови вільно вживати письменникові тільки свідомо: 1. в розмові дієвих осіб («couleur local») і 2. в творах, навмисне написаних для місцевих потреб. Наукові праці ніколи не пишуться говірковою мовою.

20. Архаїзмів вільно вживати письменникові тільки в розмові давніх дієвих осіб із метою артистичною або ілюстраційно-науковою. Архаїзми, не прийняті в літературній мові, стають локалізмами.

21. Літературний критик мусить глибоко знати свою літературну мову, й звертати увагу письменникам на нечистість їхньої мови. Коли ж критик глибоко не знає цієї мови, то нехай оминає питання мови в своїх писаннях.

22. Кожний письменник у своїх творах мусить конче плекати й ідею всенаціональної одности, як підставу одности мовної, й подавати її так, щоб на цих творах духово зростали: молодь, студенство й ціле громадянство взагалі.

23. Кожний письменник повинен пильно дбати про чистоту своєї літературної мови й не вживати ялових чужих слів та кільок (пор. XXXIII, 5), пильнуючи заступати їх словами своїми, а також без потреби не вживати місцевих слів і форм та архаїзмів.

24. Письменники обов'язані обробляти в своїх творах і патріотичні всенаціональні теми, що виховують у народі почуття всенаціональної гордості й чести, бо ці почутті сильно впливають на розвиток національної культури, а разом із тим і на розвиток літературної мови. Цей обов'язок багатократно збільшується для письменників і поетів недержавного народу, — тут вони мусять не забувати й тем рідномовних взагалі.

25. Письменники й поета недержавного народу, що служать виключно «чистому мистецтву», а свої національно-громадські мотиви оминають, чужі й не корисні для свого народу, й на розвиток літературної мови мало впливають.

26. Кожний письменник обов'язаний виробити собі національний світогляд, найкорисніший для розвитку свого народу, а тим самим і для розвитку своєї літературної мови.

27. Кожний письменник, особливо ж народу недержавного, мусять добре пам'ятати, що сама форма твору, навіть найкраща, не задовольнить національних

потреб його народу, — в його творі мусить бути, крім досконалої форми, ще й відповідна ідея. Тільки глибока ідея, вкупі в досконалою формою, роблять твір великим і нестаріючим.

28. Кожний письменник повинен сам найпильніше дбати про поправне видання своїх творів без мовних і друкарських помилок, завжди пам'ятаючи, що з їхніх творів широкий загал навчається рідної мови.

ІХ. Преса й рідна мова

1. Преса – то головний двигун розвитку рідної мови.

2. Кожне видання, якого б фаху не і було воно, мусить видаватися тільки зразковою соборною літературною мовою й соборним правописом.

3. Преса недержавного народу, позбавленого рідномовних шкіл, мусить стати головною школою навчання соборної літературної мови й соборного правопису.

4. Преса й взагалі всі видання мусять плекати ідею всенаціональної одности народу, як підставу його сили й одности літературної мови.

5. Ціла преса мусить матеріально й духово підтримувати свої рідномовні видання, бо звичайно вони самостійно існувати не можуть. Не можна забувати, що рідномовні видання існують насамперед для преси й для всіх робітників пера.

6. Мовним редактором, як і коректором при виданні мусить бути тільки особа, що досконало знає свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, як також глибоко розуміє свої рідномовні обов'язки.

7. Кожне поважне видання конче мусить мати доброго мовного редактора й коректора. Не вільно випускати ніяких видань без відповідної доброї мовної редакції.

8. Особа, що не знає добре своєї соборної літературної мови та своїх рідномовних обов'язків, не може бути робітником пера.

9. Усі працівники пера, як і письменники, мусять постійно й невпинно збільшувати свої знання літературної мови.

10. Усі видавці мусять насамперед дбати про збільшення всенаціонального культурного добра, цебто видавати твори тільки соборною літературною мовою й соборним правописом.

11. Преса, що видається тільки говірковими мовами й місцевим правописом сильно шкодить одности свого народу й спинює розвиток соборної літературної мови.

12. Кожний свідомий громадянин не візьме до рук видання, писаного без потреби говірковою мовою або місцевим правописом, бо вони шкодять його народові, розбиваючи його одність.

13. Видання для селян треба писати не говірковою мовою, але літературною тільки простою й зрозумілою.

Х. Церква й рідна мова

1. Кожна віра найміцніше зв'язана з рідною мовою народу, бо рідна мова – то основний родючий ґрунт кожної віри. Рідна мова – шлях до Бога.

2. Християнська Церква ще від свого повстання була і є наймогучіший консерватор і твердиня рідної мови.

3. Усі церковні Богослуження мусять відправлятися тільки живою мовою свого народу, як то було й у давнину.

4. Богослуження незрозумілою мовою не приносять вірним усієї тієї духової користи, що є його ціллю.

5. Народ, що в церкві не чув своєї рідної мови, звичайно не шанує й не береже її, як скарбу свого найдорожчого.

6. Народ, що слухав Служби Божі в нерідній йому мові, подібний до в'язня, що любить світлом Божим через в'язничні ґрати.

7. Служби Божі в нерідній мові виховують у народі шкідливу байдужість до своєї мови й віри.

8. За мовне винародовлення народу Церква несе найбільшу відповідальність.

9. Пам'ятаймо: хто міцний у рідній мові, той міцний і в батьківській вірі.

10. Церковні проповіді треба виголошувати тільки рідною мовою вірних, бо тільки вона найглибше промовляє до душі слухачів і найкраще буде їх для добра. Рідна мова – шлях до Бога.

11. Священик, що промовляє в церкві не рідною мовою вірних, приносить їй найбільшу кривду, бо не промовляє до душ вірних і не буде їх.

12. Церква, що допускає мовне винародовлення своїх вірних, тратить у них свій авторитет, цебто шкодить сама собі.

13. Церква мусить пильно дбати, щоб дати своїм вірним переклад цілої Біблії на таку зразкову соборну літературну мову, щоб на ній мовно виховувався цілий народ. Переклади мішаною мовою шкодять розвиткові соборної літературної мови, а тим самим і одности народу

14. За переклади св. Письма чи Богослужбових книг мусять братися тільки особи, що досконало знають спільну літературну мову народу.

15. Церква мусить добре пильнувати щоб усі її популярні видання – Життя Святих, Молитовники і т. ін. – видавалися тільки соборною літературною мовою, але легкозрозумілою й простою.

16. Конечний обов'язок Церкви – подбати, щоб усі підручники з релігії для всіх шкіл були написані такою зразковою літературною мовою, щоб на них мовно виховувалась наша молодь.

17. Взагалі Церква мусить пильно дбати, щоб усе, що виходить від Неї, було писане зразковою літературною мовою. Це сильно збільшить її авторитет і прихилить читача до її видань.

18. Кожний, хто пише церковні твори мусить добре розуміти ролю архаїзмів (давніх слів чи виразів) у мові, – вони добрі тільки на відповіднім місті (див. VIII, 20) і не в великій кількості. Невміле нагромадження архаїзмів тільки занечищує мову, роблячи її «язичієм».

19. Церква недержавного народу мусить свідомо взяти на себе й обов'язки рідномовного виховання вірних, бо ж хто не міцний у рідній мові, той не міцний і в вірі батьків своїх.

20. Церква мусить пильнувати щоб її духовенство мовою було рідне своїм вірним.

XI. Духовенство й рідна мова

1. Духовенство, як авторитетний опікун і виховник душі народу, має в рідномовному житті надзвичайно велике значення.

2. Вплив духовенства на вироблення літературної мови завжди надзвичайно великий, а тому кожний священик повинен добре знати літературну мову й вимову народу, якому служить.

3. Святий обов'язок кожного священика – пильно дбати про кращий стан рідної мови своїх вірних, як головної основи їхньої національної культури й міцної твердині для віри.

4. В своєму родинному житті кожний священик мусить уживати тільки соборної літературної мови, щоб власним прикладом впливати на вірних.
5. В розмові з своїми вірними в місті священик мусить уживати тільки соборної літературної мови, і тільки по селах – і мови місцевої.
6. Священик, що вживає в родинному житті або в розмові в вірними чужої їм мови, чинить тим непростенний гріх перед ними й Церквою.
7. Кожний священик мусить пам'ятати, що малосвідомі його парафіяни будуть пильнувати наслідувати його мову.
8. Священик мусить працювати тільки в парафії, мовно йому рідній. Коли ж він не знає мови своїх вірних, не принесе їм духової користі, а самій Церкві пошкодить.
9. Священик, що виголошує проповіді не рідною вірним мовою, чинить непростенний гріх проти добра Церкви, бо не промовляє до душі їхньої, цебто не буде їх.
10. Кожний священик мусить виголошувати свої проповіді в містах — зразковою соборною літературною мовою і тільки по селах — і мовою місцевою.
11. Збірники проповідей, як і інші духовні писання, треба видавати тільки зразковою літературною мовою, щоб вони ставали сенсаціональним добром,
12. Священик несе найбільшу відповідальність за мовне винародовлення своєї пастви, бо хто винародовлюється, той легко кидає й віру батьків.
13. Помітивши священик, що хтось із його духових дітей мовно винародовлюється, мусить всіма доступними йому силами не допустити до того.
14. Священик мусить добре усвідомити, що мати — то найміцніша твердиня збереження рідної мови, а тому повинен при кожній нагоді, особливо ж на сповіді нагадувати жінкам про їхні рідномовні обов'язки.
15. Священик мусить виголошувати проповіді й на теми рідномовного виховання, пам'ятаючи, що хто твердий у рідній мові, той твердий і в батьківській вірі, і що рідна мова – шлях до Бога.
16. Кожний священик мусить пильно дбати, щоб у його парафії не було дітей, що не вчаться рідної мови або не вміють читати по-рідномовному.
17. Кожний священик обов'язаний якнайкраще знати Науку про рідномовні обов'язки й ширити ці знання поміж своїми вірними.
18. Для домашнього т. зв. моралізуючого читання священик має поручати своїм вірним тільки книжки й часописи, що писані чистою літературною мовою.

19. До своїх парафіяльних бібліотек священники набувають тільки книжки й журнали, що писані чистою літературною мовою.

20. Кожний священник мусить збирати діалектологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови.

21. Кожний священник мусить дбати, щоб у його парафії конче працював «Гурток плекання рідної мови».

ХІІ. Школа й рідна мова

1. Рідна школа — то найсильніше джерело вивчення й консервації своєї рідної мови взагалі, а літературної зокрема.

2. Цілий народ мусить пильно дбати щоб усі його школи були тільки рідномовні, бо тільки вони виховують свідому націю.

3. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб усі підручники по його школах були писані тільки соборною літературною мовою, і то такою зразковою мовою, щоб на ній мовно виховувалась молодь.

4. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб навчання в його школах провадилось не місцевою, а тільки соборною літературною мовою, бо тільки воно забезпечує народові всі користі від школи.

5. Ціле громадянство мусить добре пам'ятати, що тільки рідна школа виховує національно сильні одиниці й морально міцні характери.

6. Народ, позбавлений рідних шкіл, позбавляється тим найсильнішого двигуна свого духового розвитку й засуджується на культурне й національне каліцтво.

7. Кожна школа мусить закладати серед учнів «Гуртки плекання рідної мови».

8. Кожна школа мусить навчати своїх учнів і рідномовних обов'язків.

9. Кожна школа повинна подбати про зразковий добір книжок для шкільної бібліотеки, оминаючи все, що писане не чистою літературною мовою.

10. Кожна школа мусить конче мати підручну бібліотечку для вивчення рідної літературної мови з необхідними граматиками, словниками, довідковими книжками й мовними журналами.

11. Шкільне діловодство треба вести тільки літературною мовою.

12. Кожна рідна школа на еміграції або на національно загроженій території, мусить щороку уряджувати «Свято рідної мови».

ХІІІ. Учитель і рідна мова.

1. Кожний учитель – якого б фаху не був він – мусить досконало знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис. Не вільно вчителеві оправдувати свого незнання рідної мови нефаховістю.

2. Як у школі, так і поза нею, учитель повинен говорити тільки взірцевою рідною соборною літературною мовою й вимовою, щоб власним прикладом впливати на учнів і на оточення.

3. Учитель, що навчає тільки місцевою мовою, приносить тим велику шкоду єдності свого народу й своєї літературної мови.

4. Кожний учитель, що навчає мови, мусить конче працювати для наукового вивчення своєї рідної мови.

5. Кожний учитель, особливо ж провінціальної школи мусить конче збирати діалектологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови.

6. Кожний учитель мусить найдокладніше знати Науку про рідномовні обов'язки.

7. Учитель рідної мови в школі мусить навчати тільки сучасної соборної літературної мови.

8. Учитель рідної мови в школі мусить конче навчати своїх учнів про найголовніші рідномовні обов'язки, щонайменше подані тут у розділах I, III, IV, XXII, XXXI і XXXIV для початкової школи, а для середньої додаючи ще розділи V-VIII, XXIV і XXXIII.

9. Учитель рідної мови мусить бути і душею «Гуртка плекання рідної мови» I в його школі. Він же уряджує «Свято рідної мови».

10. Учитель рідної мови мусить пильнувати викликувати в своїх учнів любов і пошану та зацікавлення до рідної мови, а це приведе їх до глибшого вивчення її.

11. Всі вчителі інших предметів мусять завжди звертати пильну увагу, щоб і на їхніх годинах панувала чиста літературна мова. Бо мало зробить сам учитель рідної мови, якщо його не підтримають і вчителі інших предметів.

ХІV. Батьки й рідна мова

1. Виховуйте своїх дітей тільки рідною мовою, бо тільки вона принесе їм найбільше духових цінностей.

2. Пам'ятайте, що діти вважатимуть за рідну тільки ту мову, що панує в вашій родині.
3. Найцінніший ґрунт для духового виховання сильного характеру — то рідна мова. Пильнуйте ж виховувати такі потрібні для нації сильні характери, виховуючи дітей своїх тільки рідною мовою.
4. Особа, що не зросла на рідній мові, загублена для нації, бо ціле життя буде безбатченком, і справи рідної нації будуть їй чужі.
5. Коли батьки соромляться своєї рідної мови, будуть її ціле життя соромитись і їхні діти, а тим стануть чужі для і свого народу.
6. Соромлення рідної мови батьками – це дошкільна зрада свого народу та найбільший гріх супроти дітей і своєї нації
7. Коли маєте змогу, виховуйте дітей своїх тільки соборною літературною мовою, бо вона відразу заціплює їм почуття одности народу, й дає найбільше духових цінностей.
8. Пильнуйте, щоб діти ваші читали книжки, писані тільки соборною літературною мовою.
9. Пильнуйте всіма силами, щоб перша мова вашої дитини була справді матірня — своя рідна.
10. Не забувайте, що дитина вважатиме тільки ту мову за рідну, якою говоритиме перші п'ять років свого життя.
11. Хто не говорить рідною мовою й не знає своєї соборної літературної мови, той ніколи не буде правдивим патріотом для свого народу.
12. Дитина, вихована не рідною мовою, ніколи не буде для свого народу національно сильною й морально міцною.
13. Кожний батько, особливо ж інтелігент, мусить говорити в своїй родині тільки літературною мовою, мусить вияснювати рідномовні гасла та обов'язки, завжди даючи добрий приклад своїй дружині та дітям, і завжди вимагаючи від них уживати чистої мови.
14. Кожний батько, свідомий своїх національних обов'язків, повинен скласти для своєї родини бібліотечку з найкращих творів українського письменства. У цій бібліотечці конче мусить бути рідномовний журнал.
15. Кожний батько повинен завжди пам'ятати, що найголовніший учитель рідної мови для своїх дітей – то він сам із своєю дружиною.

XV. Мати й рідна мова

1. Жінка завжди чуліша до рідної мови, а тому й сильніше впливає на мовне виховання дітей.
2. Найсвятіший і найперший обов'язок кожної матері – навчати своїх дітей рідної мови й зацепити їм правдиву любов до неї.
3. Кожна мати перші п'ять літ віку дитини повинна розмовляти з нею не йнакше, як тільки своєю рідною мовою.
4. Пам'ятаймо, що в недержавного народу мати – найміцніша твердиня збереження та плекання рідної мови. Працюймо ж усі, щоб наші матері були свідомі своїх рідномовних обов'язків.
5. Кожна свідома мати мусить пам'ятати, що та мова, яку вона прищепить дитині з молоком своїх перс, позостанеться в неї на ціле життя за мову «матірню», – за наймилішу мову цілого світу.
6. Мати, що не навчить своєї дитини рідної мови й не зацепить їй правдивої любови до неї, є зрадниця своєї нації. Цей найбільший гріх супроти свого народу непокоїтиме таку матір ціле життя, й вона не зазнає правдивого щастя до могили.
7. Кожна інтелігентна мати, особливо ж недержавного народу, конче мусить добре знати Науку про рідномовні обов'язки.
8. Дбайлива інтелігентна мати вияснить своїй дитині різницю між її мовою літературною й говірковою їхньої домової служби.
9. Кожна свідома мати подбає, щоб у неї в хаті на почесному місці висіла таблиця: «Шануйте рідну мову» з десятьма рідномовними заповідями.

XVI. Молодь і рідна мова

1. Цілий народ мусить дбати, щоб його молодь правильно й своєчасно навчалася соборної літературної мови, цебто виховувалась на почутті всенаціональної одности.
2. Кожний свідомий громадянин мусить подбати, щоб його дитина навчалася вдома соборної літературної мови, якщо вона не навчається її в школі.
3. Вся молодь мусить добре усвідомити собі, що її найперший обов'язок перед своїм народом – навчитися соборної літературної мови й вимови й тим зацепити собі почуття національної одности.
4. Юнак чи юнка, що не знають своєї соборної літературної мови, стають зайві для свого народу, як нації.

5. Кожен юнак чи юнка, що не знають бодай найголовніших рідномовних обов'язків, не є свідомі члени нації.

6. Кожний юнюк і кожна юнка мусять конче працювати в «Гуртку плекання рідної мови».

XVII. Спортові організації й рідна мова

1. Усі спортові організації недержавного народу мусять брати на себе й обов'язки плекання соборної літературної мови.

2. Кожний член спортових організацій мусить виказатись перед своєю владою повідним свідоцтвом, що знає соборну літературну мову й вимову, та соборний правопис.

3. Кожний член спортових організацій мусить добре знати Науку про рідномовні обов'язки й віддано працювати за її наказами.

4. Усі спортові організації мусять пильно дбати про добрий розвиток своєї фахової рідномовної термінології.

5. В здоровому тілі – здоровий дух. Але нех кожный спортовець пильнує, щоб дух цей був національний, найповніший для служби своєму народові, а для цього добре знання своєї літературної мови – найперша умова.

6. Спортові організації мусять встановити відзнаку для своїх членів за добре знання своєї соборної літературної мови й вимови та соборного правопису.

XVIII. Молодь початкових шкіл і рідна мова

1. Початкова школа від першого року мусить провадити своє навчання соборною літературною мовою. Тією ж мовою провадиться праця й у дитячих садках.

2. Головне завдання початкової школи в рідномовній ділянці – практично навчити своїх учнів соборної літературної мови та соборного правопису.

3. Ціле суспільство мусить пильнувати, щоб усім учням початкових шкіл заціплювалося почуття одности народу, як основи соборної літературної мови.

4. Цілий народ мусить дбати, щоб усі без винятку діти навчалися в початкових рідномовних школах.

5. Народ, що не всі його діти навчаються в рідномовних початкових школах, тим самим признається на не державність та на національне та культурне нидіння.

6. Ціле громадянство мусить дбати, щоб учні початкових шкіл мали відповідну здорову літературу для свого національного розвитку й для виховання почуття одности народу.

7. Коли в недержавного народу не всі діти мають змогу навчатися в початкових рідномовних школах, то цілий народ мусить карно дбати, щоб такі діти одержали початкову рідномовну науку поза школою.

8. Кожна дитина, що покінчила чужу школу, але не вміє читати й писати рідною мовою, втрачена для народу.

XIX. Середньошкільна молодь і рідна мова

1. Кожний учень середньої школи, якого б фаху не була вона, якщо хоче стати свідомим громадянином свого народу, мусить пильно працювати, щоб добре вивчити свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис.

2. Громадянство мусить пильнувати, щоб його середньошкільна молодь конче виховувалась у почутті всенаціональної одности, як основи соборної літературної мови.

3. Середньошкільна молодь мусить виховувати себе на творах рідної літератури, особливо ж таких, що змальовують ідею всенаціонального почуття.

4. Середньошкільна молодь недержавного народу, поділеного поміж кількох чужомовних держав, мусить не забувати великого зла його культури – існування двох чи кількох правописів: свого соборного й місцевого шкільного. Уживай приписового правопису в твоїх шкільних працях тільки з наказу, а поза тим пильнуй одного соборного правопису.

5. Батьки мусять своїх середньошкільних учнів навчати соборної літературної мови вдома, як що того не навчає їх школа.

6. Учень середньої школи, що не навчається соборної рідної мови й вимови та соборного правопису, дошкульно шкодить об'єднанню свого народу.

7. Учні двох останніх середньошкільних клас мусять знати головні рідномовні обов'язки.

8. Учні старших клас середньої школи, особливо ж ті, що живуть на провінції, мусять збирати діалектологічний матеріал для вивчення рідної мови (як це робити, див. «Рідна Мова» 1934 р. ч. 4-7).

9. Учні вчительських шкіл мусять навчатися своєї соборної літературної мови з подвоєною пильністю.

10. Учні всіх шкіл мусять твердо пам'ятати, що рідна мова — то найголовніший предмет їхньої науки, а тому повинні навчатися її зо щирою любов'ю та захопленням.

11. Учні всіх середніх шкіл мусять уживати як на лекціях, так і на пере-рвах і вдома тільки чистої літературної мови, завжди пильно слідкуючи за своєю мовою й вимовою.

12. Учні при розмовах у школі й поза нею конче виправляють один одному помилки супроти літературної мови. Ображатися за ці поправки невільно.

13. Кожний середньошкільник мусить діяльно працювати в своїм «Гуртку плекання рідної мови».

XX. Вища школа й рідна мова

1. Завершенням перетворення етнографічного народу в культурну націю є створення вищих національних рідномовних шкіл.

2. Тільки вищі рідномовні школа дають завершення соборній літературній мові.

3. Недержавний народ, що чується нацією, але своїх вищих рідномовних шкіл не має, все ж таки мусить мати необхідні підручники рідною мовою для всіх ділянок вищої науки.

4. Гуманітарні, педагогічні, правничі і богословські відділи вищих шкіл мусять конче викладати своїм слухачам і Науку про рідномовні обов'язки.

XXI. Студенти вищих шкіл і рідна мова

1. Студентство вищих шкіл — то найкращий цвіт нації, то найміцніший її ґрунт, на якому вона зростає.

2. Студентство вищих шкіл мусять бути одним із найсильніших двигунів розвою й консервації своєї соборної літературної мови.

3. Кожний студент вищої школи, якого б фаху він не навчався, мусить добре знати найперше свою соборну літературну мову й вимову, свій соборний правопис. Особливо ж мусять вони плекати вивчення складні своєї мови й пишатися її добрим знанням.

4. Конечний обов'язок кожного студента — добре знати Науку про рідномовні обов'язки й віддано працювати за її наказами та для проведення її в життя.

5. Студент вищої школи, де б він не вчився, мусить конче вчитися й зо своїх рідномовних підручників.

6. Студент вищої школи, де б він не вчився, мусить добре знати й рідномовну термінологію свого фаху.

7. Студент, що не знає своєї соборної літературної мови, чинить тим злочин супроти свого народу й стає йому зайвий, бо не має найсвятішого почуття — почуття одности нації.

8. Громадянство мусить уживати всіх заходів, щоб виховувати серед свого студенства глибоке й міцне почуття всенаціональної одности, як основи соборної літературної мови.

9. Студенти вищих шкіл, особливо гуманітарних та богословських відділів мусять збирати діалектологічний матеріал для вивчення своєї рідної мови.

10. Кожний студент вищої школи, якого б фаху він не був, мусить конче працювати в «Гуртку плекання рідної мови» бодай два роки.

11. Кожний студент вищої школи мусить поставити собі за святий обов'язок заснувати в своїй місцевості «Гурток плекання рідної мови».

12. Студенти вищих шкіл обов'язані щорічно уряджувати врочисте «Свято рідної мови».

XXII. Учні чужомовних шкіл і мова

1. Учні всіх чужомовних шкіл у свої рідномовній практиці мусять виконувати вдома все те, що мусіли б виконувати в школі рідномовній.

2. Батьки мусять завжди пам'ятати, що кожна дитина в чужомовній школі наражена на винародовлення, а тому мусять поза школою створити їй усе для рідномовного виховання.

3. Кожен учень чужомовної школи не повинен ховати свого національного походження й мусить публічно шанувати й боронити свою рідну мову.

4. Коли в чужомовній школі є вас кілька, розмовляйте між собою на перервах тільки рідною мовою.

5. Кожний юнак, що покінчить чужомовну школу, а вдома не надробить собі всього, що мусів би виконувати в школі рідномовній, такий юнак утрачений для нації.

XXIII. Позашкільна освіта й рідна мова

1. Добре організована позашкільна освіта — то один із могучих двигунів розвитку рідної мови.

2. Ціла інтелігенція мусить найпильніше дбати, щоб зорганізувати добру позашкільну освіту для свого народу.

3. Усі позашкільні курси для народу, як і ціла діяльність таких товариств, як «Просвіта» й т. ін., мусять провадитись тільки соборною літературною мовою.

4. Товариства позашкільної освіти конче мусять організовувати популярні курси літературної мови для широкого громадянства.

5. Товариства позашкільної освіти конче мусять засновувати й підтримувати «Гуртки плекання рідної мови».

6. Усі товариства позашкільної освіти конче мусять ширити й плекати в своїй діяльності й головне рідномовне гасло: Для одного народу одна літературна мова й вимова, один правопис.

7. Товариства позашкільної освіти що видають і ширять книжки, написані нелітературною мовою, спинюють тим розвиток всенаціональної свідомости народу.

8. Усі товариства позашкільної освіти мусять конче ширити поміж народом і знання найголовніших рідномовних обов'язків.

XXIV. Театр і рідна мова

1. Театр – то один із могучих двигунів розвитку соборної літературної мови, а особливо літературної вимови.

2. Ціле громадянство, бажаючи розвитку культури своєї соборної літературної мови й вимови, мусить пильно дбати про розвиток свого національного театру. Цей обов'язок многократно збільшується для народу недержавного.

3. Кожний національний театр мусить конче дбати стати для свого народу найкращою практичною школою зразкової соборної літературної мови й вимови.

4. Театр, що не культивує своєї соборної літературної мови й вимови, чужий і некорисний для свого народу.
5. Місцева вимова не допускається на сцені в театрі.
6. Хто не має досконалої соборної літературної вимови, тому не місце серед артистів на сцені.
7. Театр недержавного народу, що служить виключно інтернаціональному «чистому мистецтву», а національно-громадські п'єси оминає, й про мову та вимову не дбає, чужий і некорисний для свого народу.
8. Готуючи перекладні п'єси для сцени, театр мусить дбати щоб мова цих перекладів була зразкова літературна мова.
9. Вибираючи для сцени старші п'єси, що писані зовсім нелітературною мовою, театр мусить у таких п'єсах перероблювати мову на взірцеву сучасну.
10. Театр, що ставить п'єси з нечистою літературною мовою, сильно шкодить тим культурі своєї рідної мови.

XXV. Учений і рідна мова

1. Кожний учений мусить якнайкраще знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис, а також науку про рідномовні обов'язки.
2. Кожний учений мусить бути зразком доброго знання своєї літературної мови.
3. Учений мовознавець мусить усі сили свої віддавати найперш на створення всенациональної літературної мови.
4. Учений мовознавець мусить завжди пам'ятати, що цариця мовознавчих наук – то складня, основа доброго розвою літературної мови.
5. Кожний учений мусить писати свої праці, особливо ж шкільні підручники, тільки соборною літературною мовою, щоб вони тим самим ставали всенациональним добром. Писати наукові праці місцевою мовою недопустимо.
6. Кожний учений мусить працювати для вироблення й усталення найкращої наукової термінології з свого фаху.
7. Кожний учений мусить непохитно дотримуватися засади: для одного народу – одна наукова термінологія.

8. Кожний учений, пишучи в чужомовних виданнях, мусить конче дотримуватись правд своєї національної науки.
9. Кожний учений, розмовляючи з ученим чужонаціональним, обов'язаний боронити правд своєї національної науки.
10. Мова «наукова» – це та ж сама соборна літературна мова, тільки без ознак «поетичної мови».
11. Кожний учений мусить пам'ятати, що ясний і простий стиль – то найкращий стиль, а «популярний» виклад – то найцінніший виклад.
12. Учений, що пише неясно й «непопулярно», працює тільки для небагатьох вибраних.
13. Недержавний народ мусить пильнувати, щоб його вчені спеціалізувалися головно в науках національних, що підносять свідомість народу й що ними чужа наука відповідно займатися не буде.
14. Звичайно цитуємо дослівно. Але роблячи цитату з письменника, що не додержувався соборної літературної мови й одного правопису, можна в цитаті змінити правопис на сучасний, а то й по виправляти локалізми, якщо від того не змінюється зміст цитати.
15. Цитуючи з чужої мови, не зловживайте довгими цитатами з оригіналу, - перекладайте їх на рідну мову.
16. Оголосивши учений якусь працю чужою мовою, мусить подбати, щоб була вона оголошена й мовою рідною.
17. Кожний учений мусить добре знати десять заповідей простого писання (див. розділ XXVI).

XXVI. Десять заповідей простого писання

1. Ясний і простий стиль – то найкращий стиль.
2. Пильнуймо писати так, щоб нас усі розуміли; думаймо про це, починаючи писати.
3. Ніколи не забуваймо про те, що наше писання може читати й селянин.
4. «Популярний» виклад корисніший за виклад «науковий».
5. Нема стилю «наукового» й «ненаукового», – є тільки стиль ясний і неясний.

6. Хто пише неясно, той проповідує в пустині й мало допомагає розвитку культури свого народу.

7. Є два способи думати: складний спосіб «інтелігентський» і простий народній. Таке розбиття надзвичайно шкідливе народові й нації.

8. Складного «інтелігентського» способу думати широка маса мало розуміє. Пам'ятаймо це, пишучи.

9. Складний «інтелігентський» спосіб думати сильно шкодить розвитку нашої загальної культури, бо його розуміє тільки обмежений круг інтелігентних читачів.

10. Кожний працівник пера мусить дбати, щоб у його писаннях запанував тільки народній спосіб думати, цебто спосіб простий і ясний, легко зрозумілий для широких мас.

XXVII. Для одного народу – одна наукова термінологія

1. Як єдність літературної мови, вимови й правопису, так і єдність наукової термінології конче необхідна для кожного народу, бо допомагає розвитку науки й витворює корисне почуття єдності народу.

2. Усі вчені в усіх своїх наукових працях, а надто в шкільних підручниках, мусять конче дотримуватися єдності для цілої нації спільної, наукової термінології.

3. Єдність наукової термінології — це сильний двигун розвитку науки, а тим самим і культури народу.

4. Єдність шкільної термінології: граматичної, математичної, природничої й т. ін. по школах, у підручниках і в наукових статтях необхідна насамперед; недотримання цієї вимоги сильно шкодить моральному розвитку літературної мови.

5. Шкільну термінологію складають учені мовознавці, до життя запроваджує уряд, а громадянство карно приймає її.

6. Найкорисніша для народу наукова термінологія — своя рідномовна, на засадах своєї мови оперта.

7. Своя добре створена й усталена національна наукова термінологія сильно збільшує цінність культури народу.

8. Кожний науковий термін мусить відповідати таким засадам: 1. Мусить бути створений на рідномовній основі, 2. мусить найповніш віддавати вложену в нього думку, і 3. не мусить викликати ще й іншого розуміння.

9. Цілий народ мусить пильно дбати, щоб його шкільна термінологія: граматична, математична, природнича і ін. конче міцно усталилася й тим стала культурним дорібком усієї нації. Без найконечнішої потреби не вільно міняти шкільної термінології.

10. З бігом часу можна міняти тільки другорядні невдалі шкільні терміни, завжди пам'ятаючи, що для розвитку культури й всенаціональної свідомости народу стократ корисніш мати одну, хоч і недосконалу, але соборну термінологію ані ж термінології індивідуальні (особисті), хоч би й ліпші.

11. Недержавний народ, що прагне стати державним, мусить заздалегідь пильно вироблювати собі й найрізнішу технічну термінологію цілого державного життя: комунікаційну, військову правничу, урядову, канцелярійну, шкільну й т. ін. У народу державного термінологію творить ціле урядове життя, а в недержавного – державна свідомість інтелігенції.

XXVIII. Інтелігенти вільних професій і рідна мова

1. Кожний інтелігент вільної професії: лікар, адвокат, інженер, дентист, кооператор, купець, агроном, ветеринар, землемір, нотар, артист, маляр і т. ін. обов'язаний знати свою літературну мову й розмовляти тільки нею зо своїми клієнтами й тим самим ширити знання цієї мови й підносити повагу до неї.

2. Свої судову промови адвокати мусять виголошувати, де того закон не забороняв їм, тільки своєю соборною літературною мовою.

3. Усі інтелігенти вільних професій мусять дбати про добрий розвиток своєї фахової термінології.

4. Кожний інтелігент, що виправдує своє незнання соборної літературної мови нефаховістю, прикриває тим тільки своє мовне ліниство та рідномовну політичну несвідомість.

5. Маляри-артисти, скульптори, композитори й т. ін. недержавного народу, що служать виключно «чистому мистецтву», а свої національно-громадські мотиви оминають, чужі й некорисні для свого народу.

6. Усі інтелігенти вільних професій у своїм родиннім житті обов'язані вживати тільки соборної літературної мови, щоб своїм прикладом заохочувати до того й інших.

7. Інтелігент, що не знає Науки про рідномовні обов'язки, не в свідомий член нації.

8. Кожний інтелігент, виступаючи з публічною промовою, мусить виголошувати її тільки соборною літературною мовою.

9. Усе громадянство мусить конче вимагати від своїх промовців-інтелігентів уживати в публічних промовах тільки соборної літературної мови.

10. Кожний інтелігент, говорячи з селянами, нехай уживає тільки літературної мови, підносячи тим повагу до неї й заохочуючи й селян знати свою книжну мову.

XXIX. Державна служба й рідна мова

1. Урядники на державній та громадській службі мусять добре знати свою соборну літературну мову й вимову й свій соборний правопис.

2. В урядовім листуванні, а також у зносинах із петентами, урядовці вживають соборної літературної мови й вимови й соборного правопису.

3. Коли урядник служить на чужонаціональній службі, то в своїм приватнім житті мусить конче виконувати всі рідномовні обов'язки свого народу.

4. Якщо урядник служить на чужонаціональній службі, а в своїм приватнім житті не виконує всіх рідномовних обов'язків свого народу, то він дошкульно зраджує свою націю й уже не є її членом.

XXX. Десять рідномовних заповідей для емігранта

1. Тільки рідна мова найсильніше в'яже тебе з Батьківщиною, а тому вживай цієї мови скрізь, де можливо й де того не забороняє тобі місцеве право.

2. Хто забуває чи не шанує рідну нову, той рве зв'язок із Батьківщиною й тим дошкульно зраджує її.

3. У себе вдома розмовляй тільки рідною мовою. Це принесе тобі душевний спокій і насолоду в житті.

4. Шануй земляка свого й розмовляй із ним та пиши до нього тільки рідною мовою.

5. Зберегай своє особове ім'я й родове прізвище в національній формі, й ніколи не міняй їх на чужі. Найменша зміна їх – то вже крок до винародовлення.

6. Сумлінно навчай дітей своїх рідної мови й рідномовних обов'язків. Пам'ятай, що невиконання цієї заповіді стане найбільшим непростим гріхом твоїм супроти Батьківщини.

7. Сумлінно подбай, щоб закласти рідну школу для дітей твоїх, яка навчила б їх не тільки рідної мови, але й рідномовних обов'язків.

8. Пам'ятай, що побратися з чужинкою чи з чужинцем – це початок забування рідної мови, непростенної зради Батьківщини.

9. Закладай «Гуртки плекання рідної мови» й сам діяльно працюй у них. Кожного року конче уряджуй «Свято рідної мови».

10. Завжди пам'ятай, що наймиліша мова в цілому світі – це твоя рідна мова.

XXXI. Рідномовні обов'язки в стосунку до чужинців

1. Шануй чужу мову, але вимагай і від чужинців так само шанувати й твою мову.

2. Перед впливовим чужинцем ніколи не ховай своєї народности й сміло борони свою рідну мову.

3. Живучи серед чужинців, сміло розмовляй зо своїми скрізь: на вулиці, в публічних домах, в вагоні, в трамваї й т. ін. тільки своєю рідною мовою. Тільки національно несвідомий ховається перед чужинцями з своєю рідною мовою.

4. Приходячи до дому чужинця, говори його мовою. Але коли до тебе приходить чужинець, що розуміє твою мову, він мусить ушанувати твій дім й ти розмовляй із ним своєю рідною мовою.

5. Заходячи до чужого склепу на твоїй землі, говори тільки своєю рідною мовою. Як тебе не зрозуміють, піди до іншого склепу й купи там, де тебе зрозуміють. Це право твоє.

6. Продаючи речі своєї праці на своїй землі, розмовляй з покупцями тільки своєю рідною мовою. Якщо тебе не зрозуміють, продай тому, хто тебе зрозумів. Це право твоє.

7. Коли до тебе на твоїй землі звернеться хто з запитом чужою мовою, а ти не маєш переконання, що він твоєї мови не розуміє, відповідай йому своєю рідною мовою.

8. Кожний свідомий громадянин, говорячи з чужинцем або пишучи в чужомовних виданнях, мусить боронити правд і добра свого народу.

XXXII. Рідномовні обов'язки в мішаних подружжях

1. Ціле громадянство мусить пильнувати, щоб його члени не входили в мішані подружжя,

2. Мішане подружжя звичайно провадить до мовного винародовлення, найбільшого гріху супроти своєї нації.

3. Кожний член мішаного подружжя, коли не хоче винародовитися, мусить виконувати всі рідномовні обов'язки свого народу.

4. Коли дружина твоя чужомовна, ти мусиш пильно подбати, щоб у родині панувала твоя рідна мова й щоб діти твої навчалися рідної мови ще з першого року життя. Без цього – діти твої страчені для нації.

XXXIII. Чужі слова в рідній мові

1. В кожній мові, особливо в літературній, багато чужомовних слів.

2. Чужі слова діляться на дві групи: а. Слова давнопозичені, сильно в мові засвоєні загальнознані, – це активні чужомовні слова, і б. Слова нові, в мові малознані й легко заступлювані своїми словами, – це слова ялові.

2. Кожна літературна мова пильнує не вживати ялових чужомовних слів, усе замінюючи своїми відповідниками. Збагачайте свою літературну мову, й не вживайте чужих ялових слів!

4. Хто легковажно вживає чужих ялових слів, той сильно шкодить нормальному розвоєві своєї літературної мови.

5. Механічний переклад слів чи виразів із чужої мови зветься калька. Не вживайте в вашій мові кальок, бо вони сильно її глибоко занечищують літературну мову.

6. В виданнях, призначених для широкого вжитку, а особливо в часописах та журналах, конче оминайте ялові чужі слова, заступаючи їх своїми рідними. Коли ж такого слова вживаєте, конче поясніть його коротко й зрозуміло, як що це в виданні популярним.

XXXIV. Мовне винародовлення

1. Мова – то серце народу: гине мова – гине народ

2. Найбільша язва кожного недержавного народу, що дошкульно нищить його національне тіло, то мовне винародовлення його членів.

3. Найдошкульніша зрада свого народу й найбільший ніколи непростений гріх супроти своєї нації – то мовне винародовлення.

4. Уживання в родиннім житті чужої мови, мішані подружжя, чужомовна школа й чужонаціональна служба – це початки мовного винародовлення.

5. Народ, що свідомо плекав почуття всенаціональної одности, цебто плекав свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис, забезпечений від мовного винародовлення.

6. На сторожі мовної цілости народу стоїть його Наука про рідномовні обов'язки, а тому всі свідомі члени нації мусять досконало її знати й віддано працювати за її вказівками.

7. Мовне винародовлення завжди провадить до морального каліцтва, а воно – найродючіший ґрунт для різних злочинів. Через це мовно винародовленого уважай за духово прокаженого: не май із ним жодних стосунків, як із заразливо хворим.

XXXV. Статут «Гуртка плекання рідної мови»

1. В кожній місцевості окремо або при освітніх чи інших установах та товариствах, якщо їхні Статути дозволяють на те, закладається « Гурток плекання рідної мови».

2. Гурток, якщо не є він установа самостійна, керується загальним Статутом інституції, до якої належить, додержуючись іще й оцього свого Статуту.

3. Головна ціль Гуртка: вивчення й плекання рідної літературної мови.

4. До Гуртка можуть належати громадяни й громадянки без обмеження віку.

5. Всі члени Гуртка діляться на дві групи: а. Рідномовна молодь і б. Прихильники рідної мови. Рідномовна молодь, коли не має статутного віку, не вважається правним членом Гуртка.

6. Головне завдання рідномовної молоді : навчатися рідної мови взагалі, а літературної зокрема.

7. Головне завдання Прихильників рідної мови: а. Навчатися рідної літературної мови і б. Плекати рідну літературну мову.

8. Кожний член Гуртка при вступі може скласти на руки свого Голови таку урочисту рідномовну обітницю: « Я, такий то, урочисто зобов'язуюся скрізь шанувати свою рідну мову , як найбільший свій скарб, пильно навчатися своєї соборної літературної мови й завжди пам'ятати , що для одного народу потрібна тільки одна літературна мова й вимова».

9. Гуртком керує Президія з п'яти членів: Голова, його Заступник , Мовний Дорадник , Скарбник і Секретар. В малих Гуртках Президія складається з Голови та Мовного Дорадника.

10. Президію вибирають Загальні Збори Гуртка на один рік. Як того потрібно, то Президія може й сама запросити на працю фахового Мовного Дорадника.

11. Кожний член Гуртка платить добровільну щомісячну членську вкладку ; розмір її встановлюють річні Загальні Збори.

12. Кожний член Гуртка носить відзнаку з буквами Р М, цебто: Рідна Мова. Ця відзнака завжди нагадує членові про його рідномовні обов'язки.

13. Збори Гуртка відбуваються в часі, що його встановить Президія, але не менше двох раз на місяць. Кожні збори Гуртка розпочинаються й закінчуються відспіванням рідномовного гімна.

14. Щоб виконати своє головне завдання, Президія Гуртка повинна:

а. Організувати навчання рідної мови рідномовної молоді.
б. Організувати навчання соборної літературної мови для всіх членів Гуртка.

в. Уряджувати прилюдні виклади на теми мовознавчі , а головню з життя рідної мови.

г. Уряджувати гурткове читання мовознавчої літератури й дискусію над прочитаним.

д. Уряджувати гурткове читання творів кращих рідних письменників і дискусію над мовою й стилем того письменника. При такім читанні Мовний Дорадник навчає літературної вимови.

е. Уряджувати товариські сходи з обов'язком говорити на них тільки соборною літературною мовою.

ж. Уряджувати такі театральні вистави й літературні вечори, щоб їх учасники вживали зразкової літературної мови й вимови.

з. Розповсюджувати серед широкого громадянства мовознавчу літературу.

и. Досліджувати свою місцеву говірку ...

й. Тримати живи науковий зв'язок із рідномовним місячником.

к. Дбати, щоб у кожній місцевій школі конче працював «Гурток плекання рідної мови».

л. Звертати особливу увагу на навчання рідної мови молоді з чужомовних шкіл.

м. Уряджувати врочисті «Свята Рідної Мови» (декламації, співи, відчити).

15. Кожний член Гуртка мусить добре й глибоко знати цілу «Науку про рідномовні обов'язки» .
16. Кожний член Гуртка мусить завжди пам'ятати й ширити серед громадянства оці головні рідномовні гасла:
- а. Для одного Народу – одна літературна мова й вимова, один правопис.
 - б. Ніхто не може знати своєї літературної мови , не вчившись її.
 - в. Всі працюймо для збільшення культури своєї літературної мови.
 - г. Говорім і пишім тільки соборною літературною мовою.
 - г. Тільки той свідомий громадянин , хто добре знає свою літературну мову й допомагає її розвиткові.
17. Кожний член Гуртка конче пильно читає, а по можливості й передплачує свій рідномовний орган та всі його видання , а також заохочує до того всіх своїх знайомих.
18. Кожний член Гуртка міцно й свято оберігає рідномовну карність, цебто сумлінно виконує всі приписи «Науки про рідномовні обов'язки».
- 19.Кожний член Гуртка обов'язаний уживати в розмовах і на письмі тільки соборної літературної мови й заохочувати до того й своїх знайомих.
20. Члени Гуртка при розмовах конче виправляють один одному помилки супроти своєї соборної літературної мови. Ображатися за ці поправки невільно.
21. Мовний Дорадник з доручення Президії, керує мовознавчою працею Гуртка або й кожного члена зокрема.
22. Мовний Дорадник раз на півроку перевірює успіхи рідномовної молоді , а про наслідки цієї перевірки доповідає Президії та річним Загальним Зборам .
23. В разі потреби й можности Загальні Збори або Президія можуть установити платню Мовному Дорадникові за його працю.
24. Президія Гуртка дбає, щоб у Гуртку конче відбулися виклади або дискусії на головніші рідномовні теми.
- 25.Президія Гуртка дбає, щоб кожний свідомий юнак чи юнка бодай два роки попрацювали в Гуртку.
26. Президія Гуртка дбає, щоб при Гурткові конче існувала Бібліотечка рідномовних мовознавчих праць.
27. Кожний член Гуртка дбає, щоб уся його родина читала приступну мовознавчу літературу й говорила тільки своєю літературною мовою.

28. Кожний член Гуртка повинен навчати дітей своїх рідної літературної мови.

29. Кожний член Гуртка обов'язаний перечитати й передумати головнішу мовознавчу літературу, що її вкаже Мовний Дорадник.

30. Кожний член Гуртка повинен мати в себе найпотрібніші підручні й довідкові рідномовні мовознавчі праці.

31. Кожний член Гуртка повинен мати в себе свій Статут і добре його знати й виконувати.

XXXVI Свято рідної мови

1. Ціле суспільство, особливо вчительство й духовенство, мусить пильнувати, щоб у кожній місцевості щороку уряджувалось найурочистіш «Свято рідної мови».

2. Головні завдання «Свята рідної мови»: а) вияснення громадянству величезного значення для нації рідної мови, б) звеличення рідної мови, і в) пропаганда головних рідномовних гасел і науки про рідномовні обов'язки.

3. Програма «Свята рідної мови»: а) доповіді про значення рідної мови, б) вияснення головних рідномовних гасел і обов'язків, в) декламації й співи для звеличення рідної мови.

4. «Свято рідної мови» розпочинається й закінчується рідномовним гімном.

5. «Свято рідної мови» уряджується в день пам'яті якогось видатного нашого письменника або 11 (24) травня, – День пам'яті апостолів рідної мови – св. Кирила й Methodія.

6. Впорядники «Свята рідної мови» пильнують, щоб на Святі були присутні всі кола громадянства, а найчисленніш – шкільна молодь.

7. Учні старших клас середніх шкіл та всі студенти клас вищих обов'язані стати до розпорядимости впорядчиків «Свята рідної мови».

8. Прибутки від «Свята рідної мови» йдуть виключно на рідномовні потреби даної місцевости: а) на поповнення рідномовної бібліотеки місцевих культурно-освітніх товариств, б) на передплату рідномовних журналів для них, і в) на безплатну роздачу незаможнім дітям, особливо ж чужонаціональних шкіл, рідномовної літератури.

XXXVI. Рідномовний гімн

1. Кожний народ, як державний так і недержавний, мусить мати свого рідномовного гімна.

2. В рідномовному гімні ясно змальовується ставлення до своєї рідної мови й вогненно закликається цілий народ шанувати й кохати свою рідну мову, як найбільший всенациональний скарб.

3. Ось рідномовний гімн українських емігрантів, що його написав Спиридон Черкасенко:

О рідна мово, скарбе мій!
В мертвотних напастях чужини
Ти – мій цілющий, мій єдиний
Душі підбитої напій...
Нехай гнобить за роком рік
Надій нездійснених наруга, –
В тобі міцна моя потуга,
На всі скорботи певний лік.
І в краї рідному терпінь –
Путі невідомі Божі! –
Стоїш ти гордо на сторожі
Народніх прагнень і святинь.
Плюндрує все хижак лихий:
Мій рідний – край – сумна пустиня...
Лиш ти стоїш, як та твердиня,
О рідна мово, скарбе мій.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Подібно до того, як мова кожної людини має індивідуальні риси – з багатою чи бідною лексикою, з уподобаними словами й зворотами, з простою чи складною будовою речення, так і мова цілого народу має свої виразні, тільки їй притаманні властивості, що позначаються не лише певними правилами сполучення звуків у слова й слів у речення, а вбирають у себе низку понять.

Людина може володіти кількома мовами, залежно від її здібностей, нахилів і прагнень, але найкраще, найдосконаліше людина має володіти, звичайно, рідною мовою. І це не тільки тому, що цією мовою, засвоївши її змалку, вона користується повсякденно, а й тому, що рідна мова – це невід’ємна частка Батьківщини, голос свого народу й чарівний інструмент, на звуки якого відгукуються найтонші й найніжніші струни людської душі. З рідною мовою мають-бо зв’язок найдорожчі спогади про перше слово, почуте в колисці з материних уст, затишок батьківської хати, веселий гомін дитячого товариства й тихий шелест листя старої верби, під якою вперше зустрівся юнак із коханою дівчиною...

„Мова народу, – писав відомий російський педагог-демократ К.Ушинський у статті „родное слово“, – є найкращий, що ніколи не в’яне й вічно розвивається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворюється весь народ і вся його батьківщина; в ній перетворюється силою народного духу на думку, на картину й звук небо вітчизни, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й річки, її бурі й грози – весь той глибокий, сповнений думки й почуття голос рідної природи, який промовляє так гучно в любові людини до її іноді суворої батьківщини, який висловлюється так яскраво в рідній пісні, в рідних мелодіях, у вустах народних поетів“.

Є мови більш й менш розвинені, є мови, що своїм чарівним звучанням здобули світову славу, та наймиліша й найдорожча для людини – її рідна мова. Як просто й разом із тим зворушливо писав про це Тарас Шевченко:

Ну, що б, здавалося, слова...

Слова та голос – більш нічого.

А серце б’ється, ожива,

Як їх почує!..

Бо рідна мова не тільки зберігає світлі спогади з життя і, людини й зв'язує її з сучасниками, – в рідній мові чується голос предків, у ній відлунюють перегорнені сторінки історії свого народу.

„Найбільше й найдорожче добро в кожного народу, – казав колись класик української літератури Панас Мирний, – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування“. Цю думку розвиває в згаданій статті К.Ушинський: „Покоління народу проходять одне за одним, але наслідки життя кожного покоління лишаються в мові спадщиною нащадкам. До скарбниці рідного слова складає одне покоління за одним плоди глибоких сердечних порухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя й пережитої радості, – одне слово, весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова є найважливіший, найдорожчий і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живі й майбутні покоління народу в одне велике історичне живе ціле. Вона не тільки виражає життєвість народу, але є саме це життя“.

А якої ваги надавав користуванню рідною мовою й дбанню за її чистоту класик російської літератури І. Тургенєв! Коли пішла чутка, що він став писати свої художні твори французькою мовою, І. Тургенєв спростував це в листі до С. Венгерова такими словами: „Я ніколи, жодного рядка в житті не написав не російською мовою; в противному разі я був би не художник, а просто паскуда. Як це можна писати чужою мовою, коли й своєю, рідною, ледве можеш дати собі раду з образами, думками тощо“. В іншому листі І. Тургенєв писав: „Бережіть чистоту мови як святиню. Ніколи не вживайте іноземних слів. Російська мова – така багата й гнучка, що нам нема чого брати в тих, хто є біднішим за нас“.

Українська поетеса Леся Українка дивилась на свою мову як на зброю:

Ти моя щира, гартована мова,
Я тебе видобуть з піхви готова...

Могутню визвольну силу бачив у рідному слові великий син українського народу Тарас Шевченко, пишучи:

... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло них
Поставлю слово.

Не дивно, що український народ ставився з такою пошаною, вірою й любов'ю до своєї мови, яка була йому на тернистих шляхах поневіряння в сумній минувшині, кажучи словами його найкращих представників, і за єдину зброю, й за єдину втіху. Цією мовою милувались також ті поодинокі іноземці, що побували на Україні й чули її співучу, мелодійну мову. Ось, приміром, як француз П'єр Шевальє в своїй книжці „Історія війни козаків проти Польщі“, виданій у Парижі 1663 р., характеризує українську мову козаків: „Вона – дуже ніжна й сповнена пестливих висловів та надзвичайно тонких зворотів“. Німецький поет Фридріх Боденштедт у середині ХІХ ст. так захопивсь українськими народними піснями та історичними думами, що вивчив українську мову й переклав німецькою багато цих пісень і дум, видавши згодом антологію „Поетична Україна“, в передмові до якої він піднесено писав про пісню й мову українського народу, вважаючи їх за досягнення народів усього світу. Відомий український і російський учений І. Срезневський сказав про українську мову: „Сила людей має переконання, що ця мова є одна з найбагатших мов слов'янських, що вона навряд чи вважить богемській щодо рясноти слів і висловів, польській щодо барвистості, сербській щодо приємності, що це мова, яка навіть у вигляді необробленому може стати нарівні з мовами, обробленими гнучкістю й багатством синтаксичним, мова поетична, музична, мальовнича“.

Славнозвісний російський артист Л. Собінов, приїхавши на гастролі 1926 р. до Харкова, де він співав у опері Вагнера партію Лоенгріна, записав таке своє враження від і української мови: „Коли я одержав переклад Лоенгріна українською мовою й тоді ж, сівши за рояль, проспівав знамените звернення до лебедя, я мимоволі закричав: та це-бо звучить зовсім по-італійському: гарно, звучно, високо й поетично“.

Можна було б наводити ще багато хвальних і піднесених висловів про українську мову діячів науки й мистецтва різних, близьких і далеких нам народів, та досить і цих, щоб бачити, як високо цінували вони нетлінний скарб українського народу, що його наші предки зберегли, незважаючи на всілякі заборони й утиски, передавши нам у спадщину. Згадаймо наостанку ще слова полум'яного борця проти самодержавства й кріпацтва, революційного демократа М. Чернишевського: „...не якихось там двісті чи триста років, а бозна-скільки віків говоритимуть українською мовою люди, що живуть на Дніпрі й далі на захід; у такому разі існуватиме й українська література бозна-скільки віків...“

З усього сказаного ми бачимо, що мова – це щось далеко більше за механічний зв'язок між людьми, це – відбиток свідомості людини, це – прояв її. З того, як говорить та чи та людина, можна уявити собі загальний розвиток цієї людини, її освіту й культурний рівень. Що культурнішою є людина, то розвиненішою є її мова, багатшою на лексичний запас, розмаїтішою епітетами, метафорами, влучними порівняннями, барвистішою вживанням прислів'їв, приказок і приповідок. У природі не буває людей, що визначились би високим інтелектом і водночас примітивною, як у первісного дикуна, мовою. І разом із тим, як часто подибуємо людей, байдужих і неохайних до своєї мови й до мови свого народу взагалі! Хіба не доводиться інколи чути: „Чи не однаково, як я говорю? Вправно чи недолуго – то байдуже, аби лиш інші зрозуміли мене, що я хотів сказати“. Ні, не байдуже! Російський радянський письменник К.Паустовський писав: „Людина, байдужа до рідної мови, – дикун. Вона – шкідлива своїм єством уже тому, що байдужість до мови пояснюється цілковитою байдужістю до минулого, теперішнього й майбутнього народу“. Російський радянський письменник Ф.Гладков, який багато писав про чистоту й правильність російської мови, так висловився в одному, опублікованому після його смерті, листі: „Уся річ у тому, щоб оберігати свою мову від засмічення чужими словами й чужорідним вимовлянням. Треба твердо знати свою мову й любити прекрасне рідне мовлення. Не на честь російському літераторові виправдовуватись тим, що, мовляв, таке ось слово „побутує“ в розмовній мові!.. Ну, досить. Закликаю вас боротись нещадно за чистоту рідної мови в усяких випадках“.

І наче перегукуючися з російським борцем за чистоту своєї мови, писав видатний український поет, учений і великий громадський діяч М. Рильський:

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде.

Боротьба за чистоту й високу мовну культуру – це боротьба за культуру взагалі. Дбати за очищення мови від усякого засмічення й за дальше піднесення її культурного рівня – це обов'язок усього українського суспільства, не кажучи вже про тих людей, що безпосередньо працюють над мовою – вчених-мовознавців, письменників, журналістів, дикторів, працівників редакцій і видавництв, викладачів рідної мови. Адже від мови наших підручників, газет, науково-популярної й художньої літератури багато залежить, чи мова мільйонів читачів

удосконалюватиметься й збагачуватиметься, чи, – як іноді, на жаль, трапляється, – засмічуватиметься.

Мова – тонкий інструмент. В одних устах вона звучить із такою силою, що, кажучи словами І. Франка, „мов трубою, мільйони зве з собою“, в інших – тільки ріже слух, вона – мов те лушпиння без животворного зерна...

Якої великої ваги надавав наш народ у своїх приказках і повір'ях мові, людському слову! У народі вірили колись, що певним словом, яке мало хто й знає, можна скарби в землі знаходити, й хвороби та всякі недуги лікувати, й від лихої людини та звіра оборонитись. „Ласкавими словами й гадюк чарують“, – каже одна українська приказка, а друга додає: „Слово – не стріла, а глибше ранить“. „Гостре словечко коле сердечко“, „Сказаного й сокирою не вирубаєш“, „що вимовиш язиком, того не витягнеш волом“, – запевняє народна мудрість. Та буває часом і таке, що могутній чинник дії на людський розум і серце обертається на ніщо, – тоді в народі кажуть: „Меле таке, що й купи не держиться“, „Лепече, як той пустий млин“, „Не тямить голова, що язик „лепече“.

І. Франко в одному вірші писав:

Слова – полова,
Але вогонь в одежі слова –
Безсмертна, чудотворна фея,
Правдива іскра Прометея.

Однією й тією ж мовою, незважаючи на красу її чи немилозвучність, можна, виходить, і полову віяти, й святий вогонь викрешувати. Усе залежить від того, як хто вміє володіти цим чарівним інструментом, що ним є мова.

Правильно й чисто говорити своєю мовою може кожний, аби тільки було бажання. Це не є перевагою вчених-лінгвістів, письменників або вчителів-мовників, це – не тільки ознака, а й обов'язок кожної культурної людини. Культурними в нас мусять бути всі, незалежно від того, працює людина розумово чи фізично.

Мова кожного народу не становить якоїсь відмежованої від сусідів, застиглої на віки вічні форми. Як живий організм, вона з часом зазнає певних змін під впливом історичних, економічних і політичних чинників. Інколи це можна простежити протягом життя навіть одного покоління. Відмирають одні слова, а замість них постають нові; старішають морфологічні й синтаксичні конструкції, поступаючись перед новими, що більше відповідають вимогам часу; засвоюються лексичні елементи від сусідів, що зумовлюється політичними, економічними й

культурними стосунками з ними; нові обставини життя, породжуючи нові поняття, жадають для них нового вислову; нарешті, соціальні зміни в побуті несуть із собою нові прислів'я, приказки й приповідки.

Тільки мертві мови, мови тих народів, що давно зійшли з історичної арени в небуття, наприклад, санскрит, латинь, старогрецька мова, лишаються незмінними. Утративши давно своє практично-побутове значення, вони не зазнають більше ні змін, ні розвитку, лишившись тільки лінгвістичними пам'ятками перейденої сивої давнини.

Змінюється й наша українська мова. Ніхто не скаже тепер на салют *яса*, як колись за козаччини („Із дванадцяти штук гармат гримали, *ясу* воздавали“ – Історична пісня); протягом кількох десятиріч майже зникло слово *комірне*, й хіба тільки старі люди тепер знають, що це означає плату за квартиру („Чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, *комірне* плати, кругом злидні, а їсти мусиш!“ – М.Коцюбинський); нове покоління знає переважно слово *квартплата*.

А хіба не зазнає відповідних змін і близька до нашої мови російська? Безперечно, зазнає. Хто каже тепер у Росії замість *свобода – вольность*, яке набуло в сучасній російській мові іншого значеннєвого відтінку, ніж за О.Пушкіна, що вживав цього слова тільки в розумінні „свобода“ („И знамя *вольности* кровавой я подымаю на Петра!“)? Не скажуть сучасною російською літературною мовою „*печи* пироги“, як писав байкар І. Крилов „Беда, коль пироги начнет *печи* сапожник“), а тільки „*печь* пироги“. Лайливе тепер російське *сволочь* означало за часів царя Петра I те, що нині росіяни звать *сводной командой*. Навала й утеча військ Наполеона породили в російській мові слово *шерамыжничать* (канючити, випрошувати, старцювати) й *шерамыжник* (канюка, прошак, старець), що виникли від *сере ами* (дорогий друже) – постійного звертання по їжу голодних наполеонівських вояків. Таке широко вживане в сучасній російській мові слово, як *стусеваться* (знітитися, зніжковіти), виявляється, є зовсім молоде: воно прижилось тільки в XIX ст.

Такі українські слова, як *мрія* або *годинник*, – теж молоді, їм нема ще й ста років. Вони ввійшли до усної мови з художньої літератури, яка, відповідаючи на вимоги часу, створила їх на ґрунті наявних уже в народній мові слів *мріятися* й *година*. Цікаво відзначити, що, коли з'явилося в нашій мові слово *годинник* із відповідним розрізненням – стінний або кишеньковий, стало зникати давнє слово

дзигарі, яке теж позначало годинник, але не кишеньковий, яких раніше взагалі не було, а стінний чи на вежі.

Отак, як і все живе на світі, змінюється й мова живого народу. Якщо порівняти кілька мов, між котрими лежить не тільки просторова відстань, а й певний історичний період, ми побачимо дивне явище: різні мови мають дуже схожі слова. Чи не є подібним українське слово *мати* не тільки до російського *мать*, а й до німецького *Mutter* чи французького *mere*? Безперечно, є! Ба навіть виявляє схожість із латинським *mater*, із старогрецьким *meter* і з староіндійським *mata*. Або візьмімо слово брат і порівняймо з німецьким *Bruder*, латинським *frater* і староіндійським *bhrata* – знов упадає в очі подібність між ними. Чи ці слова випадково заблукали до нашої мови з давніх часів і далеких місць, чи є в цьому явищі якась закономірність, зумовлена певними причинами? Не важко здогадатися, що схожість цих і багатьох інших слів, надто тих, які найперше виникли в ужитку людей, наприклад, назви близької рідні, продуктів харчування та ін., свідчить про спорідненість мов, про те, що індоєвропейські мови якоюсь мірою є сестри між собою, дарма що початки їхньої родинної близькості вкрито млою минулих тисячоліть. Що ближче стоять в етнічній і територіальній належності один до одного різні народи сучасності, то більше спільних рис мають і їхні мови, творячи мовні групи – слов'янські, романські, германські та ін. Але це не заважає мовним елементам одної сім'ї проходити до мов іншої, часом і дуже далекої. Свого часу до російської мови ввійшли татарські слова *кнут*, *ярлык* та ін.; ми, українці, кажемо слова *кавун*, *тютюн*, *козак*, *бунчук*, давно забувши, що ці слова прийшли до нас також від тюрків. Хтозна-коли осіли в нашій мові й прижилися, як свої слова, польські *пан*, *хлопець*, через польську мову зайшли до нас із німецької *друкарня*, *папір*, *фарба*, *цукор*. Часто народ, запозичивши чуже слово, переінакшує його на свою вподобу, зробивши з тюркського *чапан* українське *жупан* або українські *цибуля*, цегла з німецьких *Zwiebel*, *Ziegel*.

Історичне співжиття українського й російського народів не могло не позначитись на їхніх мовах. Подібно до того, як до нашої мови зайшло багато російських слів, так і в російській мові трапляються слова, засвоєні з української мови. Усі ці *девчата*, *делянка*, *стерня*, *хлебороб*, *неполадки*, *Курицина*, *Воронежчина* тощо перенесено з українського ґрунту або в готовому вигляді, або трохи змінено, як, приміром, слово *чрезвычайный*, де до українського прикметника звичайний додано старослов'янський префікс *чрез*.

Такі випадки взаємодії є цілком природні й неминучі за умов спілкування народів і не можуть викликати жодних заперечень, якщо певні слова чи словосполучення запроваджуються не штучно чи помилково, а виникають із вимог самого життя, осідаючи на сталі підґрунтя мови іншого народу. Недобре, коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої й тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова, відмінює слова одної мови за граматичними вимогами другої, бере якийсь притаманний саме цій мові вислів і живосилом тягне його в іншу мову, оминаючи традиції класичної літератури й живу народну мову. Так створюється мовний покруч, чи, як кажуть у нас, на Україні, суржик. Суржик не є й не може бути ознакою будь-якої культури, навпаки, він завжди відбиває некультурність частини людей, залишаючись породженням соціального й національного гноблення трудящих мас. Уже з цього видно, який непотрібний, ба й шкідливий є суржик за наших часів, коли підноситься загальна культура мас, коли маємо дбати про стирання різниці між розумовою й фізичною працею.

Мови відрізняються одна від одної не тільки словами (вище ми бачили, що є багато спільних або схожих слів у різних мовах), а й словозміною, підпорядкуванням слів у реченні, побудовою речення, не кажучи вже про особливість ідіом, прислів'їв, приказок і приповідок, що так яскраво характеризують кожну мову, надаючи їй своїх неповторних барв і свого, ніде не підхопленого звучання.

Кожна мова має свій шлях розвитку, на якому позначились історичні події, пережиті її народом, географічні умови, серед яких живе цей народ, кліматичні особливості його території. Усе це створює ті властивості душевного складу народу, його національну психіку, що так виразно відбиваються в його мові. Візьмімо такий український вислів, як *спати просто неба*, й подивімось, як оце *просто неба* передається різними мовами. По-російському буде – *под открытым небом*, по-німецькому – *unter freiem Himmel* (дослівно – *під вільним небом*), по-французькому – *a la belle etoile* (у дослівному перекладі – *під прекрасними зорями*). Маємо тут одне й те саме поняття, але як по-різному висловлює його кожна з чотирьох мов!

Для українця звучать цілком природно вислови *спіймати облизня*, *накивати п'ятами*, *дуба дати*, йому не треба напружувати свою думку, щоб зрозуміти, про що мовиться в цих, відомих йому змалку, ідіомах. А спробуйте лишень механічно перекласти їх російською мовою й гляньте, що з того вийде: *поймать облизывание*, *накивать пятками*, *дуб дать...* Дарма що всі слова тут росіянин

знає, але йому важко буде збагнути, який зміст криється в цих звичайних словах, що відгонять йому якоюсь нісенітницею. У такому становищі опиняється й українець, коли йому доводиться часом читати нерозважно перелицьоване з російської *од воріт поворот, бенкет горою, кричати на всю іванівську*, бо йому важко второпати, що в першій фразі мало бути *завертай назад голоблі*, в другій – *бенкет на всю губу*, а в третій – *кричати на все горло (на всю пельку, на всі заставки, щодуху, щосили)*.

Ідіоми, як і прислів'я та приповідки, виникши в мові якогось народу на ґрунті історично-побутових обставин, не мандрують так легко, як слова, з мови в мову, а лишаються незайманими в одній своїй мові. Їх не можна дослівно перекладати, бо з цього, як ми бачили, виходить нісенітниця, – треба в кожній мові шукати відповідників, що, може, й відрізняться словами, але матимуть аналогічне значення. Візьмімо українську ідіому *накивати п'ятами*. Вона виникла, мабуть, іще з тих далеких козацьких часів, коли запорожці заступали татарам дорогу на Україну. Не раз татарам доводилося, замість хапати живий товар, ясир, як вони казали, чи бранців, як називали полонених на Україні, тікати, діставши збройну відсіч від козацтва. Панічна втеча ворога, який із переляку так надавав ходу, що тільки мигтіли його п'яти, дала підставу жартівливим козакам, які любили дотепний вислів, казати, що ворог *накивав п'ятами*. У далеко відмінних обставинах виникла в Росії ідіома *здать стрекача*, що є відповідником до згаданої української ідіоми. Слова в цих ідіомах, узятих із двох мов, – різні, а поняття – однакове.

Отак специфічні обставини життя народу створюють свої, характерні тільки для однієї мови, вислови, приказки, прислів'я, що разом з іншими нормативними чинниками зумовлюють дух цієї мови, її національну оригінальність.

Дбайливе ставлення до розмаїтості, багатства рідної мови має привчити людину ставитись уважно й до мови іншого народу, прагнучи всіма силами не порушувати ні тут, ні там своєрідного звучання кожної мови, не стирати їхньої барвистості, не обмежувати їхніх невичерпних можливостей.

Однак і в межах одної мови ми раз у раз подибуємо різні слова, що означають одне поняття. З народних уст на Лівобережній Україні ми чуємо переважно дієслово *ждати* (*Ждала, ждала* козаченька та й плакати стала. – Народна пісня), а на Правобережжі чується переважно *чекати* *Два на третього не чекають*. – Прислів'я). Часом одне й те саме слово по-різному вимовляється в деяких районах України, приміром, більшість українського народу вимовляє *кінь*,

nin, але поліщуки, цебто українці з Полісся, кажуть *куїнь*, *пуїп* або *куонь*, *пуоп* і т. ін. Що це? Масова помилка людей щодо своєї рідної мови? Ні, це – не помилка, а місцева особливість української діалектної мови. Адже мова кожного народу, який становить самостійну етнічну одиницю, поділяється на діалекти, що складаються з низки говірок.

Деякі діалекти, а надто говірки іноді дуже різняться між собою, тому люди одної національності, але різних територіальних діалектів важко розуміють одне одного; приміром, німцєві з Берліна нелегко збагнути німця, що спілкується за допомогою Plattdeutsch, цебто нижньонімецького діалекту; так само й українець із Полтавщини не все може добрати, що скаже йому українець із Гуцульщини або Лемківщини.

Українська мова поділяється на три діалектні групи: північну поліську), південно-східну й південно-західну. Кожна діалектна група складається з говорів. Північна діалектна група поділяється на східнополіські, середньополіські й західнополіські говори; південно-східна група – на середньонаддніпрянські, слобожанські, східнополтавські, нижньонаддніпрянські й донецькі говори; південно-західна – на подільські, волинські, гуцульські, буковинсько-покутські, бойківські, лемківські, закарпатські, наддністрянські й надсянські говори.

У кожного народу на базі одного, переважно центрального, діалекту виникає літературна мова, що об'єднує всі ці мовні струмки в одне національне ціле, яке дає змогу легко порозумітися людям різних частин певної етнічної території.

На ґрунті середньонаддніпрянських говорів, поширених на Полтавщині (на захід від р. Псла), Черкащині (на схід від р. Гірського Тікичу), на півдні Київщини й на півночі Кіровоградщини, постала українська літературна мова... Українською мовою перекладено багато шедеврів російської й світової класики, цією мовою пишуть не тільки художні твори й публіцистичні статті, а й наукові праці з різних галузей знання.

Якими є стосунки між українською літературною мовою й діалектами? Виникнувши на основі центральних південно-східних говорів, наша літературна мова вбирала й далі вбирає все найкраще, що є в її діалектах. Увійшли до літературної мови такі, наприклад, слова з південно-західної діалектної групи, як відтак (дарма що є аналогічний вислів після того), ватра (багаття або вогнище). Таких прикладів можна навести чимало. Написані на основі говорів південно-західної діалектної групи твори Ю. Федьковича, О.Кобилянської, В. Стефаника й

М. Черемшини ввійшли до скарбниці української класичної літератури. Щоб відобразити місцевий колорит або дати мовну характеристику персонажів своїх творів, до діалектизмів звертались І. Франко, М. Коцюбинський, а Г. Хоткевич написав увесь роман „Камінна душа“ гуцульською говіркою. Та це є лише літературний спосіб, щоб найяскравіше зобразити певну місцевість і її людей, і з цього аж ніяк не слід робити висновок, що діалектизмами можна безоглядно користуватися в поточному усному чи писемному вжитку. Надуживання діалектизмами призводить до засмічення мови й зниження її стилів. Єдина літературна мова є нормативом у культурному й науковому житті країни. Через школу, художню літературу, радіо, телебачення й пресу, через піднесення загального культурного рівня народних мас літературна мова нівелює й витискує діалектні риси...

Проте, як зазначалося вже, мова не є щось застигле на віки вічні, тому й далі триває впорядкування мовних норм, уточнення сумнівних моментів у вживанні різних слів, дослідження мовних явищ і формулювання правил підпорядкування слів та складання речень, далі відбувається словотворення.

Автор цієї книжки не ставить собі на меті навчити читача української мови, – для цього будуть потрібні інші видання. Книжку призначено для тих, хто не тільки володіє українською мовою, а й хоче запобігти помилковому слововживанню, перебороти лексичну розбіжність у визначенні однакових понять, позбутись того паралелізму в нашій мові, що не збагачує її, а обтяжує й ускладнює. У цій книжці принагідно розповідається про відомі морфологічні й синтаксичні норми, якими часто нехтують у поточному мовному вжитку, чи то забувши їх, чи недостатньо засвоївши колись. Головну увагу й найбільше місця в книжці приділено похибкам лексичного й фразеологічного характеру, на які раз у раз натрапляємо не тільки в живій розмові, а й на сторінках періодичних видань, ба й у наукових працях і в художніх творах.

У пошуках найкращого мовного еквівалента автор книжки намагався виходити не стільки з власних уподобань, скільки з традицій нашої мови, підпираючи свої пропозиції щодо вживання певних слів чи висловів прикладами з української класичної літератури, фольклору й живого народного мовлення.

Щоб читачеві легше було орієнтуватися в книжці й знайти потрібну довідку, матеріал поділено за частинами мови, спочатку йдуть відмінювані, а потім невідмінювані частини. У кожному розділі, присвяченому певній частині мови, на першому місці викладено зауваження з морфології й синтаксису, а вже

потім розглядається помилкове чи сумнівне вживання низки слів, розміщених за алфавітом.

Автор не претендує на всеохоплення, але з публікації частини розгляданого тут матеріалу в журналах „Жовтень“ та „Україна“ і в газеті „Літературна Україна“, яка викликала багато відгуків-листів, автор побачив, що навіть у цьому невеликому обсязі книжка може якоюсь мірою задовольнити попит спраглого на таку лектуру читача.

Якщо читач і не знайде відповіді на багато питань, що ставить перед ним бажання піднести рівень культури власної мови, але, за прикладом цієї книжки, буде сам дошукуватись потрібної довідки в багатющій скарбниці нашої мовної спадщини, виявляючи тим любов і шану до мови свого народу, автор уважатиме, що він до певної міри виконав поставлене перед собою завдання: дати читачеві поштовх до роздуму, до дбайливого поводження зі своєю мовою, а значить – і до самовдосконалення в ній.

ІМЕННИКИ

Називний відмінок у складеному присудку

У якому відмінку треба ставити іменник і прикметник, якщо вони виступають у складеному присудку поряд із дієсловами *бути*, *звати* тощо, – в називному чи орудному? Як краще сказати по-українському: „Мій батько був *коваль*“ чи „Мій батько був *ковалем*“, „Вона була *гарна дівчина*“ чи „Вона була *гарною дівчиною*“?

Це – ніби паралельні форми, які бачимо в нашій класичній літературі й матеріалах фольклору. Проте в сучаснім мовнім житті помітна схильність до вживання тільки однієї форми – орудного відмінка: „Петро був *першим учнем* у класі“, „Вона була *досвідченою лаборанткою*“, „Усе життя вони були *наївними*, як діти“.

Подивимось, якому відмінку надає переваги українська класика й жива народна мова. „Обоє вони були *сироти*, побралися й жили собі двійко“ (Марко Вовчок); „Мене звать *Андрій Корчака*“ (І. Нечуй-Левицький); „Будь мені *лицар* да *вірнесенький*“ „Українські пісні“ М. Максимовича).

У всіх цих фразах іменник у складеному присудку стоїть у формі називного відмінка. Однак дуже часто натрапляємо на фрази з орудним відмінком іменника: „То був *волом*, а то хочеш зостатися *конем*“ (М. Номис). Що ж – виходить, ніби це однаково, який поставити відмінок іменника в складеному присудку – називний

чи орудний? Ні, не однаково. Якщо проаналізувати всі наведені вище приклади, то неважко помітити, що називний відмінок стоїть там, де іменник і прикметник мають незмінну властивість – *сироти*, ім'я й прізвище – *Андрій Корчака, лицар вірнесенький*, цебто людина, що визначається вірністю на все життя, довіку. Зате там, де мовиться про несталу або тимчасову ознаку в іменнику й прикметнику, дають перевагу орудному відмінку: був *волом*.

Великий знавець слов'янських мов, український учений О. Потебня вважав, що фраза, яку він прочитав у галицькому виданні: „Історія є *вчителькою* життя“, – належить до полонізмів і її треба було виправити на вимоги української мови: „Історія є *вчителька* життя“.

На основі цього слід зробити висновок, що в наведених на початку фразах правильно буде сказати: „Петро був *перший* учень у класі“, „Вона була *досвідчена* лаборантка“, „Усе життя вони були *наївні*, як діти“, – бо іменники й пов'язані з ними прикметники означають постійну властивість. Але треба сказати: „Попервах Петро був *першим* учнем, а потім став мало не *останнім*“, „Хоч вона була й *досвідченою* лаборанткою, але перейшла на іншу роботу“, „Вони були *наївними*, як діти, поки їх не спіткало лихо“, – бо тут в іменниках і прикметниках мовиться вже про тимчасову, а не постійну властивість.

Родовий чи знахідний відмінок додатка?

Як буде правильно сказати: писати (читати) *листа* чи *лист*, пришити *гудзик* чи *гудзика*? Такі питання часто виникають перед тими, хто негаразд відчуває дух української мови. Як на те, трапляються інколи випадки, коли той самий іменник, виконуючи в реченнях синтаксичну функцію додатка, в одному реченні стоїть у родовому відмінку, а в другому – в знахідному, наприклад: „Послухали *доброї* поради високошановного народолюбця“ (Б. Грінченко) і „Він дасть *пораду*, як і що, – знайшов вихід Антін“ (С. Чорнобривець). То від чого залежить той чи той відмінок додатка? Чи є якесь правило щодо цього?

У розділі „Дієслово“ ми побачимо далі, що є дієслова, які керують іменниками тільки в якомусь певному відмінку, а тим часом обмежимося лиш зауваженням, що, на відміну від російської мови, в українській мові іменник-додаток часто стоїть у родовому, а не в знахідному відмінку: „Бабуся пильнує *малої*“ (Марко Вовчок); „Де шукати *благостині*“ (П.Куліш); „Гляди, дядьку, *порядку*“ (М. Номис); „Заспівай мені, доню, *тієї* *Вкраїни*“ (Г. Косинка).

Отож, у першій фразі ліпше сказати: писати (читати) *листа*; та й у другій теж ближче буде до народнорозмовної української традиції: пришити *гудзика*, купити *хліба* тощо.

Родовий відмінок належності

Інколи трапляються такі звороти: „Тут була хата *Шевченка*“, „Треба берегти гнізда *птахів*“, де родовий відмінок означає належність якоїсь речі комусь або чомусь. Проте в аналогічних випадках українська класика й живе народне мовлення частіше вживають присвійного прикметника: „Розсердився за ці *бабусині* речі“ (Г. Квітка-Основ'яненко); „Подай-но йому *Петрову* свитку“ (С.Васильченко); „*Отцева* й *материна* молитва зо дна моря верне“ (М. Номис). Отож, і в перших двох фразах слід сказати: „Тут була *Шевченкова* хата“; „Треба берегти *пташині* гнізда“. У діловому листуванні, що потребує точного означення, іменник-прізвище ставлять у родовому відмінку: майно *Бондаренка*. Так само, коли за іменником-підметом далі йде кілька прізвищ, що означають належність, ці прізвища ставимо в родовому відмінку, а не творимо з них присвійних прикметників, як то було в попередніх прикладах: „Твори *Шевченка, Франка, Лесі Українки* та *Коцюбинського* становлять золотий фонд української літератури“ („Літературна газета“). Також тоді, коли до прізвища додається ім'я чи якийсь епітет, треба вдаватись до родового відмінка, а не присвійного прикметника: твори *Тараса Шевченка*, а не *Тарасові Шевченкові*, твори *великого Шевченка*. У родовому відмінку ставимо іменник-прізвище в тому разі, коли присвійний прикметник буде важкий на вимову, наприклад: „повісті *Квітки-Основ'яненка*“, а не „*Квітчині-Основ'яненкові* повісті“.

Родовий відмінок часу

Українська мова характеризується використанням родового відмінка іменників, щоб означити час. Російська мова знає в таких випадках прийменник із знахідним відмінком іменника: *тої ночі – в ту ночь, цього літа – в это лето*. Наведемо кілька прикладів із класичної літератури й фольклору: „*Одної ночі* приснився мені сон“ (Марко Вовчок); „А чула ти, що сталося *сеї ночі*?“ (Леся Українка); „...малий Василько, якому тільки *цієї весни* пошили штани“ (С.Васильченко); „Накрили очі *темної ночі*, легше в могилі спочинув“ (народна пісня).

З цього можна зробити висновок, що, йдучи за традицією класики й живої народної мови, ліпше сказати по-українському: „Того дня з ним не сталося ніяких пригод“, а не „У той день...“. Проте слід пам'ятати, що родовий відмінок часу не може стояти в формі множини (наприклад, „Тих днів...“), а також без означення („цієї“, „темної“, „того“). Тут на визначення часу, днів тижня, явищ, процесів, стану вдаємось до знахідного відмінка з прийменником: „у роки (під час) громадянської війни“, „у вівторок“, „у давнину“, „у (під) хуртовину“.

Особливість у вживанні давального відмінка

В українській класиці й живому народному мовленні часом трапляються іменники й займенники в давальному відмінку, тимчасом як у сучасній мові вживаються конструкції з прийменником і родовим відмінком: „Пани б'ються, а мужикам чуприни трясуться“ (М. Номис) – „Пани б'ються, а в мужиків чуприни трясуться“; „Він як угледів дівчину, аж очі йому засвітилися“ (Марко Вовчок); „Вовкові барана з горла не видереш“ (М.Номис). Сучасна українська літературна мова в таких випадках більше користується конструкцією з прийменником і родовим відмінком іменника або займенника, а ця давня форма давального відмінка може виступати стилістичним засобом: „Очі чоловікові зясніли, голос подужчав“.

Давальний і кличний відмінки

Як відомо, іменники чоловічого роду другої відміни мають у давальному відмінку однини закінчення **-ові** після основи на твердий приголосний та **-еві, -єві** – після основ на м'який або шиплячий приголосний: „Та й не дала тому козакові ні щастя, ні долі“ (народна пісня); „Масючка вже постерегла, що молодому паничеві сподобалася Галя“ (І. Нечуй-Левицький); „У бою Андрієві так любо відчувати другове плече“ (В. Сосюра).

Є ще й паралельне закінчення давального відмінка **-у, -ю**, яким слід користуватись тоді, коли поряд стоять у цьому відмінку два іменники чоловічого роду, з яких один уже має закінчення **-ові, -еві** або **-єві**: „Передай листа товаришеві Бондаренку“ (з живих уст).

Субстантивовані прикметники-прізвища, що мають суфікси **-ов, -ев, -єв, -ів, -їв**, у давальному відмінку однини закінчуються тільки на **-у**: Петров – *Петрову*, Щоголев — *Щоголеву*, Андрухів – *Андрухову*, прізвища з суфіксами **-ин, -ін, -їн**

закінчуються на **-у**, а також на **-ові**: Завалишин – *Завалишину* і *Завалишинові*, Серпилін – *Серпиліну* і *Серпилінові*, Захар'їн – *Захар'їну* і *Захар'їнові*.

Наявність паралельних закінчень у давальному відмінку однини призводить інколи до надуживання закінченнями **-у**, **-ю**, замість основних **-ові**, **-еві**, **-сві**: „*Андрію Олексійовичу* здавалося, що він і на цей раз не помиляється“, – читаємо в одному сучасному оповіданні, де автор не взяв до уваги, що він поставив ім'я та по батькові не в давальному відмінку – *Андрієві Олексійовичу*, – а в кличному, який бачимо, читаючи далі оповідання: „*Андрію Олексійовичу*, спиніться!“

Не слід забувати, що в українській мові є характерний кличний відмінок однини жіночого роду (нива – *ниво*, Марія – *Маріє*) й чоловічого (дуб – *дубе*, піонер – *піонере*, батько – *батьку*, Григорій – *Григорію*).

Українська класика, фольклор і живе народне мовлення пильно додержуються форм кличного відмінка: „*Йди, Петре*, до тієї, котру щиро любиш“ (І. Котляревський); „*Козаче, соколе*, візьми ж мене з собою на Україну далеку“ (народна пісня). Із цього можна зробити висновок, що й нам не слід уникати без усяких на те підстав цієї особливості нашої мови.

Орудний відмінок дійової особи й знаряддя

У двадцятих і тридцятих роках ХХ ст. багато сперечалися про те, чи є в українській мові форма орудного відмінка дійової особи. Коли одні мовознавці запевняли, що в народі не скажуть „*Бригадою* Коваленка виорано 20 га з огріхами“, а тільки „*Бригада* Коваленка виорала 20 га з огріхами“, бо, мовляв, назва дійової особи чи групи осіб має стояти звичайно в називному відмінку, то другі, на заперечення, наводили цитати з класичної літератури: „*Енеєм* кинута я бідна“ (І. Котляревський); „*Дідами* крадене добро“ (Т. Шевченко).

Очевидно, відкидати категорично можливість орудного відмінка дійової особи не слід, але не треба й надуживати ним, як це часто буває в писемній і в усній мові, наприклад: „*Двері* відчиняються *водієм*“, „Він насмажив її на похідній сковорідці, передбачливо захопленій *Кесарем*“, „Щось нове, не звідане *нами*“, „*Нарубані Пилипом* дрова“. Усі слова в цих фразах – українські, а все ж деякі фрази звучать не по-українському, не в ключі народної мови.

Візьмімо речення з творів Панаса Мирного: „Та кара над Мариною, що придумала її *бариня*, та нагла смерть Федорова, мов страховище яке, стояли перед очима“. Замість того, щоб написати „Та кара, придумана її *баринею*“, де іменник *бариня* стояв би як дійова особа в орудному відмінку, письменник удався до

конструкції з підрядним реченням „що придумала її *бариня*“, поставивши назву дійової особи в називному, бо це більше відповідає нашим мовним традиціям.

Розгляньмо ще одну фразу, взятую з давньої народної пісні: „Буде *лях* проклятий батьками орати, матерями волочити“, де іменники *батьки* й *матері* стоять в орудному відмінку. Чому? А тому, що в цій фразі дійова особа – *лях*, а *батьки* й *матері* правлять за знаряддя для дійової особи (*ляха*). Та було б уже неприродно для народної мови сказати: „*Батьками* зоране поле, *матерями* заволочене“, бо в цій фразі *батьки* й *матері* виступають як дійові особи, через що й треба: „*Батьки* зорали поле, *матері* заволочили“.

Так само й у наведених вище сучасних реченнях більше відповідатиме духу нашої мови, коли сказати: „Двері відчиняє *водій*“ (хоча слушно буде: „Двері відчиняються *механізмом*“ бо тут немає дійової особи, а є і лише знаряддя – механізм); „Він насмажив її на похідній сковорідці, яку передбачливо захопив *Кесар*“; „Щось нове, що не звідали *ми*“; „Дрова, що нарубав *Пилип*“.

Заміна орудного відмінка дійової особи конструкцією з підрядним реченням інколи обтяжує фразу, через що й уникають її, кажучи: „Зроблені *колективом* працівників спостереження мали велике наукове значення“ замість „Спостереження, що їх зробив *колектив* працівників, мали велике наукове значення“. Але іноді контекст дозволяє перебудувати фразу так, щоб у ній не було ні орудного відмінка дійової особи, ні підрядного речення. Наприклад, фразу з сучасного художнього твору „Бородай відміряв зароблені *хлопцем* три пуди жита“ можна, не міняючи значення, висловити й так: „Бородай відміряв *хлопцєві* зароблені три пуди жита“. Та й у попередній фразі можна було б сказати: „Спостереження *колективу* працівників мали велике наукове значення“.

Орудний відмінок часу

Ми вже бачили вище, як широко використовується в українській мові родовий відмінок, щоб означити час, але для цього часто вживається й орудний відмінок: „Вивірів ти моє серце вдень і *нічною добою*“ (П.Куліш); „*Щасливою годиною* козак уродився“ (Б.Грінченко); „Коли ж тебе, матінко, дождати в гості – чи *глибокими снігами*, чи *зеленими лугами*, чи *вишневими садами*?“ (І.Нечуй-Левицький); „Уже я думала-гадала про тебе *днями й ночами*“ (з живих уст).

Родовий чи орудний відмінки на означення часу – це майже паралельні форми, хоч деяку значеннєву різницю між ними можна помітити. Якщо порівняти речення „*Одної ночі* приснився мені сон“ з останнім реченням „Уже я думала-

гадала про тебе *днями й ночами*“, то відчуємо, що в першому реченні говориться конкретніше про якийсь час (*одної ночі*), ніж у другому, де йдеться взагалі про невизначений час (*днями й ночами*).

У діловій і науковій мові орудний відмінок часу мало дається до використання, зате в мові художнього твору, в публіцистиці й щоденному мовленні треба вживати, залежно від нюансових потреб, обидві відмінкові форми.

Слід не забувати й про такі вислови з орудним відмінком часу, як: *останнім часом*, замість *в останній час*, *цими днями*, замість *на цих днях*, *іншим часом*, замість *у інший час*.

Правильно сказати *у вівторок*, *у п'ятницю* або *щовівторка*, *щоп'ятниці*, а не *по вівторках*, *по п'ятницях*. Наприклад: Консультації відбуваються *у вівторок і п'ятницю* (*щовівторка й щоп'ятниці*).

Родовий відмінок множини

„Багато *статтів* написано на цю тему, багато прочитано *доповідів*“; „Йому бракує ще *знаннів*“, „Тут продається література з різних *галузів* техніки“. У всіх цих реченнях іменники жіночого роду *стаття*, *доповідь*, *галузь* та іменник середнього роду *знання* стоять у родовому відмінку множини з закінченням *-ів*, властивим іменникам чоловічого роду: *ліс – лісів*, *робітник – робітників* тощо. Така плутанина з закінченням родового множини відбувається під впливом деяких говірок, але літературна мова додержується сталих граматичних закінчень, через те слід виправляти на *статей*, *доповідей*, *галузей* і *знань*. Іменник *знання* краще ставити завжди в однині: „йому бракує ще *знання*“.

Тимчасом іменник *солдат* у родовому відмінку множини дехто лишає в формі, що збігається з називним відмінком однини: „У клубі було багато *солдат* місцевої частини“, – хоч правильно сказати „багато *солдатів*“, як у фразі: „Картини героїчних битв Вітчизняної війни оживають у кипучій праці *солдатів* трудового фронту“ („Літературна газета“).

Іменник *слов'янин* відмінюється так само, як і *селянин*, тому в родовому відмінку множини буде *слов'ян*, а не *слов'янів*, як написано в одному сучасному вірші: „Київська Русь гуртувала *слов'янів*“.

Місцевий відмінок множини

Підо впливом російської мови помилково ставлять у місцевому відмінку множини іменників закінчення **-ам, -ям**, а не **-ах, -ях**: „рахе по *пальцям*“, „читає по *складам*“, „мандрує по *горам і долинам*“. Українська граматики вимагає в цих і аналогічних випадках ставити закінчення **-ах, -ях**: по *пальцях*, по *складах*, по *горах і долинах*.

Закінчення **-ам** буває тільки в давальному відмінку множини: „Дам лиха *закаблукам*, дам лиха й передам“ (народна пісня).

Чоловічий чи жіночий рід?

„Спогад про неї стискає *біллю*“; „Я не хочу знов чіпати *біллю* сповнені серця“, – читаємо інколи в сучасній поезії й прозі, де автори забули, що іменник *біль* в українській мові – чоловічого, а не жіночого роду (пор. у російській мові *душевная, зубная боль*). Ця помилка трапляється й у публіцистичних виступах, дарма що наша класика й народна мова знали слово *біль* тільки як іменник чоловічого роду: „Вона чула *страшений біль*, страшну втому в цілім тілі“ (І.Франко); „*Чужий біль* нікому не болить“ (прислів'я).

Інша річ, коли іменник *біль* означає білі нитки, тобто є відповідником російському *бель*. Тоді він буде жіночого роду: „Під вербою над водою Катерина *біль* білила, із своєю *біллю* говорила“ (Словник Б. Грінченка); „*Невинна біль* змінилась у гордий пурпур на тій калині, що тебе квітчала“ (Леся Українка).

Деякі іменники в літературній мові належать до одного роду, а в розмовній, діалектній – до другого: *санаторій* і *санаторія*, *клавіш* і *клавіша*. Іменник *фальш* у чоловічому роді чергується з формою жіночого роду: „*Фальш* у її голосі різав Ярині слух“ (О. Десняк); „А чи нема тут *якого фальшу?*“ (з живих уст); „Арсенова душа не виносила брехні й *фальші*“ (Л. Дмитерко). Хоч категорія чоловічого роду для іменника *фальш* старіша за категорію жіночого, проте ця друга витискає з сучасної української мови першу.

Якому роду давати перевагу в цих іменниках, залежить від характеру тексту: ділова мова, пряма мова в художньому творі чи стилізація під народну говірку.

ЗАУВАЖЕННЯ ДО НИЗКИ ІМЕННИКІВ

Башта і вежа. Часом постає питання – яке з цих двох слів, що обидва відповідають російському іменнику *башня*, краще застосувати в тому чи тому контексті – *башта* чи *вежа*?

Ці слова бачимо в українській класичній літературі, в творах сучасних наших українських письменників і в фольклорі: „Змурував високу *башту*“ (Б.Грінченко); „Ой позволь, батьку отамане, нам на *башти* стати – не одному генералу з пліч голівку зняти“ (історична дума); „Капітан стояв, висунувшись по груди з *башти*, і поглядав за шляхом, за рухом, за повітрям“ (Л. Первомайський) і „Верх Бескида калинова там же стоїть *вежа* нова“ (народна пісня зі збірки Я.Головацького)...

Із цих прикладів читачеві ще важко зорієнтуватись, де саме слід ставити перше чи друге слово. Якщо глибше проаналізувати всі ті випадки, де трапляються ці слова, то можна зробити такий висновок: слово *башта* треба ставити там, де мовиться про військові споруди давноминулих або минулих часів загальної й української історії (доба козаччини), як це бачимо в наведеній вище історичній думі й „Енеїді“ І.Котляревського: „для ночі вдвоє калавури по всіх поставили *баштах*, ліхтарні вішали на шнури, ходили рунди по валах“. Слушним це слово буде й у сучасній військовій техніці (наприклад, *башта* в танку), як це видно з цитати, взятої з твору Л. Первомайського. А ось там, де йдеться про будови, що втратили військове значення, наприклад, споруди Кремля, як це читаємо в вірші М. Бажана, або про архітектурні об'єкти, надто готичного типу, більше пасуватиме слово *вежа*. Так само в технічних конструкціях слід користуватися словом *вежа*, наприклад, телевізійна *вежа*.

Було ще слово *гуляй-городина*, що означало високу рухому дерев'яну споруду на зразок башти, яку підкочували колись під час бомбардування до ворожих мурів. Це слово втратило нині свою практичну вагу й може придатись хіба що в якомусь історичному творі.

Вираз і вислів. Ці слова вважали за абсолютні синоніми, тому в класичній літературі бачимо іменник *вираз* у різних значеннях: „Почала... солодкими *виразами* любові промовляти“ (І. Нечуй-Левицький); „*Вираз* на лиці понуро-урочистий“ (П. Куліш).

У сучасній українській літературній мові ці слова розрізняються за значенням: там, де мовиться про якусь думку чи міркування, передані небагатьма словами, кажуть *вислів*: „За *висловом* чийм“ (Російсько-український

фразеологічний словник І. Виргана й М. Пилинської), у всіх інших випадках, зокрема й у математиці, користуються іменником *вираз*: „Ротмістр і очима і всім *виразом* показував, щоб він забирався геть“ (П. Панч); *вираз* $a + b = c$.

Відношення, взаємини, стосунок, відносно, щодо, стосовно, відносність.
Відповідно до російських слів *отношение, относительно* часто надуживають словами *відношення, відносно*, забуваючи про інші, точніші, природніші слова: „Не можна допускати поверхового *відношення* до такої серйозної справи“, – замість поверхового *ставлення* або – ще краще – щоб поверхово *ставились*; „*Відносно* цього не може бути двох думок“, – замість про *це* (*щодо* цього, з *приводу* цього); „Я з ним у добрих *відношеннях*“ замість – у добрих *стосунках* чи *взаєминах, зв'язках*.

Ось що засвідчує класика: „Слід би було зав'язати міцніші *стосунки* з тими людьми, що оце вдалися до вас“ (Леся Українка); „*Щодо* панни Анелі, то я – певний, що вона плаче десь по кутках“; „Чутки *про* землю ожили з весною“ (М.Коцюбинський). У цих прикладах бачимо тільки слова „*стосунки*“, „*щодо*“, „*про*“, вживання яких і слід додержуватись.

У математиці, а також у філософії й логіці слово *відношення* є єдиний відповідник російському науковому терміну *отношение*, наприклад: *відношення* $a:b=c:a$.

В українській науковій термінології є ще слово *відносність*: теорія *відносності*.

Замість штучного вислову „у всіх *відношеннях*“ відповідно до російського „во всех *отношениях*“, наприклад: „Це мені зручно в усіх *відношеннях*“, – слід користуватись давніми українськими висловами „*всіма сторонами*“ („Славне було Запоріжжя *всіма сторонами*“. – Збірка пісень П. Лукашевича), „з *усякого* (з *кожного*) *погляду*“ („Це вигідно нам обом з *усякого погляду*“. – З живих уст), як не *глянь, як не подивись, з усіх боків, усебічно, зусебіч, у всіх планах*.

Останнім часом набуває дедалі більшого поширення слово *стосовно* замість неадекватного вислову „по *відношенню*“: „*Стосовно* місцевих умов він розробив систему обробітку ґрунту“; „*Стосовно* цього неподобства вже казали не раз“. Проте не слід забувати й відомі слова *щодо, про*, приклади вживання яких наведено вище.

Відсутність, присутність, брак, наявність. Відповідно до широко вживаних у російській художній і діловій мові слів *отсутствие, отсутствующий, присутствие, присутствующий* і в українській мові є схожі слова *відсутність, відсутній, присутність, присутній*: „Ще з-за дверей почув голосні розмови і веселі сміхи офіцерів, *присутніх* у залі“ (І. Франко); „Треба записати всіх *відсутніх* на зборах“ (із живих уст); „Злочинця допитано в *присутності* свідків“ (із газетної хроніки).

Проте часто слова *відсутність, відсутній* уживають навіть тоді, коли мовиться не про людей, а про речі: „За *відсутністю* достатніх доказів такі справи слід припиняти“; „На літеру В чомусь *відсутні* слова „вагання“, „вагатися“. Чи на своєму місці стоять у цих реченнях такі слова, чи, може, краще сказати по-українському „за *браком* достатніх доказів“, „на літеру В чомусь *бракує* (нема) слова „вагання“? Певно, що краще. Українська художня література в своїх класичних і сучасних зразках користувалась саме такими словами: „Коли в тебе *бракує* того насіння, позич його“ (О. Стороженко); „*Брак* досвіду до лиха приведе“ (переклад М. Бажана); „Він добре знав, що в Нимидори *нема* грошей“ (І.Нечуй-Левицький).

Якщо росіяни, кепкуючи з надуживання цими канцеляризмами, створили жартівливий вислів „отсутствие всякого присутствия“, то ще менше підстав є в нас удаватись до них навіть у діловій мові, бо маємо, як видно, інші, потрібні для точного відтворення думки, слова, що поширюють наші мовні можливості.

Заступник і замісник. Ці слова часто плутають. Наприклад, читаємо в однім наказі: „На час моєї відсутності призначаю своїм *заступником* тов. Педашенка“, – а тут саме слід було написати *замісником*, цебто „тим, хто працюватиме замість мене“. В іншій фразі, взятій із сучасного художнього твору, бачимо протилежне – „Комісаром у тебе буде Яременко, а *замісником* Новиков“, – тимчасом як тут саме було б на місці слово *заступник*, цебто „людина, що заступає начальника, командира чи взагалі керівника в певній галузі або на якійсь ділянці роботи постійно“: „Сосни порипували, мов снасть, *заступник* покійного комісара виголосив промову, і її слухали мовчки – без салютів та музики“ (Ю.Яновський).

Від цього творяться й назви посад: *заступник* директора, *заступник* прокурора тощо, де мають на увазі працівників, що виконують певну службу

функцію постійно, а не тимчасово, як *замісник* директора, *замісник* командира та ін.

Іменник *заступник* може бути синонімом і до слова *захисник*: „Не кажи мені нічого за нього. Є і без тебе ті *заступники*, що мені ним уха протурчали“ (Панас Мирний).

Захист і оборона. Останнім часом слово *захист* і похідні від нього *захисник*, *захисний*, *захищати* стали виживати слова *оборона*, *оборонець*, *оборонний*, *обороняти*. Незважаючи на значеннєву схожість, ці слова, якщо пильно придивитись до класичних зразків і народної мови, мають деякі нюанси в значеннях. Візьмімо такі речення „Перші краплі дощу... змусили мене озирнутися навкруги, пошукати певного *захисту* від зливи“ (М.Коцюбинський); „Нема соломи, то нема чим і хату *захистити* від холоду“ (з живих уст); „Росла в гаю конвалія під дубом високим, *захищалась* від негоди під віттям широким“ (Леся Українка). У цих реченнях слова *захист*, *захищати*, *захищатися* стоять тому, що йдеться про потребу обійти прикру або ворожу дію когось чи чогось, створити їй перешкоду або захист від неї. Особливо це яскраво можна бачити в фразі „Гори, що роблять кораблям *захист* од бурі“ (Словник Б. Грінченка). Це стверджують і такі слова, як *захищ* – тимчасова прибудова з соломи або очерету до хати замість сіней, *хист* – огорожа з пруття або хмизу в пасічників і мисливців. Уживають слова *захист* і в розумінні „охорона“, „протекція“: „Де ж бідній удові *захисту* шукати проти такого напасника!“ (з живих уст).

Коли мовиться про потребу застосувати фізичну силу або зброю, тоді не обійтись без слів *оборона*, *оборонець*, *обороняти* (*боронити*), *оборонятися*: „*оборона* Буші“ (М. Старицький); „Сорока в ворони просить *оборони*“ (М.Номис); „З *оборонцями* ладу старого бій усесвітній, останній кипить“ (переклад „Робітничої Марсельєзи“); „*Боронив* я свою Україну, не лякався я злих ворогів“ (народна пісня); „Алі *оборонявся*“ (М. Коцюбинський).

Трапляються випадки, коли слова обох цих груп будуть слушні в одній фразі, наприклад: „Люди з околиць кинулись до фортеці, шукаючи *захисту*, але, поки *оборонці* завзято стримували ворога, що обложив їх звідусіль, багато хто в фортеці помер від голоду й спраги“.

Зі сказаного випливає, що, прагнучи використати все багатство нашої мови, треба не забувати й слів цієї другої групи й казати, наприклад: „Обов’язком кожного громадянина є *боронити* (або *обороняти*) свою Батьківщину“.

Інтерес і цікавість. Слово *інтерес* має насамперед значення „користь, зиск“: „Фактор за малий *інтерес* робить усі ваші доручення“ (Словник за редакцією А. Кримського); „А мені в тому ділі нема ніякого *інтересу*“ (з живих уст). Від цього походять вислови: „пильнувати свого *інтересу*“, „дбати про свій *інтерес*“, „у спільних *інтересах*“, „класові *інтереси*“. До речі, російському вислову „остаться при *пиковом интересе*“ відповідає український *лишитись ні з чим*.

Деякі сучасні наші письменники поширюють значеннєву функцію слова *інтерес*, надаючи йому поняття *цікавості*: „З особливим *інтересом* поставилися товариші до цієї розповіді“ (І. Ле). Навряд чи є потреба в поширенні значення цього слова, бо український іменник *цікавість*, прикметник *цікавий*, прислівник *цікаво* цілком відповідають російським словам *интерес, любопытство, интересный, любопытный, интересно, любопытно*: „Почала я з *цікавістю* читати...“ (Олена Пчілка); „Ти б мені розказав хоч для однієї *цікавості*“ (І. Нечуй-Левицький); „Мене аж з’їдає *цікавість*: звідки мене може знати Марина?“ (І.Вільде).

Прислівник *цікаво*, котрий звичайно стоїть у фразі з якимось іменником чи займенником у давальному відмінку (мені, тобі, йому, їй, нам, вам), має паралельну конструкцію, що складається з іменника чи займенника в називному відмінку й прикметника *цікавий*: „*Тарасові цікаво* було дізнатися, що саме зробив для старичка Щепкін“ (О. Іваненко); „*Цікавий я знати*, хто мене прийняв би“ (Леся Українка).

Книга й книжка. Чи є якась різниця між цими словами, чи вони – абсолютно тотожні й їх можна довільно вживати на свою впадобу? Хоч ці слова й мають схожість, однак різниця між ними є, що залежить не стільки від змісту, скільки від розміру книжки. Найбільше ми вживаємо слово *книжка*: „Ах, я довго вас ждала, ще як над *книжкою* поезій сміялася, ридала“ (П. Тичина); „Письменному – *книжка* в руки“ (М. Номис).

Під словом *книга* розуміємо грубий фоліант, гробух – головну бухгалтерську книгу, книгу вхідних і вихідних паперів чи так зване Святе Письмо: „Чи то вмер чернець у келії, пишучи святу *книгу*?“ (І. Франко). Виходячи з цього, треба відповідно користуватися словами *книжка* й *книга*.

Нагода й пригода. Ці два слова – немов камінь спотикання для тих, що негаразд знають українську мову й тому часто ставлять їх не там, де треба: „Словник має стати в *нагоді* вчителеві й школяреві, професорові й студентові, письменникові й перекладачеві“, – читаємо в рецензії; „Мені ще не випадало *пригоди* їздити до Ужгорода“, – чуємо з уст.

Ці помилки виникають, мабуть, через те, що обидва слова мають серед багатьох своїх значень також значення російського слова „случай“: „При *нагоді* я скористаюсь вашою порадою“; „Зі мною сталась така *пригода*“. Щоб уникнути прикрих помилок, як у наведених фразях, треба запам'ятати, що іменник *нагода* означає „випадок“ (здебільшого сприятливий): „*Нагоди* стріляти їй не трапилось“ (М. Шеремет), або „випадок, що зумовив якусь дію“: „Ольга мала деякі дані підозрівати, що Завадка шукає *нагоди* заговорити до неї...“ (І. Вільде). А іменник *пригода* вказує на якусь подію, на якісь бувальці: „Кожна *пригода* – до мудрості дорога“ (прислів'я), або й на лихо: „Раз сталася така *пригода*. Остапові зсунулась пов'язка з рани, і він ніяк не міг дати собі ради з нею“ (М. Коцюбинський); від цього є вислови „стати пригоді“, „стала пригода“ – відповідники до російських „быть беде“, „произошло несчастье“: „Ой на козаченьків ой на запоріжців та *пригодонька* стала“ (історична дума).

Іменник *пригода* може означати також потребу, користь: „Годувала собі дочку для своєї *пригоди*, щоб принесла із криниці холодної води“ (народна пісня), – від чого є вислів *стати в пригоді*: „Не бий мене, чоловіче добрий, я тобі у великій *пригоді* стану“ (казка).

Тим-то й у наведених на початку неправильних фразях треба було висловитися: „Словник має стати в *пригоді*...“, „Не випадало ще *нагоди* їздити...“.

Особа й особистість. Ці два слова – *особа* й *особистість* – інколи не розрізняють і пишуть: „*Особа* автора виявляється і в доборі теми, і в характерних, тільки йому властивих образах“, – або кажуть: „Ви наговорили мені багато образливого, прошу без *особистостей*!“

Слово *особа* означає одну людину, індивід: „Він сам, своєю власною кругленькою *особою*, стояв, зігнувшись над пательнею“ (М. Коцюбинський); іноді, коли мовиться про багатьох людей, це слово в множині заміняє множину інших слів – чоловік, душ: „На нараду прийшло багато *осіб*, але тих, кого хотілось бачити, й не було“ (з живих уст); часом воно править за відповідник до російського слова *личность*, наприклад, у вислові: „Що за підозріла *особа*?“

Слово *особистість* означає індивідуальність людини, сукупність її духовних і фізичних властивостей: „Авторську *особистість* не піддаватимеш остракізму, виганяючи її з вірша, де вона в нього існує на правах ліричного героя“ (Є. Гуцало).

Тим-то й у першій фразі треба було написати: „*Особистість* автора виявляється...“, – а в другій фразі сказати: „Прошу без *особистих* образ!“

Пам'ятник і пам'ятка. „Багато *пам'ятників* минулого є в степах України. Це і степові могили, і кам'яні „баби“, що стояли на цих могилах, і, нарешті, різні речі, які знаходять у могилах“, – читаємо в статті про археологічні знахідки. Але про які *пам'ятники* пише автор статті? Адже слово *пам'ятник*“означає українською мовою монумент, меморіальну споруду (обеліск, плита, піраміда), про які нема й згадки в статті. Те, про що оповідається в статті, є не *пам'ятники*, а *пам'ятки*, цебто речі, що належать до культури минулого, як це бачимо в фразі: „Комісія передусім хотіла дізнатися про всі старовинні *пам'ятки*, що збереглися в Південно-західному краї: давні церкви, замки, первісні вали, могили, городища“ (О. Іваненко). Слово *пам'ятка* вживається й у значеннях „річ, дана на згадку“: „Це перо я дала тобі колись на *пам'ятку*“ (Леся Українка), – „книжка, де викладаються певні відомості чи настанови“: „Інститут готує до видання *пам'ятку* бригадира з квадратно-гніздового способу посадки деяких овочевих культур і картоплі“ („Радянська Україна“) – та як синонім іменника *пам'ять*: „Ці шматочки я сховаю на спомин про цей день на *пам'ятку* про нашу щиру любов“ (І.Нечуй-Левицький).

Слід знати вислів *запастися в пам'ятку*, відповідний російському *запечатлеться в памяти*: „Запала їм у *пам'ятку* її краса, врода дівоча“ (Панас Мирний).

Пам'ятник на могилі звичайно зветься *надгробник*: „Я спорудив собі *надгробник* вікопомний“ (М. Старицький), – або *надгробок*: „Чернігівські земляки, вкупі з сином поета, становлять над його могилою невеличкий монумент-*надгробок*“ (М. Коцюбинський).

Письменність і писемність. Певно, через звукову подібність слів *письменність* і *писемність* автори й промовці інколи помиляються, ставлячи одне слово замість другого, як у фразі: „Наша країна визначається абсолютною *писемністю*“, – де треба було поставити слово *письменність*.

Слово *писемність* – це позначання слів відповідними графічними знаками – письменами: „Ще задовго до виникнення *писемності* східнослов'янські племена створили велику та різноманітну усну поезію“ („Історія української літератури“). *Письменність* – це вміння людини передати на письмі свою думку й читати написане: „Колгоспне село – село суцільної *письменності*“ (Остап Вишня).

Підписка й передплата. „*Підписка* на газети та журнали ще не охопила всіх робітників та службовців нашого підприємства“, – читаємо в стінній газеті. Слово *підписка* означає „затвердження підписом людини якогось зобов'язання додержуватись певних правил чи виконувати якусь вимогу“: „Однак, коли не помиляюся, видали йому *підписку*? Присяглися мовчати?“ (Ю. Смолич). А коли хтось хоче одержувати газети й журнали або збірку творів якогось письменника, за що треба наперед заплатити певну суму грошей, це зветься *передплатою*: „...Кримський... звернувся з закликом підтримати це видання *передплатою*“ („Радянське літературознавство“); „*Передплату* газет і журналів продовжено ще на місяць“ (оголошення)

Площа й майдан. Не тільки на таблицях, де написано назви вулиць, а й у публіцистиці, часом навіть у художніх творах майже зникло давнє слово *майдан*, хоч послідовно зберігається зменшена його форма *майданчик* (дитячий *майданчик*, будівельний тощо). Словом *площа* майже всюди чомусь заміняють *майдан*: „*площа* Перемоги“, „*площа* Міцкевича“, „На центральній *площі* села мусить бути сад, у саду пасіка“, „Кілька підвід під'їхало до базарної *площі*“.

В українській мові є обидва ці слова, та означають вони не одне й те ж. Слово *площа* є просторове або геометричне поняття: „Будинки мають кілька вимірів. Але основний один – *площа*“ (О. Копиленко), „*площа* забудови“, „*площа* трикутника“ тощо. А незабудоване місце, де сходиться кілька вулиць, – байдуже, на селі чи в місті, – зветься *майдан*: „На *майдані* коло церкви революція іде“ (П.Тичина); „*Майдан* на хвилину ожив, залюднився“ (М. Коцюбинський).

То яка є потреба відступатись від традицій української класики й живого народного мовлення? Чому не писати, як вони вимагають: *майдан* Перемоги, *майдан* Міцкевича?

Порівняння, у порівнянні, порівняно, як порівняти, проти. Сучасна українська літературна й ділова мова знає іменник *порівняння* й широко ним

користується: „З насолодою підшукував він найобразливіші *порівняння*, щоб роздмухати своє обурення“ (З. Тулуб); „У *порівнянні* підсумків цьогорічного сезону з минулим – нема ніякої тенденційності“ (з газети). В обох цих фразах слово „порівняння“ звучить цілком природно, по-українському. А візьмімо інші фрази, де цей іменник стоїть із прийменниками *в* і *при* як відповідник російських висловів „по сравнению“, „сравнительно“: „*При порівнянні* середніх місячних температур виходить, що найтеплішим місяцем у північній півкулі є липень“, – і ми вже відчуваємо якусь штучність у вислові, бо тут правильно було б сказати за нашою мовною традицією: „*як порівняти* середні місячні температури (*порівнюючи* середні місячні температури)“, „*з порівняння*... виходить“. Так само й у фразах „У *порівнянні*, з феодализмом, капіталізм був кроком уперед“, „На підприємствах металургійної промисловості України за перше півріччя цього року значно зросла кількість винахідників і раціоналізаторів *порівняно* з тим же періодом минулого року“ краще було б написати: „*як порівняти* з феодализмом“, „*як порівняти* з тим же періодом минулого року“.

Як відповідник до російського вислову „по сравнению“ є ще в українській мові прийменник *проти*, який буває дуже до речі, коли йдеться про порівняння когось або чогось із кимось або чимось: „*Проти* нас трьох нема в світі дужчого“, (Б. Грінченко); „І стіл був багатший *проти* звичайного“ (Л. Смілянський). Отож можна було в наведених фразах написати: „*проти* феодалізму капіталізм був...“, „*проти* того ж періоду минулого року...“.

Похідний від дієслова „порівняти“ прислівник „порівняно“ буде слушний там, де мовиться, що певна дія або якість виявляється достатньою мірою: „Ніч була тиха і *порівняно* тепла, повівав вологий вітер“ (Я. Гримайло), — хоч і тут можна було замінити прислівником *відносно*: ніч була тиха й *відносно* тепла (не дуже тепла, не дуже жарка).

Рицар чи лицар? Не тільки в сучасній українській художній літературі, публіцистиці й перекладах, ба інколи також у наших класичних творах натрапляємо на слова „рицар“, „рицарство“, „рицарський“: „Кругом усе старе *рицарство* розтавало“ (Панас Мирний); „Старий дуже поважав його за незвичайне *рицарство* і військову обізнаність“ (І. Ле); „Усі вони ревно берегли чистоту *рицарської* крові свого далекого предка“ (В. Собко).

Проте більшість наших класиків, починаючи від І. Котляревського, давала перевагу словам *лицар*, *лицарський*, як то з діда-прадіда вимовляв наш народ.

Читаємо в „Енеїді“ І. Котляревського: „Там *лицар* всякий парубійко“, „Товаришеві Низ сказав: – Не все вперед – назад дивися, ти з *лицарства* глузд потеряв“, „Силач, козак *лицарковатий*“; бачимо в Марка Вовчка: „Такий же то виріс козак з нього хороший! Що до коня, що до зброї, що до звичаїв *лицарських*!“ Не іншого, а тільки цього слова додержувався і Т. Шевченко: „Громада вибрала гетьмана – преславною Лободу Івана, *лицаря* старого“; те саме знаходимо в І.Франка: „Хіба ж так чесний *лицар* нападає?“

Таких прикладів із нашої класики й фольклору можна навести ще багато, але мимоволі виникає питання: чи є потреба в існуванні двох паралельних слів, що мають різний звук, але однакове значення? Дехто вважає, що слово *лицар* слід застосовувати тільки до людей української національної належності, а в інших випадках більше пасує, мовляв, слово *рицар*.

Навряд чи є потреба в такому нетривкому правилі, що вносить плутанину, тим більше, що воно суперечить нашій мовній традиції: Т. Шевченко називав і кавказьких горян *лицарями* – „І вам слава, сині гори, кригою окуті, і вам, *лицарі* великі, богом не забуті“; не вагалась і Леся Українка послуговуватися цим словом, пишучи про шотландців: „Шотландське *лицарство* усе пішло служити в англійському війську“.

З цього можна зробити висновок: краще скрізь, у всіх випадках, користуватись тільки давнім українським словом *лицар*, що прийшло в нашу літературу з уст народу.

Талан і талант. „Автор не без *талану*, але йому не вистачає ще життєвого досвіду й уміння організувати набуті спостереження“, – читаємо в критичній статті й саме тому, що в ній мовиться про письменника та його здібності, бачимо помилку: треба було написати – *таланту*.

Слово „талан“ має значення „доля“ („На вітвар Вітчизни комсомол України клав усе – сили, *талан* свій, життя“. – С.Скляренко), „щастя“ („Навіщо мені врода, коли нема долі, нема *талану*!“ – Т.Шевченко), „удача“ („А менший працює, як риба об лід побивається, а нічого не вдіє, ні в чому нема йому *талану*“. – О. Стороженко).

Талант – це „природжена здібність у тій чи тій галузі науки або мистецтва“: „Силу свого *таланту* віддають вони на справу революційної боротьби“ (В.Еллан).

Коли в людини нема *таланту*, то кажуть: „людина *неталановита*“, а не „*безталанна*“, як часом помилково пишуть і мовлять. *Безталанний* – це „нешасний, знедолений“: „А ти, моя Україно, *безталанна* вдово“ (Т. Шевченко); „Мої *безталанні* діти“ (О.Стороженко).

Танець і танок. Багатьом здається, що слова „танок“ і „танець“ означають одне й те ж, тому й читаємо раз у раз на афішах: „Виступає ансамбль пісні й *танку*“. Але це не так. Слово „танок“ означає „різновид танцю“, воно відповідає російському „хоровод“: „У місті Немирові дівок *танок* ходить, молодая Бондарівна всіх передом водить“ „Українські пісні“ М. Максимовича); „Струнки високі дерева снуються перед очима, неначе водять який чарівний *танок*“ (Леся Українка).

Танець – це „ритмічні рухи під музику або спів“: „Добре! добре! Ну, до *танців*, до *танців*, кобзарю!“ (Т. Шевченко); „А в залі розвернулися *танці* на всі боки, поміст ходором ходить“ (Панас Мирний).

У розстрочку чи на виплат? У крамницях часто читаємо таке оповіщення: „У нас ви можете купити готовий одяг у *розстрочку*“. Або інколи ще й так: „Товар продається з *розстроченням*“. Обидва ці вислови – „у розстрочку“ і „з розстроченням“ – не українські й не російські, а належать до тої мовної сумішки, що зветься в народі суржиком. В українській мові є дієслово „строчити“ з похідним від нього іменником „строчіння“ („Хазяїн шиє, якусь полу від кожуха *строчить*“. – Марко Вовчок); є й слова, що позначають протилежну до них дію, – „розстрочувати“, „розстрочування“, але вони стосуються кравецтва, а не умов сплати під час купівлі. Відповідно до російського вислову „в рассрочку“ є в українській мові давній вислів „на виплат“: „Дурно не треба, можна *на виплат*“ (М. Коцюбинський). Отже, в оповіщеннях крамниць треба було написати: „купити готовий одяг *на виплат*“, „продається *на виплат*“.

ПРИКМЕТНИКИ

Ступенювання якісних прикметників

Вищий ступінь якісних прикметників творять, як відомо, додаванням до основи чи кореня звичайного ступеня прикметника суфікса *-иш-* або *-иш-*: *червоний* – *червоніший*, *довгий* – *довший*; найвищий ступінь порівняння твориться з вищого

ступеня прикметника додаванням до нього префікса **най-**: *червоніший – найчервоніший, довший – найдовший*.

Є ще й складена форма вищого ступеня прикметників, що твориться додаванням до звичайного ступеня слова *більш*: *витриманий – більш витриманий*, – і найвищого ступеня, складеного з слова *найбільш* і звичайного ступеня: *найбільш витриманий*.

Хоч ці форми ступенювання прикметників – проста й складена – є ніби паралельні, проте українська художня література й жива народна мова давали перевагу, за деякими винятками, простій: „Й-бо, взяла б оцю спідницю, якби ж трошки *довша* була“ (з живих уст); „І були вони, всі ті таланти рідного люду, ті *найулюбленіші* діти свого смутного краю, як і цеє вбоге й забите дівча, – люди з *найбідніших* бідні, з *найтемніших* темні, були наймитами в чужих людей і пасинками долі“ (С.Васильченко).

Однак на сторінках газет, а часто й у науковій літературі вдаються до складеної форми ступенювання: „Цей спосіб – *більш зручний* для практичного застосування“, – читаємо в журналі; „*Самі передові* райони області ще не закінчили збирання врожаю“, – читаємо в газеті; „*Найбільш цікавим* був виступ акробатів“, – чуємо в доповіді; „Передова частина української інтелігенції намагалася зробити українську літературу *більш дійвоюю і активною*“, – бачимо в дисертації. Але куди природніше звучить по-українському: „спосіб *зручніший*“, „*найпередовіші* райони“, „*найцікавішим* був виступ акробатів“, „зробити українську літературу *дійвовішою й активнішою*“.

Складеної форми ступенювання вживають здебільшого тоді, коли вона стосується дієприкметника. Наприклад: *випробувати – випробуваний – більш (найбільш) випробуваний*. Ця форма буває потрібна й тоді, коли порівнюють не іменник з іменником через прикметник вищого ступеня, а – прикметник із прикметником: „Він – *більш хитрий*, як *розумний*“. У такому разі слово *більш* відповідає російському *скорее*: „Он – *скорее хитрый*, чем *умный*“. Допоміжне слово „найбільш“ часто не так порівнює, як відзначає вагу або роль прикметника в фразі, відповідаючи якоюсь мірою російському *главным образом*: „Це є *найбільш характерні* ознаки нашого часу“.

Слово *самий* як допоміжне для творення найвищого ступеня порівняння часом трапляється в класичній літературі: „Перед рундуком стояв уже трояк *самих кращих* поштових коней“ (Панас Мирний). Однак уживати цієї форми не варто, щоб не плутати слово „самий“ із подібним щодо звукового складу словом

„самий“, яке означає „один тільки“: „Ми вже так вихарчувалися, що їмо *самий* хліб і цибулю“ (І. Нечуй-Левицький). Поєднуючись часто з прислівником тільки, слово *самий* підкреслює винятковість: „У нашій області – *самі* тільки передові райони, тому й область звать передовою“.

Якщо треба надати щонайбільшій міри певній ознаці, то до найвищого ступеня порівняння додають частки „що-“ або „як-“: „Він – *щонайстаріший* над усіма“ (Г. Квітка-Основ'яненко); „Данилові довелося лише думати про *якнайскорішу* реалізацію свого плану“ (І. Ле).

Вищий ступінь порівняння прикметників звичайно вимагає після себе прийменників „від“, „за“, „над“, „проти“ з відповідними відмінками або сполучників „як“, „ніж“: „Страх – *більший від* переполоху“ (М. Номис); „Це буде мій твір, може, *кращий за* ті, які ви читали“ (М. Коцюбинський); „У дружбі він свої чуття гартує, у нім *сильніше „наше“ над „моє“* (І. Муратов); „У нашій раї на землі нічого *кращого* немає, як тая мати молодая з своїм дитятком малим“ (Т. Шевченко); „Повітря в горах – дуже прозоре, отже, й видимість тут стала *набагато краща, ніж* на рівнині“ (О. Гончар).

Проте в поточному мовленні часом доводиться спостерігати відступи від цього правила, коли, аби утворити вищий ступінь прикметника, вдаються до прислівникової форми з родовим відмінком слова: „У зайця задні ноги *довше передніх*“; „Він *розумніше* свого брата“. Ці відступи – помилкові. Треба казати: „задні ноги – *довші, ніж (як або за) передні*“, „*довші проти* передніх“, „*розумніший за (від або проти) свого брата*“, „*розумніший, ніж (як) його брат*“.

Особливості деяких прикметників у словосполуках

Прикметники *багатий, хворий, гарний, поганий, високий, бистрий* та інші вимагають після себе прийменника *на* з іменником у знахідному відмінку: „Настя така *багата на* слово, що я не мала коли й промовити до бабусі“ (Ганна Барвінок); „Удався *бідний на* розкоші, та *бистрий на* розум“ (із живих уст); „Він – змалку *хворий на* груди“ (з живих уст); „*На* обличчя був *препоганий*“ (Б. Грінченко); „*На* зріст *височенька*“ (Б. Грінченко). Прикметник *заздрісний (завидючий)* стоїть із прийменником „на“ та іменником у знахідному відмінку („*заздрісний на* чуже“), або з прийменником „до“ й родовим відмінком іменника („*заздрісний до* чужого“), або без прийменника, лиш з іменником у давальному відмінку („*заздрісний чужому*“); прикметник „*ласий*“ стоїть із прийменником „на“ та

іменником у знахідному відмінку („ласий на ковбаси“) або з прийменником „до“ та іменником у родовому відмінку („ласий до ковбас“).

Прикметник *свідомий*: стоїть у реченнях звичайно з іменником у родовому відмінку – *свідомий чого*: „Маяковський був *свідомий* великого значення кіно“ (журнал „Мистецтво“).

Прикметники *близький*, *цікавий* стоять у реченнях або з іменником у родовому відмінку, або з прийменниками „до“, „на“ й відповідним відмінком залежного іменника: *близький смерті* й *близький до смерті*, *цікавий того* й *цікавий на* те („Зо всього знає дядько потроху, а *цікавий на* такі речі – страх!“ – М.Коцюбинський).

Ці паралельні форми, коли прикметник вимагає після себе прийменника або виступає без нього, треба знати, особливо літераторам, коли розмір і ритм тексту потребують конденсованого вислову: „*близький смерті*“, „*цікавий знати*“ тощо.

Слід мати на увазі й те, що інколи в реченні відривають прикметника від іменника, до якого він належить, щоб надати фразі характеру врочистості: „У *перснях* вона *срібних* руками у стан хибкий узялася“ (Марко Вовчок); „Навчив його, мов сарану, скакати і *голосним* лякати серце *ржанням*“ (П. Куліш).

Зауваження до низки прикметників

Вірний, правдивий, правильний, певний, слухний. Прикметник *вірний* і прислівник *вірно* з якогось часу не тільки витискають з ужитку інші, відповідніші слова, а й набирають невластивого їм значення. Не тільки в діловій мові, а й у сучасних художніх творах ми часто натрапляємо на ці слова в значенні „правильний, певний“: „Учинити напад на аеродром – це все одно, що повести на *вірну* загибель сотню бійців“; „Дрімлюга знайшов *вірний* шлях“; „Ти стоїш на *вірній* дорозі“; „Сама глибинами серця відчувала – *вірно* робить син“.

А тим часом в українській класиці й фольклорі цих слів уживали в далеко вужчому значенні, надаючи їм поняття тільки відданості: „Ой вийди, вийди, дівчино моя *вірная*“ (народна пісня); „Без *вірного* друга великая туга“ (прислів'я); „Хто *вірно* кохає, той часто вітає“ (М. Номис).

Якщо в фразі йдеться не про відданість, а про правильність, слухність, правдивість, тоді треба вдаватись до інших прикметників і прислівників: „А щоб *певна* була правда, то нехай шлях покаже“ (Т. Шевченко); „Землі своєї зелень і блакить любив я серцем і на схилі віку хотів про це *правдиво* повістити“ (М.Рильський); „Не раз, заблудившись, навмання йшли мандрівники тайгою,

намагаючись знайти *правильний* напрям“ (О.Донченко); „Надія теж не докучала розпитами. Також відкладала до *слухного* вільнішого часу“ (Я. Баш); „Сьорбаючи чай, Артем чекав на *слухну* хвилину...“ (А. Головко).

З цих прикладів само собою випливає, що в наведених на початку фразях слід було написати: „на *певну* загибель“, „*правдивий* шлях“, „на *правильній* (на *правдивій*) дорозі“, „*слухно* робить син“.

Іноді поряд із прикметниками *правильний*, *поправний* уживають і прикметника *вірний* у таких висловах: *вірний* переклад, *вірний* рисунок (малюнок), цебто – відповідний оригіналу, натурі, точний (Словник за редакцією А.Кримського).

Громадський, громадянський, цивільний. Прикметник *громадський*, що походить від іменника *громада*, означає „належний до певного колективу людей“: „*Громадських* людей кликали цінувати“ (Марко Вовчок); „Тут кінчалося місто і далі лежав уже *громадський* вигін, на якому стояли гамазеї з хлібом“ (П. Панч). Прикметник *громадянський* вказує на суспільство або людність цілої країни, на все громадянство, що підлягає законам країни й виконує пов’язані з цим обов’язки. Від цього маємо вислови: *громадянські* права, *громадянська* війна, цебто війна різних класів одного суспільства, тощо.

Властиве українській мові слово *цивільний*, як і прикметник *громадянський*, відповідає російському *гражданский, штатский*: „Він не знаходив принципової різниці між своєю роботою в армії й своїми *цивільними* перспективами“ (Л.Смілянський); „Це був кремезний хлопець у *цивільному* костюмі“ (Ю.Смолич); „Художник розбудив ще якогось *цивільного* в кепі, в благоденному демісезонному пальті...“ (О. Гончар). Із цих прикладів бачимо, що прикметник *цивільний* – протилежний слову *військовий* тощо. Кажемо: *цивільне* будівництво, а не *громадянське*, хоч може бути *громадське* будівництво, коли щось будується на громадських засадах; *цивільне* законодавство, *цивільний* кодекс – протилежно до карного кодексу, *цивільний* шлюб, а не *громадянський* шлюб, – на відміну від церковного шлюбу.

Дружний і дружній. Через звукову подібність слів *дружний* і *дружній* їх часто плутають і ставлять не там, де слід: „*Дружніми* зусиллями здолали ми всі перешкоди“; „Передайте мій *дружний* привіт усім товаришам“.

Дружний – це „одностайний, той, що має спільні інтереси з іншими“: „Тут ми самі, *дружною* силою, можемо собі допомогти“ (І. Франко); „*Дружній* (у називному відмінку – *дружна*) череді вовк не страшний“ (М. Номис). Іноді це слово має значення „швидкий, нестримний“: „Весна була рання, *дружна*“ (З. Тулуб).

Слово *дружній* означає „приятний, народжений дружбою“: „*Дружня* розмова“ (П. Куліш).

Отож, у двох перших фразах треба було сказати: „*Дружними* зусиллями здолали“, „*дружній* привіт“.

Лікарський, лікувальний, лікарняний, лікарський. „*Лікарська* косметика під доглядом досвідчених лікарів“, – бачимо табличку над дверима медичного закладу; „Одразу за парканом починалися *лікарські* будинки“, – читаємо в одному нарисі. В обох цих фразах прикметники *лікарська, лікарські* пантеличать того, хто читає їх, а не пояснюють. Прикметник *лікарський* означає „належний лікареві“ (*лікарський* халат) або „такий, що стосується діяльності лікаря“ (*лікарський* огляд): „Хора лежала непритомна, і здавалося, що не чула *лікарської* гадки“ (І. Франко). Прикметник *лікувальний* указує на оздоровчі, збудливі, тамівні властивості, цебто має зв'язок із поняттями ліки, лікувати: „Виноград має і *лікувальні* властивості“ („Колгоспна виробнича енциклопедія“). Нарешті, слово *лікарняний* означає „належний лікарні“: „*лікарняний* персонал“, „Тут під стінами й коло груби навалено цілі гори *лікарняного* мотлоху“ (переклад із А. Чехова).

З уваги до цього треба було на табличці написати: *лікувальна* косметика, – бо тут мають на увазі ті процедури, що лікують, а не медичний персонал, що їх виконує; в другій фразі треба було написати: *лікарняні* будинки, – бо мовиться про будинки, які належать лікарні.

Треба пам'ятати, що, крім прикметників *лікарський, лікувальний* і *лікарняний*, є ще прикметник *лікарський* (із наголосом на другому складі). Цей прикметник відповідає російському *лекарственный*: „Ще на світанку своєї історії людина збирала й використовувала для лікування деякі *лікарські* рослини“ („Ботанічний журнал“).

Музичний і музикальний. Відповідно до російського прикметника *музыкальный* є два українські прикметники – *музичний* і *музикальний*, що

спричиняє часом помилки, коли вважають хибно, ніби ці слова – тотожні й можна їх довільно ставити в реченні: „У нашій школі відбувся цікавий *музикальний* вечір“; „його голос – дуже *музичний*“.

Прикметник *музичний* означає „належний музиці“, „пов’язаний із музикою, використовуваний для музики“: „У кутку стояли *музичні* інструменти“ (П.Панч); „*Музичні* варіації“ (І. Нечуй-Левицький), – а *музикальний* – „схильний до музики, здібний у музиці“: *музикальний* слух, *музикальні* пальці, – або „суголосний, мелодійний“: „Голос *музикальний*“ (М. Коцюбинський).

Отже, у наведених на початку фразах треба було написати „цікавий *музичний* вечір“, „голос *музикальний*“.

Чисельний і численний, багаточисельний. Прикметники *чисельний* і *численний* часто плутають, ставлячи їх не там, де треба: „Цього разу збори були *чисельні*“, „Між населенням півночі й півдня країни є велика *численна* різниця“.

Прикметник *чисельний* указує на те, що стосується числа, що бере за основу числові вирази: *чисельний* аналіз, *чисельна* перевага, *чисельна* переконливість тощо. Прикметник *численний* означає „наявний у великій кількості“: „Небо заступали хмари. Вони насувалися з заходу, закриваючи собою *численні* зорі“ (А.Шиян); „Почалася система *численних* гірських хребтів“ (О. Гончар); „... *численні* тріщини в’юнилися у всіх напрямках, ніби сітка жил“ (І. Вільде).

Отже, в двох перших фразах треба було написати: „збори були *численні*“, „велика *чисельна* різниця“.

Інколи трапляється в наших газетах і такий дивний прикметник: „Мітинг був *багаточисельний*“. Слова *багаточисельний*, яким автор газетної замітки хотів підкреслити, що на мітинзі було багато людей, нема в українській мові, є прикметник *численний*, який і треба було тут написати: „Мітинг був *численний*“. Якщо авторові хотілось посилити враження, він міг би додати: *дуже (вельми) численний*.

ДІЄСЛОВА

Числові особливості дієслова-присудка

Дієслово-присудок звичайно узгоджується в числі з підметом речення: якщо підмет стоїть в однині, то й дієслово-присудок також виступає в однині („*Посадила* стара мати три ясені в полі“. – Т. Шевченко); а множина підмета

зумовлює й множину дієслова-присудка („На чужину з України брати *розійшлися*“ – Т. Шевченко).

Проте бувають випадки, коли дієслово-присудок стоїть в іншому числі, ніж підмет: „*Був собі дід та баба*“ (казка). Здавалось би, що за наявності в цьому реченні двох підметів – дід та баба – дієслово-присудок слід було б поставити в множині, але якщо дієслово – присудок стоїть перед двома або кількома підметами, а перший підмет стоїть в однині, то й дієслово стоятиме теж в однині: „*Був собі котик та півник*“ (казка).

Дієслово-присудок виступає в однині також тоді, коли підмет має при собі додаток, що становить із підметом одну підметову групу речення й пов’язується з ним прийменником з: „Гарматний відгомін з першим громом *мішався* раз у раз в одних розкатів жмут“ (М. Бажан).

Дієслово-присудок буде в однині й тоді, коли за підмет правлять збірні слова – *більшість, меншість, частина, ряд, кілька, багато, чимало, група, низка, решта, половина* та інші, поєднані з залежними від них іменниками (прикметниками) в родовому відмінку: „*Більшість* присутніх *пристала* на цю пропозицію“; „*Кілька* відер води *бухнуло* на вогонь“ (М. Коцюбинський).

Якщо підмет складається з числівника *два, три, чотири* й іменника, а в реченні мовиться про спільну дію, дієслово-присудок слід ставити в однині: „*Летить чотири* утиці“ (Б. Грінченко); „На полу *лежало три* чоловіки“ (Панас Мирний). Якщо в реченні треба підкреслити, що особи, які складають підмет із числівником, діють кожна окремо, дієслово-присудок годиться ставити в множині: „*Не вертаються три брати*, по світу *блукають*“ (Т. Шевченко).

Якщо підметом є складений числівник, де останнє слово – *один*, дієслово-присудок може стояти в однині в чоловічому роді або в безособовій формі на -ло: „*31 солдат* вийшов з оточення“, „Вийшло з оточення *31 солдат*“. Якщо перед таким підметом є означення в множині (усі, наші й под.), присудок має форму множини: „*Усі двадцять один* учасник конкурсу *вийшли* на змагання“.

Дієслова, що керують іменниками в певних відмінках

Переважає більшість дієслів керує іменниками в якомусь певному відмінку. Таке саме правило є й у російській мові, але відмінки керованих іменників не завжди збігаються при аналогічних дієсловах з українськими. Наприклад, дієслово *дякувати* керує іменником чи займенником у давальному відмінку: *дякую батькові, дякуємо тобі*, – тимчасом як відповідне російське *благодарить*

вимагає знахідного відмінка: *благодарю отця, благодарим тебе*, дієслово *зрадити* керує іменником чи займенником у знахідному відмінку: *зрадив мене, зрадив своє слово*, а російське *изменить* – у давальному відмінку: *изменил мне, изменил своему слову*.

Розгляньмо, як саме керують дієслова іменниками в певних відмінках.

З іменниками в родовому відмінку стоять дієслова: *вживати* [Пишемо *вживати* й *уживати*, *вчити* й *учити* залежно від того, на голосну чи приголосну кінчається попереднє слово (закон чергування).] (*„Горілки не вживав так, щоб через край“*. – Г. Квітка-Основ'яненко), *вчити*, *вчитися*, *навчати*, *навчатися* (*„Нічого було робити, – треба Кириликові вчити сестер грамоти“*. – Панас Мирний; *„Малих діток доглядала, звичаю навчала“*. – Т. Шевченко); *глядіти*, *доглядати* (*„Гляди, як ока в голові“*. – М. Номис); *грати*, *гуляти* – з прийменником *у (в)* (*„Діти бігають, гуляють у ціці-баби, в хрещика“*. – Б.Грінченко; *„Будемо грати в свого козиря“*. – Б. Грінченко), *завдавати* (*„Не завдавай мені сорому при чужих людях“*. – І. Нечуй-Левицький), *зживати* (*„Будуть до тебе козаки заїжджати, будуть у тебе хліба-солі заживати“*. – Народна пісня), *запобігати* (*„Не хочуть у вельможних панів ласки запобігати“*. – П. Куліш), *зазнавати*, *зазнати* (*„Не зазнала розкошоньки, вже й літа минають“*. – Народна пісня), *пильнувати* (*„Бабуся пильнує малої“*. – Марко Вовчок), *послухати*, *послухатися* (*„Послухали доброї поради високошановного народолюбця“*. – Б. Грінченко).

Частина дієслів керує залежним словом у родовому відмінку без прийменника або в знахідному відмінку з прийменником *на*: *сподіватися* (*„Панночки сподіваємось“*. – Марко Вовчок; *„Сподівався дід на бабин обід“*. – Приповідка), *чекати* (*„...хірург Богдановський присів край вікна, чекаючи на початок роботи“*. – О.Довженко; *„Скільки він мріяв про цей момент, скільки чекав цієї хвилини“*. – Ю.Смолич; *„Я чекаю на тебе при каганці і співаю“*. – В.Стефанік). Дієслова *ждати*, *дожидати* керують іменником у знахідному відмінку без прийменника *на*: *„У Підпарі Гафійку ждала цілоденна робота“* (М.Коцюбинський).

З іменниками в давальному відмінку стоять дієслова: *боліти* (*„Чужий біль нікому не болить“*. – М.Номис); це дієслово може вимагати й знахідного відмінка (*„Мене ж болить її відвічне страждання“*. – І. Франко), а також виступати з прийменником *у (в)* та іменником у родовому відмінку (*„Що у вас болить? – ластівкою припадає вона коло недужої“*. – М. Коцюбинський), *вибачати*

(„Подорожньому і Бог вибачає“. – М.Номис), *прощати* („Скажіть їм, щоб простили мені, бурлаці, за мою смерть на чужині“. – І. Нечуй-Левицький), *дякувати* („Дякую тобі, Іване, – промовила вона“. – І. Франко), *віддячити* (*оддячити*) („Соломія усе старалась *оддячити* циганам за рятунок і захист“. – М.Коцюбинський).

З іменниками чи займенниками в знахідному відмінку стоять дієслова: *зрадити* („Зрадив мене милий“. – Народна пісня), *опанувати* („І пустиню опанують веселії села“. – Т.Шевченко), *радити*, *порадити* („Де то моя Катерина, моя чорноброва! Вона мене все *радила* і тепер *порадить*“. – Т. Шевченко; „*Порадь мене*, дівчинонько, як рідная мати“. – Народна пісня). Тепер при дієслові *радити* (*порадити*) ставлять іменник і в давальному відмінку („Горький, Чехов, Франко, Коцюбинський завжди *радили* молодим авторам учитися, наполегливо поліпшувати свою письменницьку техніку“. – „Літературна газета“).

З іменниками в знахідному відмінку й прийменником *за* стоять дієслова, якщо вони вказують на виконання функції чогось чи когось: *бути* („Ще й на весіллі в його дочки *за дружку* була“. – І.Нечуй-Левицький), *стати* („Він мені *за дитину* рідну став“. – Марко Вовчок), *правити* („Скриня моя *за стіл* *править*“. – Ганна Барвінок), *мати* („Мене його батько не хоче *за невістку* *мати*“. – Панас Мирний), *вважати* („Жаль тобі того, кого *за ворога* *вважаєш*“. – Леся Українка; „Лаврін уже *вважав* себе *за господаря*“. – І.Нечуй-Левицький). Дієслово *вважати* зрідка може стояти без прийменника *за*, тоді воно керує залежним словом в орудному відмінку („Та полювання він *забавою* *вважав*, рибальство – *справою*, священнодійством навіть“. – М.Рильський).

Згадані дієслова *бути*, *стати*, *правити*, *мати* з іншим значенням, ніж у наведених реченнях, стоять без прийменника *за* й керують іменниками в інших відмінках: „А Ганна була, як і вона, удова, *мала* собі *дочку-одиначку*“ (Марко Вовчок); „Юрко *став паном*, змінив своє ймення й назвав себе Юрушем“ (І.Нечуй-Левицький); „А може, й сам на небесі смієшся, батечку, над нами та, може, *радишся* з панами, як *править миром*?“ (Т.Шевченко).

З іменниками в знахідному відмінку й прийменником *на* стоять дієслова: *бачити* (*бачити на власні очі*, а не *власними очима!*) („А сам Наум таку колись *пригоду на власні очі бачив*“. – М. Рильський), *чути* (*чути на власні вуха*), *грати* („Та й найняла козаченька *на скрипочку* *грати*“. – Народна пісня), проте в сучасній літературній мові дієслово *грати* керує місцевим відмінком іменника з прийменником *на*: *грати на скрипці* (*на роялі*, *на бандурі*), *заздрити*, *заздритися*

(„На велику худобу батьківську її заздрились“. – Б. Грінченко), *змилосердитися* („Поки прут знайшов та відсердивсь, та на свою миленьку змилосердивсь“. – Б.Грінченко), *плакатися* („Не плачя на моє горе“. – Марко Вовчок), *розстаратися* („Як потягнувся на юшку, то розстарайся й на петрушку“. – Б.Грінченко), *слабувати* („Слабує на очі“. – Б. Грінченко), *хворіти* („...деякі пухлини, на які хворіють люди, – теж вірусного походження“. – „Наука і життя“).

З іменниками в орудному відмінку стоять дієслова: *братися, узятися* в значенні „перетворюватися на щось, укриватися чимось“ („Тільки внизу, коло каменя *бралась живими миготливими зморшками* вода“. – І. Багмут; „Ладозьке озеро *бралося кригою*“. – Ю. Смолич; „Нога в хлопця *взялася синіми плямами*“. – О.Донченко), *говорити, читати, перекладати, учити, навчати, повчати* якоюсь мовою („*Поучали з церковної амвони рідних братів чужою мовою*“. – Б.Грінченко); іноді помилково кажуть: „Я *вмію читати на англійській мові, а говорити можу й на німецькій*“, замість: „Я *вмію читати англійською мовою (або по-англійському), а говорити можу й німецькою (або по-німецькому)*“; *одружитися* з кимось (іноді *женитися*), а не на комусь (*Оженився з Палажчиною дочкою*“. – І. Нечуй-Левицький; „*Софія одружилась з Ізаровим*“. – А. Шиян); *їхати, пливати, плинути* чимось, а не на чомусь („*Іде чумак шістьма парами*“. – Б.Грінченко; „*Комбайн велично плине шумним широким степом* навпростець“. – І. Муратов).

З іменниками в місцевому відмінку й прийменниками **по, на, в** стоять дієслова: *знати, пізнати* („*Знати* пана *по* *халявах*“. – Прислів'я; „*Пізнати* ворону *по* *пір'ю*“. – Прислів'я), *розумітися, знатися* на чомусь („*Теля не знається на пирогах*“. – Прислів'я; „*На рибі теж розумітися* треба“, – Ю. Збанацький), *кохатися* в чомусь („*У химерному кохатися*, видумки сплітати“. – Б. Грінченко), *вибачати на слові* („*Вибачайте*, люди добрі, *на* *цім* *слові*“. – Марко Вовчок); *бути певним* із прийменником **на** („*Коли загублю, то вишукаю, бувай на тому певна*, моя сиза голубко“. – Марко Вовчок), із прийменником **у (в)** („*Згорда* поглядають вони довкола, *певні в своїх силах*“. – М. Коцюбинський) або без прийменника, але з родовим відмінком („*Одначе чужинець і сам не був певний правильності* того, що говорить“. – О. Досвітній).

Зауваження до низки дієслів

Відкривати, відчиняти, розгортати. Часто слова *відкривати* й *відчиняти* вважають за синоніми, ніби вони означають одне й те ж, і кажуть: „*Відкрий* вікно“

– замість „відчини вікно“ або навпаки: „На нашій вулиці *відчинили* нову крамницю“ – замість правильного: „*відкрили* нову крамницю“. Українською мовою *відчиняти* можна двері, вікна, браму, ворота, квартиру, цебто те, що потребує певного фізичного зусилля рук людини („Хто торка, тому *відчинять*“ – М.Номис). Якщо йдеться про початок функціонування певного закладу, виявлення властивостей або про те, що стає (стало) відомим для всіх, то слід казати *відкривати, відкрити*: „Переможці торішніх змагань *відкривають* спартакіаду“ (І. Багмут); „Немов заслони впала і *відкрила* натури дивні красні дари“ (Леся Українка); „В океані рідного народу *відкривай* духовні острови“ (В.Симоненко); „Щодесять хвилин хіміки планети *відкривають*, синтезують, одержують хімічну речовину“ („Наука і суспільство“).

Отже, правильно буде сказати: „На нашій вулиці *відкрито* нову крамницю, яку *відчиняють* щодня о восьмій годині ранку“.

Відповідно до цього користуємось і дієсловами *зачиняти, закривати*: „*Зачини* вікно, бо буде протяг“; „Кінотеатр *закрито* на ремонт“; „Загальні збори *закрито* після прикінцевого слова доповідача“.

Коли мовиться про книжку або зошит, то треба казати: *розгорнути*, а не *розкрити, згорнути*, а не *закрити*: „Я *розгорнула* книжку і прочитала епіграф“ (Леся Українка); „Книжку *згорнув*, сховав у свою шаховку“ (Б. Грінченко).

Відрізнити й розрізнити. Ці слова часто плутають і ставлять їх одне замість другого: „Через короткозорість він не може *відрізнити* літери Н від П“; „Ніч була така темна, що не можна було *розрізнити* неба від землі“.

Значення дієслів *відрізнити* й *розрізнити* – дуже близькі, але між ними є певна різниця: *відрізняють* ті речі й поняття, що дуже далекі одне від одного: „Мова *відрізняє* людей від інших звірів“ (Б. Грінченко); „Тим часом хмара насунулась і так стемніло, що води від землі не *відрізниш*“ (О. Донченко); крім того, дієслово *відрізнити* означає „відокремлювати частину від цілого“: „Я роблю й маю право на своє добро. *Одрізнить* нас“ (І. Нечуй-Левицький). А *розрізнити* – це значить „бачити або знаходити відмінність між речами й поняттями, дуже близькими своєю природою“: „Не може *розрізнити*, що говорять: стільки було сміху“ (Ганна Барвінок); „Надворі панувала така темінь, що годі було предмети *розрізнити*“ (О.Кобилянська); крім того, дієслово *розрізнити* має ще значення „розлучати, розділяти“: „Треба *розрізнити* парубка та дівку“ (Б. Грінченко).

З цього випливає, що в наведених на початку фразях треба було написати: „Не може *розрізнити* літер“; „Не можна було *відрізнити* небо від землі“.

Знаходитися, знайтися, бути, перебувати, лежати. „Моя квартира *знаходиться* на другому поверсі“; „Діти цілий день *знаходяться* в теплому, світлому приміщенні“; „Острів Цейлон *знаходиться* в Індійському океані“, – читаємо в сучасних оповіданнях, і в статтях, і навіть у підручниках, але в усіх цих фразях форми дієслова *знаходиться* стоять не на своєму місці. Це дієслово має в українській мові далеко вужчий семантичний діапазон, ніж у російській дієслово *находиться*, де ним користуються, щоб визначити місце перебування або географічне становище. Дієслова *знаходиться, знайтись* кажуть тоді, коли є потреба щось шукати: „Як ножем пробито, то *знайдуться* ліки, а як закохання – пропала навіки“ (П. Чубинський); „Загубив учора шапку, й тільки сьогодні *знайшлася* вона на печі“ (з живих уст), – або в таких фігуральних висловах, як: „Дитина *знайшлася*“, цебто – народилась.

Коли мовиться про місце перебування когось чи чогось або географічне становище, тоді треба шукати інших українських слів: „Штаб полку *містився* в школі“ (П. Панч); „Доки Шура *перебувала* на вогневій, жодне погане слово не зривалося ні в кого з уст“ (О.Гончар); „Цейлон *лежить* поблизу Індостану“ (Українсько-російський словник АН УРСР).

Іноді можна випустити дієслово-присудок, маючи на думці особову форму дієслова бути, як те слід було б зробити в першому реченні: „Моя квартира – на другому поверсі“. Можна сказати й так: „Моя квартира *міститься* на другому поверсі“. У другій фразі слід написати: „Діти цілий день *перебувають* у теплому, світлому приміщенні“, – а в третій: „Острів Цейлон *лежить* в Індійському океані“.

Зустрічатися, траплятися, попадатися, бувати, натрапити, надібати. Ми часто вдаємось до слова *зустрічатися*, коли, власне, ніякої зустрічі нема й не може бути: „Край поля *зустрічалися* старі пні“, – пише письменник-початківець; „Серед сільської молоді тепер багато *зустрічається* добрих спортсменів“, – читаємо в районній газеті; „Такі види рослин *зустрічаються* тільки на півдні країни“, – запевняє в статті науковець, і навіть у поважній рецензії бачимо: „У підручнику *зустрічаються* подекуди невдалі приклади“.

Дієслово *зустрічатися* (*зустрітися*) має вужче значення, ніж відповідне російське *встречаться*, його слід ставити там, де справді йдеться про зустріч когось із кимось: „Павлюк *зустрівся* з ним на партзборах“ (О. Копиленко); „По десятиох роках розлуки ми, нарешті, *зустрілися*“ (з живих уст). Тільки такого значення надавала цьому слову й наша класика: „Думав, доля *зустрінется*, спіткалося лихо“ (Т. Шевченко).

Коли треба шукати українського відповідника до російського слова *встречаться* в значенні дієслів *попадатся*, *наталкиватися*, тоді слід уживати інших наших дієслів. Ось вони: *траплятися* („Села *траплялися* все рідше, а далі перед ними розіслався широкий степ“. – І. Нечуй-Левицький), *попадатися* („Чи газета *попадається*, чи книжка – біда неписьменному“. – А. Головка), *бувати* („*Бувають* і в нас такі дурила, що нап’ється на копійку, а нашкодить на карбованця“. – З живих уст), *натрапити* („Ми сміялись із радощів, що *натрапили* таких гарних людей“. – Ганна Барвінок), *надибати* („Чудові були пущі. Тепер таких і не *надигаєш*, бо таких уже нема“. – Марко Вовчок). Тритомний Російсько-український словник АН УРСР так само не дає дієслова *зустрічатися* в значенні російських *встречаться*, *попадатся*.

З цього видно, що й у наведених на початку реченнях треба було написати: „*траплялися* (або *попадалися*) старі пні“, „*трапляється* (буває) багато добрих спортсменів“ (або „можна *натрапити* на багатьох добрих спортсменів“), „такі різновиди рослин *трапляються* (*попадаються*)“, „в підручнику *трапляються* (або можна *натрапити* на) невдалі приклади“.

Кидатися в очі, упадати в очі (в око), убирати очі. „*Кидается в очі* низька успішність учнів з алгебри й геометрії та англійської мови“, – читаємо в протоколі обстеження одної школи. Тут виділений вислів скальковано з російського *бросаться в глаза*. Але в цьому не було ніякої потреби, бо є природний український – *упадати (упасти) в очі*: „Вона мені й тоді ще *в око впала*, що яке то молоде й хороше, та нещасливе“ (Ганна Барвінок); „Коли раптом *упала* мені *в очі* невелика пожовкла і пошарпана книжечка“ (Леся Українка); „Щоразу *впадали* йому *в око* поодинокі берізки...“ (П. Загребельний); „*В око* ще одна купецько-чиновнича прикмета *впадала*...“ (О. Ковінька).

Є ще близький до попереднього вислів убирати очі: „*Кожух* такий, що *очі вбирає*“ (С. Руданський); „Червоне поле в білих розводах *очі вбирало*“ (К.Гордієнко). Цей вислів виступає тільки в позитивному плані, тимчасом як

перший – *упадати в очі* – може мати позитивне й негативне забарвлення: „*упадає в очі* низька успішність“.

Користуватись успіхом і мати успіх. Раз у раз у рецензіях, де пишеться про успіх якогось артиста чи художнього колективу, бувають вислови: „Виступ співака *користувався* незмінним *успіхом*“; „Танцювальний ансамбль Вірського *користується* в Парижі величезним *успіхом*“; „Артист *користується* увагою“.

Чи слушно вдаватися в таких випадках до дієслова *користуватися*, як у російській мові до відповідного дієслова *пользоваться*: „П'єса *пользуется* більшим *успехом* у зрителів“? Ні, в українській мові дієслова *користуватися*, *користатися*, *користати* мають вужче поле застосування, справді вказуючи на одержання якоїсь користі чи прибутку: „І благо тому чоловікові, котрий *користується* з сього світла“ (Г. Квітка-Основ'яненко); „Прикро, але поки що доводилося *користатися* допомогою товаришів“ (М. Олійник); „Не штука, хлопче, сто штук знати! А штука є: з одної *користати*“ (Ю. Федькович); „*Користую* милим часом“ (Леся Українка).

Такому російському вислову, як *пользоваться дурной репутацией*, відповідають українські: *недобру славу мати*, *в неславі бути*; російському *пользоваться славой (успехом)* – український *мати славу (успіх)*.

У наведених на початку фразях дієслово *користуватися* було б до речі тільки в тому разі, коли б ми хотіли сказати, що співак зі свого виступу мав ту чи іншу користь, так само як і танцювальний ансамбль Вірського; раз про це тут і мови нема, то треба було висловитись так: „Виступ співака *мав* незмінний *успіх*“, „Танцювальний ансамбль Вірського *має* величезний *успіх*“ (або „*визначається* великим *успіхом*“), „Артист *привертає* увагу“.

Курити чи палити цигарки й люльки? Як правильніше сказати по-українському: *курити* чи *палити* цигарки й люльки? Адже чуємо з уст і читаємо: „Я більше не *палю* – кинув“; „Тут *палити* заборонено“; „*Курити* – в туалеті“ тощо. Не тільки в сучасній нашій літературі можна прочитати: „Гетьман дивився у вогонь і спокійно *палив* люльку“ (Н. Рибак), – а й у класичній часом виявляємо такий самий вислів. Проте в народному мовленні більше чуємо слово *курити*, аніж *палити*: „Та й викрешем вогню, та й *закурим* люльку, не журися!“ (народна пісня); „Дурень нічим ся не журисть, горілку п'є та люльку *курить*!“ (М. Номис).

Дієслово *палити* в значенні „курити тютюн“ зайшло до української мови з польської, але воно має й інше значення – „розводити вогонь (багаття, пожежу)“, „знищувати вогнем“: „Вони довели людям, що не треба *палити* та й руйнувати народне добро“ (М. Коцюбинський), – від чого виник іменник *палій* – „людина, що нищить щось вогнем“. Того, хто *курить* тютюн, звать *курець*, а не *палій*. Отже, вислови *курити тютюн* і *палити тютюн* – тотожні, паралельні. Але через те, що слово *палити* має два значення, краще уникати непотрібного паралелізму й там, де мовиться про тютюнові вироби, вживати тільки слова *курити* й *курець*: „Я – більше не *курець*: місяць тому кинув *курити*“. А взагалі краще – не *курити* (*палити*).

Мусити, бути повинним, мати щось зробити, належить, годиться, слід, варто, треба. У повсякденному усному мовленні, ба навіть у художніх творах дієслово *мусити* витискує останнім часом інші, більш підхожі для того чи іншого випадку дієслова. Кажуть, наприклад: „Я *мушу* сьогодні прийти до вас поговорити про всяку всячину“, – коли тут краще було б сказати: „Я *маю* сьогодні прийти до вас...“ Чому саме так? А тому, що дієслово *мусити* вказує на крайній ступінь потреби („Татари *мусили* відступити назад, щоб не замочити капців“. – М.Коцюбинський), а яка тут крайня потреба, коли хочуть говорити про всяку всячину! Інша річ, коли йдеться про щось серйозне, поважне, – тоді треба сказати: „Я *мушу* до вас прийти в одній невідкладній справі“.

Так само не на своєму місці стоїть форма дієслова *мусити* в реченні: „Усі робітники *мусять* знати правила техніки безпеки“, – бо тут теж йдеться не про крайній ступінь потреби, а лише про обов’язок чи бажаність чогось. У таких випадках більше підходять слова *належить, годиться, треба* та інші або сполука *бути повинним*, яких і треба вживати: „Усім робітникам *належить* (*годиться, слід, варто, треба*) знати правила...“

Якщо такої категоричності потреби чи обов’язку нема, тоді треба користуватись висловом із дієсловом *мати*: „Підвода *мала* приїхати до Кам’яного вночі“ (І. Нечуй-Левицький); „Ось слухайте, щось *маю* вам сказати“ (Є.Гребінка).

Нервувати й нервуватися. Дуже часто, надто в деяких південних говорах, уживають слова *нервувати* в невластивому йому значенні: „Він цілий день *нервує* й ніяк не може заспокоїтися“. *Нервувати* людину може хтось інший, а не вона саму себе: „Особливо це чомусь *нервувало*, непокоїло Никанора“ (І. Ле). Коли

треба висловитися, що людина перебуває в збудженому, нервовому стані, тоді слід послуговуватись дієсловом *нервуватися*: „Руднев щогодини запитував Ковпака про хід роботи і, одержуючи невтішні відповіді, *нервувався*“ (П. Воронько).

Носити ім'я, зватися, мати назву. „Ця вулиця *носить* ім'я Кобзаря“; „Театр заслужено *носить* славне ім'я корифея української сцени“, – чуємо часто в промовах і читаємо в газетних статтях.

Дієслово *носити* має в українській мові точно визначений зміст: „Ненагодоване і босе сорочку до зносу *носить*“ (Т.Шевченко); вживають його також у переносному значенні, в образних висловах, де мовиться про рух, дію: „Таки явивсь! Де тебе *носило* так довго?“ (Леся Українка); кажуть і про коней: „Мене коні не раз *носили*“ (Словник Б.Грінченка), – або в розумінні „підіймати“, відповідно до російського слова *вздымать*: „Кашель *носив* його груди“ (І.Франко). Але це дієслово в українській мові не пов'язують із речами нерухомими, які не можуть щось нести. Коли говориться про найменування вулиці чи якогось закладу, тоді вживають дієслова *зватися* або *мати назву*. „На нашому заводі, що *зветься* „Світлий шлях“, вона одна працює на чотирьох станках“ (Г. Бойко); „Ця вулиця *має назву* Першого травня“ (з живих уст).

Співпадати й збігатися, сходитись, зійтись. „Моя точка зору не *співпадає* з думкою моїх колег“, – читаємо в одній дисертації, де науковий працівник забув або не знав, що дієслова *співпадати* нема в українській мові, це – калька з російського *совпадать*. Натомість у нашій мові є слова, що цілком відповідають значенням цього російського слова: *збігатися* („Найближчий розгляд показує, що погляди багатьох вчених різних країн на найважливіші проблеми, що хвилюють зараз людство, цілком *збігаються*“. – 3 газет), *сходитись* („Дивувались трохи, що слова проповіді і вчинки батющині не зовсім *сходяться* якось“. – М.Коцюбинський), *зійтись* („От бачиш, се випадок нещасливий, – він мовив навмання, не знав, що вигад *зійдеться* з правдою“. – Леся Українка).

Цих слів і слід додержуватись, замість того щоб творити без усякої потреби нові неадаптовані слова на кшталт „*співпадати*“.

ДІСПРИКМЕТНИКИ

Активні дієприкметники, віддієслівні прикметники й пасивні дієприкметники.

Візьмімо такий уривок із художнього твору одного з відомих стилістів сучасної української прози М. Стельмаха:

„І тепер, проживши піввіку, я згадую далеке вечірнє стависько, потемнілі в жалобі трави, що завтра стануть сіном, велетенські шоломи копиць, останній срібний дзвін коси і перший скрип деркача, і соняшник вогника під косарським таганком, і пофоркування невидимих коней, що зайшли в туман, тонкий посвист дрібних чирят, що струшують зі своїх крилець воду, і дитячий схлип річечки, в яку на все літо повходили м'ята, павині вічка, та й не журяться, а цвітуть собі.

І над усім цим світом, де пахощі сіна злегка притрушує туман і дух молодого, ще не затужавілого зерна, сяють найкращі зорі мого дитинства. Навіть далекий вогник на хуторі біля містка теж здається мені зорею, що стала в чиємусь вікні, щоб радісніше жилося добрим людям...

І здається мені, що, минувши потемнілі вітряки, я входжу в синє крайнебо, беру з нього свою зірку та й навпростець полями поспішаю в село. А в цей час невидимий сон, що причаївся в узголів'ї на другому покосі, торкається повік і наближає до мене зірки“.

У цьому довгому уривку ми бачимо низку підрядних речень: *що зайшли в туман, що струшують зі своїх крилець воду, що стала в чиємусь вікні, що причаївся в узголів'ї на другому покосі*, – а крім того, дієприкметники з суфіксом -л-: *потемнілі, не затужавілого*. Уявімо собі, який вигляд мав би цей уривок у перекладі російською мовою. Можна напевно сказати, що всі ці підрядні речення, замість описових конструкцій *що зайшли, що струшують*, починались би активними дієприкметниками: *зашедшие в туман, стряхивающие со своих крыльшекек воду, ставшая в чем-то окне, притаившийся в изголовье*; українські дієприкметники з суфіксом -л- було б замінено російськими активними з дієприкметниками з суфіксом -вш-; зворотам *потемнілі трави, потемнілі вітряки* відповідали б *потемневшие травы, потемневшие мельницы*, а звороту *не затужавілого зерна* – *не затвердевшего зерна*.

Чом так відрізняються граматичні форми українського оригіналу й російського перекладу? Тому що форм активних дієприкметників із суфіксами -ущ-, -ющ-, -ящ- і -вш- немає в українській мові, й письменник мусив удатись до описової форми на зразок *що зайшли* або до дієприкметників із суфіксом -л- – *потемнілі, затужавілі*.

Але ми знаємо багато слів із суфіксами -ущ-, -ющ-, -ач-, -яч-, що походять від дієслів: *лежачий* („*Лежачого* не б'ють“). – М. Номис), *питущий* („Я – не

питущий, отже, не підкочуйтесь до мене з чаркою“. – В. Кучер), *невмирущий* („Слався, горде комсомольське плем’я, *невмируща* молодість моя“. – І. Нехода), *трудящий*, *роботящий* („А *трудяще*, а чепурне, а *роботяще!*“ – Т. Шевченко) тощо. Хіба ці слова не є активні дієприкметники? Ні, це віддієслівні прикметники, що втратили дієслівні ознаки (час і вид) і означають уже не дію, як дієприкметники, а стали властивість когось чи чогось.

Немає в українській мові й форм пасивного дієприкметника теперішнього часу на зразок російських *читаемый, получаемый, делаемый*, але зрідка трапляються віддієслівні прикметники з суфіксами -им- (*невгасима* любов), -ом- (*невідомий* чоловік), що також утратили ознаки дії й набули постійної якості.

Щоб легше було зрозуміти сказане, порівняймо дві фрази: „Під *лежачий* камінь вода не тече“ й „Павло підняв *лежачу* на підлозі монету“. У першій фразі слово *лежачий* є віддієслівний прикметник, що втратив ознаки дієслова й має постійну властивість – лежати; в другій фразі слово *лежачу* виконує функцію невластивого українській мові активного дієприкметника, через що фраза звучить важко, неприродно, штучно. Так сказати по-українському не можна, а треба: „Павло підняв монету, *що лежала* на підлозі“.

Розгляньмо ще такий приклад: „*Питущого* й близько не підпускай до комори чи каси, бо проп’є все“. Так сказати по-українському можна, бо тут слово *питущий* – віддієслівний прикметник, що передає постійну властивість п’яниці. А спробуймо лиш надати цьому слову функцію активного дієприкметника й подивімося, що вийде: „Людина, *питуща* некип’ячену воду, може заслабнути на шлунково-кишкові захворювання“. Кожний, хто хоч трохи знає українську мову, відчує, що така фраза звучить по-українському дико, її конче треба перебудувати так, щоб у ній не було активного дієприкметника *питущий*. Це можна зробити двома способами – або користуючись описовою формою підрядного речення: „Людина, *що н’є* некип’ячену воду, може заслабнути на шлунково-кишкові захворювання“, – або вдаючись до дієприслівника: „Людина, *п’ючи* некип’ячену воду, може заслабнути на шлунково-кишкові захворювання“.

Тут виникає слушне питання: чи ця особливість української мови – уникати вживання форм активних дієприкметників – не обмежує наших можливостей вислову? Чи описові конструкції, до яких мусимо вдаватися замість активних дієприкметників із зазначеними вище суфіксами, не обтяжують фрази, не позначаються кепсько на стилі викладу? Як бачимо з наведеного на початку статті уривка з твору М.Стельмаха, це ніскільки не порушило ні мелодійності ритму, ні

стрункості, простоти викладу авторової думки. І навпаки – як псують милозвучність, стрункість, простоту й утруднюють вимовляння незграбні спроби живосилом застосувати в українському реченні невластиву форму активного дієприкметника! Ось невдала фраза з одного сучасного оповідання: „Нам важко бачити тебе прикутим і *страждаючим*“. Можна за попереднім прикладом поставити замість *страждаючий* дієслово: „Нам важко бачити, як ти страждаєш прикутий“; можна скористуватись і віддієслівним прикметником: „Нам важко бачити тебе прикутим і *стражденим*“. Часто буває можливо замінити активний дієприкметник пасивним дієприкметником від того ж дієслова.

Інколи можна замінити активний дієприкметник дієприслівником від того ж дієслова або іменником іншого кореня: замість неправильно складеної фрази „Під час обговорення доповіді всі *виступаючі* товариші зазначали важливість поставленого питання“ можна сказати: „Під час обговорення доповіді всі товариші, *виступаючи*, зазначали важливість поставленого питання“ або „Під час обговорення доповіді всі промовці *зазначали...*“. Тим, кому потреба протокольної точності, можна скористуватись описовою конструкцією: „Усі товариші, *що виступали* (або – *брали участь у виступах*), зазначали...“

Як бачимо, є багато різних способів, щоб, не порушуючи милозвучності української мови, правильно й точно передати те, що в російській мові передається активними дієприкметниками.

Пасивні дієприкметники

Як уже зазначалося, в українській мові дуже поширеними є пасивні дієприкметники на **-ний, -тий**. Від деяких дієслів уживаються паралельні форми: *одягнений – одягнутий, замкнений – замкнутий, зтягнений – зтягнутий*. Українська літературна мова однаковою мірою засвідчує обидві ці форми.

Замість пасивних дієприкметників із суфіксом **-ем-** у російській мові, українська мова знає описову форму: *получаемый результат – наслідок, що його* (або – *який*) *одержуємо, сравниваемая величина – величина, що її* (або – *яку*) *порівнюють*. Замість описової конструкції можна іноді поставити пасивний дієприкметник недоконаного виду, якщо він утворюється з суфіксом **-ува-, -юва-** : *одержуваний наслідок, порівнювана величина*.

Як зазначалось вище, пасивні дієприкметники виконують у реченні здебільшого функцію означення: „В *накинутій* на плечі сірячині, – порожні рукави обвисли перебитими крилами, – він стояв під стіною, в кутку“ (Б. Харчук).

Але пасивний дієприкметник нерідко буває й частиною складеного присудка: „За війну він був чотири рази *поранений*“ (І. Волошин).

ДІЄПРИСЛІВНИКИ

Українська мова, будучи біднішою на дієприкметникові форми проти російської, має далеко більше від неї дієприслівників. Наша класична література й живе народне мовлення, пісні, казки, прислів'я, приказки й приповідки рясніють дієприслівниками. Наведемо кілька прикладів: „Чого сидіти отакеньки, руки *склавши*, не *мавши* ні діла, ні розваги?“ (Марко Вовчок); „І *зваривши* обід, і *подавши* на стіл, Маруся заливалася слізюньками, *відгадувавши* певно, що востаннє бачить свого Василечка“ (Г. Квітка-Основ'яненко); „Не кайся, рано *вставши*, молодим *оженившись*“ (М. Номис); „Доброго здоров'я *пивши!*“ (з живих уст).

Цікаві випадки бувають у зразках народного мовлення, де дієприслівник інколи пов'язується не з підметом, як у попередніх прикладах, а з додатком: „Прошу тебе, не зморозь мене, не так же мене, як мужа мого, з походу *йдучи*, коня *ведучи*, коня *ведучи* й зброю *несучи*“ („Материалы и исследования“ П.Чубинського); „Благословіть же мене, у шлюб *уступаючи*“ (Г.Квітка-Основ'яненко). Дієприслівники *йдучи*, *ведучи*, *несучи*, *уступаючи* походять від давньослов'янських активних дієприкметників, які зникли в сучасній українській мові, але збереглися в російській, де ці речення звучали б у перекладі так: „Прошу тебя, не заморозь меня, да не так меня, как мужа моего, из похода *идушего*, коня *ведушего*, коня *ведушего* и оружие *несушего*“, „Благословите же меня, в брак *вступающего*“. Такі явища інколи трапляються й у російській мові, як ось у байці І. Крилова: „*Увидя* то, на мысли волку спало“, – але рідше, ніж в українській.

У попередньому розділі про дієприкметники ми вже бачили ті випадки, коли замість невластивого українській мові активного дієприкметника стоїть дієприслівник, приміром, у цій фразі: „Жовтіли, *спіючи*, ниви“ – замість: „Жовтіли *спіючі* ниви“, – як написав сучасний поет. Ще частіше користується українська мова дієприслівниками, замінюючи ними віддієслівні іменники з прийменниками *по*, *при*, *після*. По-українському слід казати не „*По закінченню* роботи треба прибрати своє робоче місце“, а – „*Закінчивши* роботу, треба прибрати...“; не „*При читанні* вголос треба правильно наголошувати слова“, а – „*Читаючи* вголос, слід правильно...“; не „*Після закінчення* звіту я перевірю його ще раз“, а – „*Закінчивши* звіт, я перевірю...“. Звісно, ці фрази можна побудувати й

так: „Після того як закінчиш роботу, треба прибрати“; „Коли читаєш уголос, правильно наголошуй...“; „Коли закінчу звіт, я перевірю...“.

Таке широке вживання дієприслівників надає українській мові легкості вимовляння й мелодійності. Отож нема потреби цуратися цього давнього способу висловлювання заради запозичених канцелярських штампів на зразок *при виконанні, по одержанні* тощо, які зводять нанівець природну красу нашої мови.

Зауваження до деяких дієприслівників

Не дивлячись, незважаючи, неважаючи, не зважаючи, не вважаючи, дарма що. „Не дивлячись на дощі, ми цього літа вчасно закінчили жнива“, – пише одна районна газета, але так висловитись тут не можна, бо годі не дивитись на дощі, коли вони йдуть; тут мовиться про те, що, хоч і йшли дощі, люди добрали способу вчасно закінчити жнива; отож, треба було замість дієприслівника *не дивлячись* поставити прийменник *незважаючи*, як ось у фразі: „Коли Леся вийшла, Сергієві, *незважаючи* на веселий вечір, стало журно“ (В. Козаченко). Можна в таких випадках послугуватись іншим схожим прийменником – *неважаючи*: „*Неважаючи* на глибоку старість, Захар Беркут був іще сильний і кремезний“ (І. Франко).

З цього не треба робити висновок, що дієприслівник *не дивлячись* узагалі не може бути в українській мові. Трапляються часом такі випадки, коли треба саме його, а не прийменників *незважаючи, неважаючи*, наприклад: „Він ішов навпростець, не дивлячись ні на кого“ (з живих уст), – бо в цьому реченні мовиться не про перешкоду для дальшого руху людини, а про те, як людина йде. Так само може бути потрібний і дієприслівник *не вважаючи*: „Маруся була проворна, жвава... ходила вона швидко, поралась проворно, *не вважаючи* на свою старість“ (І. Нечуй-Левицький), – цебто працювала й не звертала уваги на свою старість, хоч і було це їй тяжко. Так само слухним може бути й дієприслівник *не зважаючи*: „*Не зважаючи* на особи“ (Українсько-російський словник АН УРСР).

Іноді, замість прийменника *незважаючи*, більш до речі буде поставити сполучник *дарма що*: „*Дарма що* стояло тихе, сонячне безвітря – листя тріпотіло на деревах уздовж шляху“ (Ю. Смолич). Цей сполучник можна було б поставити в наведеній на початку фразі замість недоречного там дієприслівника *не дивлячись*: „*Дарма що* були дощі, ми цього літа вчасно закінчили жнива“.

ЧИСЛІВНИКИ

Узгодження іменників із числівниками

Як відомо, з числівниками *два, три, чотири*, коли вони стоять у називному відмінку, іменники теж стоять у називному відмінку множини: „Як у дівчини тієї славні трудодні, так вона *чотири літа* сниться все мені“ (А. Малишко); з числівниками, починаючи від *п'яти*, іменник стоїть у родовому відмінку множини: „*П'ять маленьких діток* сплять“ (переклад Лесі Українки); „Оженила *старших п'ятьох синів*, поставила кожному нову хату“ (І. Нечуй-Левицький). Із дробовими числівниками іменники стоять у родовому відмінку однини: „Оживали образи, події, які, здавалось, повинні були стертись за *півтора десятка років*“ (О.Копиленко). Зі складеними числівниками відмінок іменника залежить від останнього числа, цебто коли останнє число – *два, три, чотири*, тоді буде називний: *сто сорок два карбованці*, з останніми числами – *п'ять* і далі – родовий відмінок множини: *двісті сорок п'ять карбованців*.

Коли числівники *два, три, чотири* показують не точну кількість, а тільки приблизну, тоді відповідний іменник треба ставити перед ними в родовому відмінку множини: *років чотири* не бачив я брата; пробуду в місті *днів зо два*.

Узгодження прикметників з іменниками при числівниках

Для багатьох людей, що навіть добре володіють українською мовою, часто постає питання, як правильно сказати по-українському: *два вихідні дні* чи *вихідних дні*? Адже відомо, що з числівниками *два, три, чотири*, коли вони стоять у називному відмінку множини, належні до них іменники також стоятимуть у тім же відмінку, але чи узгоджуються так само й прикметники з іменниками при відповідних числівниках?

Аналізуючи твори наших класиків, бачимо, що обидва варіанти мають право на існування, цебто прикметник може стояти в називному й родовому відмінках множини. У Лесі Українки читаємо: „Уже минуло з того часу аж *три довгі роки*“, бачимо, прикметник у називному відмінку множини використовує І.Нечуй-Левицький: „Знайшла *два невеличкі горщечки*“. Але в Марка Вовчка знаходимо вже родовий відмінок прикметника: „*Два-три далеких постріли* давали відчувати цю тишу“; те саме бачимо в І. Тобілевича: „*Два невідомих мені товстющих пана* приїхали з оцим листом, кажуть, з Кракова“.

Отже, ці обидві форми є паралельні; кожний може користуватись ними відповідно до вподоби. У своїй белетристиці й публіцистиці я волію ставити в таких випадках прикметник у називному відмінку множини: „*Чотири вірні товариші* не зрадили його й тут“.

Збірні числівники

В українській мові часто вживаються збірні числівники *обоє, двоє, троє, четверо, дванадцятро* тощо.

Числівник *обоє* можна вживати тільки тоді, коли йдеться про чоловіка й жінку: „А ідіть лишень сюди; та йдіть *обоє*“ (Т. Шевченко); „*обоє* рябоє“ (приповідка).

До числівників *двоє, троє, десятеро* звертаються, коли кажуть про людей: „У салоні їх дожидало *троє людей*“ (Леся Українка), – а також коли вони поєднуються з особовими займенниками: „*Нас* було *четверо*: білявий та чорнявий чоловіки, парубок рябий та я“ (Марко Вовчок), – та з іменниками, що мають тільки множину: „Нащо тобі аж *троє ножниць*?“ (із живих уст).

Кількісні й порядкові числівники часу

І досі ще багато хто не знає, як треба точно означити час, і питає: „*Скільки* зараз *годин*?“, – замість – „*Котра година*?“. Чуємо інколи: „Зараз годи- на ночі“, — замість — „Зараз перша година ночі“ тощо. Навіть в Українсько-російському словнику АН УРСР натрапляємо на паралельні вислови: „не пізніше *трьох годин*“ і „не пізніше *третьої години*“, а вислів „*о другій годині* дня“ перекладається „*во втором часу* дня“ і „*в два часа* дня“.

Такий паралелізм у справі означення часу, де має бути абсолютна точність, – недопущенна річ. Тут конче треба твердо стати на бік якоїсь одної форми вислову й ставити на означення часу доби або кількісні числівники („Я встав у *сім годин* ранку“), або порядкові („Я встав *о сьомій годині* ранку“). Наша мовна традиція стоїть за порядкові числівники: „*О п'ятій годині* виїхали ми з монастиря“ (М. Коцюбинський); „Завтра *об одинадцятій* на мене чекатиме інженер“ (Ю. Смолич). У цих фразах порядкові числівники *п'ятій, одинадцятій* означають не проміжок часу між двома годинами – *четвертою* й *п'ятою, десятою* й *одинадцятю*, як у російських висловах *в пятом часу, в одиннадцатом*, а точно визначену годину, що по-російському буде: *в пять часов, в одиннадцать часов*. На доказ цього можна навести ще одну фразу з творів М.Коцюбинського: „Рівно *о пів до сьомої* панна Анеля пройде через столову у кухню“. Виходячи з цього, треба питати не „*Скільки годин*?“, а – „*Котра година*?“, казати не „*одна година* ночі“, а – „*Перша година* ночі“ тощо.

Якщо треба сказати не про точно означений час, а лиш приблизно назвати період між двома годинами, відповідно до російських висловів *в пятом часу, в одиннадцатом*, тоді слід ставити перед порядковим числівником прийменник *на*:

„Ой сплю годину, сплю і другу, й а вже повертає та *на третю*“ (С. Гулак-Артемівський). Отож російську фразу „Я приду в *пятом часу*“ треба сказати по-українському: „Я прийду *на п'яту годину*“, а не „Я прийду *о п'ятій годині*“, – бо це означає вже точний, а не приблизний час.

Дробові числівники часу передаються відповідним дробом із прийменником *на* до половини години: *чверть на третю*, – з прийменниками *на* або *до*, коли буде половина години: *пів на сьому*, або *пів до сьомої*, як це ми вже бачили в фразі з твору М. Коцюбинського, чи з прийменниками *до* або *за*, коли перейшло вже за половину години: *за чверть сьома*, або *чверть до сьомої*, цебто: *чверть години* залишилось *до сьомої* або *за чверть години* буде *сьома*. Не дробові числівники, а цілі, що означають кількість хвилин якоїсь години, треба ставити з тими ж прийменниками за попередніми правилами: *десять на другу*, *тридцять на другу* або *тридцять до другої*, *за двадцять друга* або *двадцять до другої*.

Коли мовиться не про означення часу доби, поділеної на 24 години, а про кількість часу, витрачену на якусь роботу чи дію, тоді слід користуватись кількісними числівниками: „Як ось із неба дощ полився, в *годину* весь пожар залив“ (І. Котляревський); „От ми й узялися перевіряти рахунки з *десятої* ранку аж до *сімнадцятої* дня, витративши на це діло *сім годин*“ (із живих уст).

Зауваження до деяких числівників

Один, одні, самий, самі. В українській мові числівники *один, одна, одне, одні* мають або кількісне значення: „З *одного* вола двох шкур не деруть“ (прислів'я); „Ой *одна* ж я, *одна*, як билиночка в полі“ (Т. Шевченко), – або значення займенника *якийсь*: „В *одній* долині під горою високий явір зеленів“ (Л.Глібов). Але ці числівники не мають значення займенників *самий, сама, саме, самі*, як у російській мові: „Он *выбежал в одном* белье“. Однак трапляється читати не тільки в сучасних газетних і журнальних статтях, а навіть у художніх творах: „Вона вийшла в *одному* жакеті“, „*Одні* старі залишилися в селі“.

Українська класична література й народне мовлення в таких випадках користувалися здебільшого займенниками *самий, сама, саме, самі*: „*Самий* борщ та борщ, без нічого як щодня їсти, то хіба *наїсися?*“ (казка); „Зосталися *самі* вишкварки“ (М. Номис); „*Самі* діти в хаті сидять, а батьки кудись пішли“ (з живих уст). Отож, авторам наведених вище двох фраз слід було написати: „Вона вийшла в *самому* жакеті“, бо фраза з висловом *в одному жакеті* дає змогу припускати, що жінка носить часом і по два-три жакети; „*Самі* старі залишилися в селі“, бо тут ідеться не про кількість людей, що залишилися в селі, а про їхній вік.

Другий та інший. Слово *другий* буває українською мовою порядковим числівником („А в *другий* раз пройшла не глянувши на нього“. – Леся Українка) або, зрідка, синонімом займенника *інший* („Сам він не знав, не міг сказати, а *другі* з нього сміялись“. – М. Коцюбинський). У сучасній українській мові повелося вживати цього слова тільки як порядкового числівника, користуючись для другого значення займенником *іншими*: „Війна є продовження політики *іншими* засобами“. Часом цим займенником надуживають і ставлять його там, де без числівника *другий* не обійтись: „Від цього берега до *іншого* буде не більше як двадцять метрів; невже не переплинеш?“ Тут неодмінно треба поставити слово *другий*: „Від цього берега до *другого*...“, – бо в річки два береги – *один і другий*. Займенник *інший* інколи надає фразі характеру віддаленості: „Де на *інших* берегах і ростуть кущі, а тут, у нас, – голісінько“ (з живих уст).

Пара й кілька. „Позич мені на *пару* днів гроші“; „Зустрінемося через *пару* днів“, – чуємо інколи в розмовах, а зрідка читаємо й на сторінках сучасних художніх творів. Так сказати по-українському не можна, а слід: „Позич мені на *кілька* день (днів) (на *два-три* дні, на *які два* дні) гроші“; „Зустрінемося через *кілька* день (днів) (через *два-три* дні, через *які два* дні)“.

Числовий іменник *пара* треба ставити при іменниках, що позначають однакові речі – *пара* чобіт, *пара* білизни („Йому Дідона підослала... штани і *пару* чобіток“. – І. Котляревський), людей, чимось між собою пов’язаних („Цвіт лине, лине і закриває закохану *пару*“. – Леся Українка), худобу („Ой на тобі *пару* волів лисих“. – „Матеріали и исследования“ П. Чубинського).

ЗАЙМЕННИКИ

Деякі відмінкові особливості

Особовий займенник *я*, стоячи в знахідному відмінку з прийменником *про* може мати два значення: „Вони говорили *про мене*“, – цебто мовилося про мою особу, – і „*Про мене*, що вони собі там говорять“, – цебто мені байдуже, що там мовиться. „*Про мене*, хоч вовк траву їж!“ (приказка), – цебто мені байдуже чи мені однаково, хоч буде вовк траву їсти.

Особовий займенник *я* й присвійні *мій, твій, його, її, наш, ваш, їхній* часто стоять у знахідному відмінку з прийменником *на*, відповідаючи російським прислівникам *по-моему, по-нашему*: „А *на мене*, – говорю, – то я б із малою дитиною розмовляла“ (Марко Вовчок); „Панас Кандзюба хвилювався найбільше.

– А що? *На моє* вийшло“ (М. Коцюбинський); „Не вийде, пане ляше, *на ваше*“ (приказка).

Слід запам'ятати оригінальний український вислів із прийменником *на* та означальним займенником *самий* у знахідному відмінку – *на саму* згадку, *на саму* думку: „Сухі губи в Маланки стиснулись од болю, *на саму* згадку“ (М. Коцюбинський), – замість якого іноді помилково пишуть: *при одній* думці, *при одній* згадці.

У розділі про іменники ми вже принагідно бачили, що за українською мовною традицією дійова особа в реченні, виражена іменником чи займенником, звичайно стоїть у називному відмінку, а не орудному, як часто буває в російській мові. Недобре звучить по-українському така, наприклад, фраза: „Головну увагу *мною* приділено таким явищам“, – а слід: „Головну увагу *я* приділив таким явищам“. Так само неприродно звучить цитований уже вислів з одного сучасного оповідання: „Щось нове, не звідане *нами*“, – замість якого краще сказати: „Щось нове, що не звідали *ми* (чого не зазнали *ми*)“. Візьмімо речення з твору С. Васильченка: „Такого отруйного нуду ніколи не зазнавав *я*, як тої пам'ятної травневої ночі“, – і подивімося, що з нього вийшло б, якби письменник поставив дійову особу *я* в орудному відмінку, як те зробив автор попереднього вислову: „Такого отруйного нуду ніколи не зазнано *мною*, як тої пам'ятної травневої ночі“. Речення втратило свою природну еластичність і стало незграбне...

Означальний займенник *усе*, поставлений у місцевому відмінку, з прийменником *по* становить образний вислів *по всьому*, рівнозначний висловам *кінець усьому*, *з усім покінчено*: „А тепер уже *по всьому*. Тепер *я* спокійна“ (І. Франко).

Зауваження до деяких займенників

Воно – він, вона. Особовий займенник середнього роду *воно* може відповідати роду того іменника, якого він заступає („Послухає моря, що *воно* говорить“. – Т. Шевченко), а в деяких випадках може й не відповідати, заступаючи іменники чоловічого або жіночого роду: „Та де ж таки йому за писаря ставати? *Воно* ж таке молоде та дурне“ (Словник Б. Грінченка). Тут займенник *воно* поставлено замість іменника чоловічого роду, щоб висловити тим певну зневагу. „Куди їй заміж? Хто її візьме? Таке ж *воно* недорікувате, ще й негарне до того“ (з живих уст). У цій фразі займенник *воно* виступає замість іменника жіночого роду з тих же причин.

Займенник *воно* може заступати іменники чоловічого й жіночого роду також для того, щоб висловити ласкаве чи пестливе ставлення до когось: „Гомонить він до мене, а я усе мовчу. *Воно* поміж народом пленталось, та й бачило доволі... говорить до мене, а я усе соромлюсь“ (Ганна Барвінок). Уживають цього займенника й тоді, коли мовиться про невідому, лиху особу: „Чую – а *воно* вже в комору залізло й шарудить там“ (із живих уст).

Займенник *воно* може й не заступати іменників, виконуючи в реченні функцію частки, відповідно до російського слова *это* у висловах типу *что это за штука*: „А що ж *воно* таке?“ (Леся Українка); „І що *воно* за серце отаке дурне: яких подруг знайшла – Ониську та бабу Середиху“ (А. Головка).

Їх і їхній. Займенник *їх* звичайно є родовим або знахідним відмінком множини від займенника *вони*: „Товкло б *їх* отак головами!“ (М. Рубашов). Цей займенник трапляється іноді й у функції присвійного займенника, тотожного до займенника *їхній*: „На *їх* окраденій землі“ (Т. Шевченко). Проте нині в художній літературі й живому народному мовленні перевага надається присвійному займеннику *їхній*: „Батьки ніколи не знають того, що одбувається в душі *їхніх* дітей“ (А. Кримський); *Їхня* кров ще гаряча на ранах, *їхні* рани горять ще в огні“ (О. Олесь).

Щоб уникнути зайвого паралелізму, який не поширює наших мовних можливостей, а, навпаки, створює плутанину, краще в нашій поточній усній і писемній мові додержуватись присвійного займенника *їхній*: „У *їхній* стороні й зимою сонце“ (Леся Українка).

ПРИСЛІВНИКИ

Загальні зауваження

В українській мові далеко більше вживаються прислівники, ніж у російській, де вони часто поступаються перед конструкціями з прийменниками й іменниками на зразок *с нетерпением, с удовлетворением, в нерешительности*. Наприклад, читаємо: „Нічого ви не знаєте! – *нетерпяче* перебила вона“ (Леся Українка); „Гармаші не відстають, – виглянувши крізь вирву вікна на перехрестя, *задоволено* промовив Чумаченко“ (О. Гончар); „Гафійка раптом почервоніла і *нерішуче* стояла“ (М. Коцюбинський); „У вітринах крамниць Таня *заздрісно* розглядала красивих, великих ляльок“ (О. Копиленко).

Однак деякі сучасні автори забувають про це й пишуть: „Олена Іванівна стояла *в нерішучості* в коридорі“; „Ото лається, собацюга. Де тільки навчився? –

із заздрістю сказав Ігор“. Розуміється, в цих фразах далеко краще було б написати: „стояла *нерішуче* в коридорі“, „*заздрісно* (заздро) сказав Ігор“.

Зауваження до низки прислівників

Виключно, винятково, тільки, суто, єдино. „Він їв *виключно* черствий хліб“, – читаємо в медичній статті, хоч важко почути щось подібне в живому народному мовленні й класичній літературі, де було б: „Він їв *самий* черствий хліб“ („Він їв *тільки* черствий хліб“), або, щоб підкреслити сказане: „Він їв *самий тільки* черствий хліб“. Прислівник *виключно* штучно створене чи скальковане слово, яким надуживають наші науковці й публіцисти, хоч є ще й інші, більш підхожі, природні слова. Крім наведеного вище *тільки*, є ще *винятково* („З усіма він чемний і *винятково* ввічливий“. – Я. Баш), *суто* („Піднести їй на болячку ту *суто* золоту гіллячку“. – І. Котляревський), *єдино* („Мене судити могли б *єдино* тільки королі“. – Б. Грінченко).

Навшпиньках чи навшпиньки? У сучасній українській літературі, а так само й у наших словниках бачимо слова *навшпиньках* і *навшпиньки*, що не мають ніякої значеннєвої різниці: „Я *навшпиньках* пройшла до першого ряду крісел і сіла на першому вільному місці“ (І. Вільде); „щоб краще бачити, *навшпиньки* поставали, а може, й на те, щоб вищий мати зріст“ (М. Рильський); „Повз материне купе кожному хотілося пройти *навшпиньки*“ (О. Гончар).

Є ще слово *навшпинячки*, що означає те саме: „Старіші на лавках, а молоді позаду стають *навшпинячки*“ (переклад М. Рильського).

Так яке слово правильніше – *навшпиньках* чи *навшпиньки*? Гадаю, що друге. Перше слово набуло закінчення *-ах* за аналогією до російського відповідника *на цыпочках*, друге слово має закінчення *-и* дуже характерне для українських прислівників: *наввиньки*, *наввиньки*, *наввиньки*, *наввиньки*, *наввиньки* тощо. Таке ж закінчення й у слова *навшпинячки*, яке має всі права на існування.

Одноразово й одночасно. Чуємо інколи в радіопередачі таке дивне повідомлення: „*Одноразово* працює радіостанція „Маяк“ на хвилі...“ По-українському це означає, що радіостанція „Маяк“ працює чомусь тільки один раз, хоч усім відомо, що радіостанції взагалі, зокрема й „Маяк“, функціонують не раз і не два чи три, а постійно. Одноразово можна допомогти комусь, позичити гроші, нагадати про щось, наприклад: „Вам можуть дати субсидію тільки *одноразово*, а далі не сподівайтесь постійної фінансової допомоги“.

Слово *одночасно* означає, що якась дія відбувається в один час з іншою дією: „*Одночасно* пробитися всім підводам – неможливо“ (О. Гончар); „*Чикаленко одночасно* їв, запивав вином і розповідав безперестану“ (Л.Смілянський). Очевидно, наше радіомовлення хотіло сказати, що „*одночасно* працює радіостанція „Маяк“, але не зуміло правильно висловити.

Так чи отак? „Усякі бувають дива. *Так* ідеш собі лісом, коли бачиш...“ – читаємо в одному оповіданні. Усе ніби гаразд у цих двох реченнях, але чомусь не задовольняє слово *так* на початку другого. Якби друге речення починалося ствердженням певної події чи явища, про що мовилося в першому, тоді слово *так* було б на своєму місці, як це бачимо в творі І. Нечуя-Левицького: „Пан не згоджувався брати назад того поля. *Так* воно й стояло ціле літо толокою“. Якщо речення не являє собою логічного завершення щойно сказаного, а висловлює загальні міркування, звісно, пов'язані певною мірою з усім попереднім текстом, тоді краще послуговатися прислівником *отак*: „*Отак* жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та холоді, у злиднях та недостачах“ (Панас Мирний).

Ми спинились над цими двома словами, які, будучи дуже схожі одне з одним, мають, проте, різні нюанси, тому, що раз у раз натрапляємо в художній літературі й публіцистиці на фрази з початковим словом *так* замість *отак*, про яке ніби забули автори. Відбувається це, видимо, під впливом російських зразків, де прислівник *так* в аналогічних фразах – дуже поширений: „Эти явления замечались и раньше. *Так*, еще в прошлом году, мы наблюдали...“

Прислівник *отак* інколи буває синонімом слів *наприклад*, *приміром*, як це бачимо в першій фразі: „Усякі бувають дива. *Наприклад (приміром)*, ідеш собі лісом...“

Із цього видно, що й у наведеному на початку реченні більше пасувало б слово *отак*: „*Отак* ідеш собі лісом...“, – тимчасом як у реченнях „Темрява була така густа, що ми не бачили, чи їдемо ще селом, чи в'їхали вже в ліс. *Так*, це був ліс“ відчуваємо, що тут треба поставити тільки слово *так*.

Уперто чи наполегливо? „Завод *уперто* працював далі, щоб учасно виконати почесне замовлення“, – читаємо в одній газетній статті. У такому тексті прислівник *уперто* не підходить, бо він надає дієслову, якого стосується, негативної функції, наприклад: „Барометр *уперто* показував „дощ“, хоча в той день не капало навіть і сонце блищало часом крізь хмари“ (М. Коцюбинський). У

наведеній на початку фразі дієслово *працювати* вимагає прислівника з позитивним значенням; таким буде слово *наполегливо*.

Те саме можна сказати й про прикметники *впертий* і *наполегливий*: „*Упертий*, як свиня“ (з живих уст); „Василь – людина *наполеглива*, трудовита“ (О. Копиленко).

Щоденно, щодня, щодень, щоднини. Слова *щоденно*, *щодня*, *щодень*, *щоднини* ми бачимо в нашій класиці й сучасній українській літературі: „Я єсть той, який *щоденно* на будові, на посту“ (П. Тичина); „Ходив я в садочок *щодня* виглядати“ (Л. Глібов); „Споконвіку Прометея там орел карає, *що день* божий добрі ребра й серце розбиває“ (Т. Шевченко); „Для величних будов Батьківщини, для майбутнього щастя – *щоднини* лийся, лийся, гаряча сталь!“ (Я. Шпорта).

Усі ці чотири слова мають однаковісіньке значення, хіба тільки з тою різницею, що слова *щодня*, *щодень* ми часто чуємо в народному мовленні, але далеко рідше можна натрапити на *щоднини* й не трапляється чувати з народних уст прислівника *щоденно*, дарма що прикметник *щоденний* – дуже поширений: „Оце такий мій *щоденний* наїдок“.

Чи не забагато в нас однакових прислівників, дуже схожих між собою, що означають достоту одне поняття? Таке явище навряд чи збагачує мову, вносить плутанину, коли постає питання, як краще сказати – *щодня* чи *щоденно*. Мабуть, слід додержуватися слів, що живуть у народі, залишивши слова типу *щоденно* для тих випадків поетичної творчості, коли ритм вірша потребує саме цього слова, як це бачимо в наведеній цитаті з творів П. Тичини.

ПРИЙМЕННИКИ

У (в) – до, в – на. Інколи виникає питання, який прийменник треба ставити – *у (в)* чи *до*: „Я поїхав *у* Київ“ чи „Я поїхав *до* Києва“, „Вихід *у* місто“ чи „Вихід *до* міста“?

Узагалі, коли мовиться про рух у напрямі міста, села, селища, тоді треба ставити прийменник *до*: „Через кілька днів Ковпак вилетів *до* Москви“ (П.Вершигора); коли йдеться про дію чи перебування в чомусь, тоді слід користуватися прийменником *у (в)*: „У Києві на риночку ой пив чумак горілочку“ (народна пісня). Якщо мета руху в певному напрямі супроводжується ще додатковими поясненнями, тоді після них може стояти замість прийменника *до* – *у (в)*: „Ми їздили на ярмарок *у* Косів“ (М. Рильський). У реченнях, де рух або дію скеровано до предметів, середовищ або мовиться про абстрактні поняття,

ставиться прийменник *у (в)*: „Він ступив *у сад*“ (Є. Гуцало); „Кидається *у свою стихію*“ (О. Гончар); „Закрадається *в серце острах*“ (М. Рильський). Рух до приміщення позначається дієсловами з тим і з другим прийменником: „Увалився *у хату*“ (П. Куліш); „Смерть зайшла *до хати*“ (Д. Павличко).

Як сказано вище, прийменником *у (в)* з іменником *у* знахідному відмінку послугуємося, визначаючи час за днями тижня: „*у вівторок*“, „*у п'ятницю*“, – або з іменником *у* місцевому відмінку, коли мовиться про місяці року: „*у січні*“, „*у липні*“. Проте, коли визначається час за роком, треба користуватись родовим відмінком іменника, а не прийменником *у (в)* з іменником *у* місцевому відмінку: ближче буде до нашої мовної традиції *цього року*, а не *в цьому році, 1970 року*, а не *в 1970 році*. Так само слід казати *торік*, а не *в минулому році, позаторік*, а не *в позаминулому році*; аналогічні будуть і прикметники – *торішній*, а не *минулорічний, позаторішній*, а не *позаминулорічний*.

Російському вислову *дом в три окна* відповідає український – *будинок на три вікна*, а вислову *дом в пять этажей* – *будинок на п'ять поверхів*.

Прийменник *на* вживають також, коли описують процес перетворення: „звівся *ні на що*“.

Прийменник *у (в)* можна чути українською мовою в таких висловах: *вірити в себе, вдаватися в тугу, в розпач*, – а також на позначення переходу з одного стану в інший: „І як воно зробилось так, що *в турка* я перевернувся“ (С. Гулак-Артемівський).

Російські прийменники *у та в* мають між собою велику значеннєву різницю, наприклад: „*У* него собирались гости“ і „*В* его словах чувствовалась уверенность“. Між українськими прийменниками *у та в* нема ніякої різниці. Ми ставимо їх незалежно від змісту речення, а тільки додержуючись правила чергування голосних, цебто: якщо попереднє слово кінчається на голосну, треба ставити прийменник *в* („Вона взяла *в* нього книжку“), якщо на приголосну – тоді *у* („Він узяв *у* неї книжку“).

При чи за? З прийменниками *при й за* трапляється чимало помилок на письмі й з уст. Візьмімо такі фрази: „*При* будуванні клубу ми застосували всі нові технічні досягнення“; „*При* бажанні цього можна досягти“; „Це можна здійснити *при* всіх обставинах“. У всіх цих фразах прийменник *при* стоїть на позначення часу. Погляньмо, коли саме наша класика й живе народне мовлення користуються цим прийменником: „Була в мене небога, *при мені* вона і зросла“ (Марко Вовчок); „Три явори посадила сестра *при долині*“ (Т. Шевченко); „Він такий *у* нас чоловік,

що все *при начальстві* крутиться“ (з живих уст). У всіх цих прикладах прийменник *при* позначає місце. Уживають його й як відповідника до російського прийменника *в*: „Як живе чоловік *при вбозтві*, то й хороший зробиться поганий, а як *при волі*, то й ледащо покажеться гарне“ (Б. Грінченко), – або в таких висловах, як *при розумі*, *при здоров'ю*: „Був чоловік середніх літ, *при здоров'ю*“ (Ганна Барвінок).

Далеко рідше ми натрапляємо на прийменник *при* з відтінком часу: „*При слові* „ключниця“ Зоя злісно стиснула губи“ (Леся Українка); „*При* такій інтенсивній *праці* треба добре їсти“ (М. Коцюбинський); „*При згоді* були люди“ (Словник Б. Грінченка). У цих фразах можна поставити й описову конструкцію: „*Коли* почула слово „ключниця“...“, „*Коли так інтенсивно працювати*...“, „*Коли згоджувалися*...“.

Якщо в фразі мовиться про історичний або тривалий час із життя певної людини чи багатьох людей, тоді класика й народне мовлення вдаються до прийменника *за*: „Ото було за наших часів – Верді, Россіні...“ (Леся Українка); „*За Хмельницького Юрася* пуста Україна звелася, а *за Павла Тетеренка* – не поправиться й теперенька“ (М. Номис); „*За царя Панька*, як земля була тонка“ (приповідка); „Це було ще *за життя* мого батька“ (з живих уст).

Із цих прикладів випливає, що й у трьох перших фразах слід було сказати: „*Коли* будували (або – *будуючи*) клуб, ми застосували“; „*Коли є бажання* (або – *бажаючи*), цього можна досягти“; „*за всіх обставин*“.

Галина Голосовська (м. Київ)

АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ: УЖИВАТИ ЧИ НІ?

Статтю присвячено актуальній темі функціонування активних дієприкметників у сучасній українській літературній мові. Запропоновано можливі способи заміни цих форм, вказано на специфіку їхнього вживання.

Ключові слова: активний дієприкметник теперішнього часу, дієприкметник, віддієслівний прикметник, прикметник, дієслово.

Невластиві українській мові форми активних дієприкметників теперішнього часу на кшталт діючий, існуючий є потужним джерелом її забруднення. Порівняно з помітними лексичними помилками похибки морфологічного плану є менш виразними, але від того вони не перестають бути вадами. “Відступи від морфологічних і синтаксичних норм української літературної мови знижують рівень культури мовлення ще більше, ніж лексичні огріхи”, – зауважує О.Пономарів [5: 156].

Очищення мови від форм на **-чий** не вдається розв’язати протягом уже тривалого часу, оскільки слова на взірець *існуючий, діючий, домінуючий* тощо давно і глибоко вкорінені в українську мову. Попри це вони залишаються чужими для її структури. «Ці форми не властиві українській мові, у наших класиків – непопулярні. Вони характерні для російської мови. Розвиток цивілізації вимагає доцільних запозичень з будь-якої мови, в тому числі й з російської, але не можна толерувати запозичень, які карикатурно звучать» [1: 153]. «Вдаючись до калькування іншої мови, мова, яка калькує, занедбує свої власні мовотворчі можливості, висушує джерела своєї самобутності, і, як показує практика, – завмирає. ...неоковирна лексика упосліджує саму мову, відбиває охоту вживати таку мову, бо це не мова Шевченка, Франка чи Лесі Українки, а штучне язичіє...» [2: 56].

Відомі мовознавці ще на початку ХХ ст. наголошували, що згадані форми ніколи не були властиві живому народному мовленню, яке й лягло в основу української літературної мови. Відсутність в українській мові згаданих форм Ю.Шевельов називає однією з її особливостей. Українські граматики радянських часів О. Синявського, Г. Гладкого, М. Сулими, О. Курило, П. Горецького та І.Шалі, Г. Сабалдири і М. Грунського заперечують існування дієприкметників на -

чий, -(в)ший в українській мові. Такої ж думки дотримувався й П. Житецький, зазначаючи, що згаданих форм зовсім немає в народній мові.

О. Курило форми на **-чий** (ц.-сл. **-щий**): *робуча, як бджола; бачу́чі очі; маючі люде; знаю́чий, як циган до пасіки* тощо називає прикметниками дієслівного походження [4: 18]. Як віддієслівні прикметники згадані форми кваліфікує і М. Сулима [7: 73]. Дієприкметниками дослідники вважають лише пасивні віддієслівні форми минулого часу на **-ний, -тий**: *писаний, несений, пошитий, узятий, молотий, мелений* тощо. Сучасне і відоме їм стародавнє українське народне мовлення та добірна письменницька мова не вживали активних дієприкметників теперішнього часу.

І. Вихованець у «Теоретичній морфології української мови» зазначає: «Дієприкметник — різновид віддієслівного прикметника з нейтралізованими основними дієслівними категоріями часу, способу й особи та збереженою дієслівною категорією виду, який у морфологічному плані має... сукупність прикметникових графемних флексій категорій роду, числа й відмінка, виконує... функцію узгодженого... другорядного члена речення...» [10: 150]. Він же далі зауважує: «З формально-граматичного погляду дієприкметник розчленований на прикметникові синтетичні та дієслівні аналітичні утворення. Синтетичні дієприкметникові форми входять до класу прикметників, бо виступають у присубстантивних позиціях і виконують прикметникові функції» [10: 400].

Активні дієприкметники дуже поширені в російській літературній мові, куди вони потрапили з мови церковнослов'янської. Цікаво, що в російському народному мовленні форм на зразок *кричащий, улыбающийся, пришедший* тощо немає [7: 72]. Наявні ж у російському народному мовленні форми згаданої категорії прикметників за способом творення, значенням, функціями і навіть системою наголошування схожі з українськими народними. Порівняймо, наприклад, російські: *гремучая змея; зыбучие пески; кипучая деятельность; плачущая ива; сидячая работа; стоячая вода; сыпучие продукты; глаза завидующие, руки загребущие* та українські: *балакуча жінка; гавкучий собака; палюче сонце; брикучий кінь; родючі трунти; тягуче тісто; очі завидуючі, руки загребучі; я на горілку не прагну́чий* (Б. Грінченко); *сплющий пес не угонить зайця* (М. Номис) тощо.

Широковживані у народно-розмовному мовленні та українській літературній мові слова прикметникового типу на **-чий, -ший** мають яскраве емоційне забарвлення. Деякі з них утворені від прикметників (*добрячий, багатючий, злючий, білючий, важнючий* тощо), а багато й від дієслівних коренів

(*кусячий, гавкучий, брикучий, дряпучий, прагнучий, пахнючий* тощо). Останні давно втратили дієслівні характеристики і, передаючи стали ознаку предмета чи істоти, є звичайними прикметниками: квітучий край; охочий (**не** бажуючий) взяти участь; трудящий (**не** працюючий) люд; сліпучий (**не** осліплюючий) промінь тощо.

Втрата дієслівних ознак у прикметниках на **-чий** відбита у наголошених суфіксах **-уч/-юч, -ач/-яч, -ущ/-ющ, -ащ/-ящ**, приєднаних одразу до кореня слова без жодного проміжного голосного, порівняймо, наприклад: *кусячий собака і кусаючий собака; балакуча жінка і балакаюча жінка* тощо.

Ці дієслівні прикметники ні будовою, ні наголосом не відповідають часто утворюваним всупереч законам української мови дієприкметникам від того ж дієслівного кореня.

Часом сама лише зміна наголосу здатна перетворити прикметник на активний дієприкметник. Зокрема, прикметники *знаючий, маючий*, уживані у народному мовленні, сьогодні чуємо з наголосом на **а**, що перетворює їх на активні дієприкметники теперішнього часу, які потребують уже залежної форми іменника у знахідному відмінку. О. Курило наводить приклади *маючі люде* та *знающий, як циган до пасіки* за “Кобзарем” Т. Шевченка [4: 18].

На початку ХХ ст. твори деяких українських письменників рясніли активними дієприкметниками теперішнього часу. Цей факт М. Сулима коментував так: “Хоча таких прикладів багато, проте це не означає, що форми стали нормою української мови. Це сурогати, намул” [7: 74]. Кількісне зіставлення цих форм з нормативними у 30-ті рр. ХХ ст. було на користь останніх.

Поява дієприкметників на **-чий** у мові інтелігенції та творах письменників Східної України спричинена впливом російської літературної мови, а у творах Т.Шевченка – церковнослов’янської.

У Галичині ці форми з’явилися під впливом польської літературної мови. Церковнослов’янсько-російсько-польський вплив підсилено було ще й виходом на початку минулого століття деяких граматик з української мови, куди автори необачно внесли приклади з церковнослов’янської, російської та польської граматик, забувши про природу української мови. Ці грамматики, за якими вчилися малоосвічені або неосвічені прості люди (і насамперед школярі), підсилені літературним російським (у Східній Україні) та польським (у Галичині) оточенням з його нормативним уживанням дієприкметників на **-чий**, не могли не вплинути на якість знань тих, хто за ними вчився. Враховуючи потужно впроваджувану на той час українізацію міщан Східної України, можна зрозуміти,

що саме згадані чинники сприяли поширенню та закріпленню цих форм по всіх регіонах України.

Завдання української інтелігенції за умов, що склалися, О.Курило визначала так: “Така мова не дає збагнути змісту тим, хто черпає свою освіту в популярно-наукових виданнях, тобто українській півінтелігенції... Вони-бо – люди народу, села; їхня думка пливе за народною психологією, їм важко підігнати чужі їм звороти сучасної української літературної мови під своє розуміння. І чи така літературна мова, яка є в багатьох спеціально-наукових та популярно-наукових виданнях, підручниках, не зіпсує української народної мови? І що більше українська інтелігенція хоче стати в пригоді народові, то більше вона повинна використовувати українську народну мову, повинна вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією мови наукові правди. Такий є єдиний нормальний шлях, яким може йти розвиток української літературної мови.

Усталеної в широкому розумінні української наукової літературної мови ми ще не маємо, і чи така неусталеність не стане їй (мові) десь у пригоді саме тим, що дає їй найширші можливості мати народну основу і розвитком своїм йти за розвитком народної мови. Інакше б сказати: вона ще має в собі можливість стати такою мовою, якою б сам народ заговорив, дійшовши нормальним шляхом відповідного культурного рівня” [4: 12-13].

Однак, попри такий сильний тиск на норми української мови з боку сусідніх мов, дослідники зазначали, що “...за останні роки і в українських друкованих працях, і в мовленні інтелігенції дуже зменшилися форми на **-чий, -щий, -ший**. Ще трохи і ці сурогати зовсім зникнуть і українська літературна мова стане ще чистішою з народно-масового погляду” [7: 74]. Ю. Шевельов пояснив це могутнім процесом нормалізації, очищення української мови у 20-ті рр. ХХ ст. Його провадили просвітницькі товариства української мови і та частина української інтелігенції, що після революції 1905 р. повернулася до Східної України саме з метою поширення і зміцнення української мови по містах, а також ентузіастичаличани [12: 105].

Звичайно, очищенню мови сприяла і поява праць згадуваних уже мовознавців, зокрема й О. Курило та М. Сулими, які ставили перед собою суто практичні цілі: “...стати хоч трохи своїми увагами у пригоді сучасній українській літературній мові, щоб, на її характерні хиби вказавши, подати їй правильні форми та звороти, а перш за все вказати на ті особливості в українській народній мові (підкреслення наше – Г. Г.), що їм мало, а то й зовсім не приділяє уваги сучасна

українська літературна мова у широкому розумінні, тобто і мова красного письменства” [4: 17].

Українська мова справді очистилася б від чужорідних елементів, якби в ті часи різко не згорнули процесів українізації, а в наступні десятиліття не посилювали тиск на українське народне слово, не нищили б українських мовознавців.

Реформа українського правопису, «...який майже без змін функціонує й сьогодні» [1: 215], спричинила значне подальше зросійщення української мови. Позиція цього нормативного документа щодо дієприкметників на **-чий** виявилася розпливчастою. У 2-му томі фундаментальної праці Інституту мовознавства АН України «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» зазначено, що активні дієприкметники теперішнього часу можна утворювати від дієслів усіх класів, окрім ХІІ (дієслово “бігти”) [8: 410].

Шкільні підручники з української мови подають матеріал про утворення дієприкметників на **-чий**, підкріплюючи його відповідними вправами. І що далі, то природніше вводять до української мови ці форми. Проте, у підручнику від 1966 р. (видавництво “Радянська школа”, автор Б.М. Кулик) подано примітку до відповідного правила, де зазначено, що такі форми в українській мові вживані рідко.

Підручник від 1987 р. (видавництво “Радянська школа”, колектив авторів) у примітці, надрукованій жирним шрифтом, пояснює відмінність між прикметником *гримучий* та дієприкметником *гримлячий*. Чим ще раз підтверджує існування останнього і безлічі йому подібних в українській мові.

Сучасні дослідники слушно зазначають, що сьогодні суржик і перенасичення російськими формами існують уже серед галичан (у лексиці домашнього вжитку та подекуди і в інтелектуальній сфері). Оминуті дієприкметникові форми не вдається навіть деяким мовознавцям. Ось приклади з сучасних мовознавчих праць: *пануюча нація; постійно діючий млин* [6: 14, 95], *цементуючий фактор* (Українське термінознавство, 1994. – С. 21), *існуючий стан справ; діючий* (Культура слова, 2000. — С. 137), *вдосконалення існуючих правил* (Державність української мови, 2000. — С. 159).

Це свідчення глибокого вкорінення чужих форм у структуру української мови.

2001 р. в київському видавництві “Либідь” побачив світ підручник “Сучасна українська мова” [9] для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. У ньому поряд з формами *люблячий, темніючий,*

виконуючий, правлячий, відпочиваючий, догораючий подано *лежачий та ревучий*, які, маючи наголошені та приєднані одразу до кореня суфікси **-ач, -уч**, істотно відрізняються від попередніх. Згадаймо, наприклад, Шевченкове: “...лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно, було чути, як реве ревучий” та “Тонучий і бритви хопиться” (М. Номис) тощо. Тут форми *тонучий, ревучий* позбавлені дієслівних ознак, зазнали транспозиції, змінили свою синтаксичну функцію, перетворилися з другорядного члена речення на головний. Те саме стосується й терміна *телеведучий* (*Телеведучий запросив гостей до студії*).

Варте уваги, що О. Курило до форми *люблячий* наводить народний варіант *люб'ячий*. О. Кобилянська у листах до родини замість широкоживаного нині *наступаючий* (Новий рік), використовувала іменник **наближення**: “*Вітаю Вас, дорогі мої, зі зближенням Нового року!*” Радимо замість “*З наступаючим* (Новим роком, Різдом Христовим тощо) вживати “**З наближенням** (Нового року! Різдва Христового! ...), або як радить І. Вихованець (*Вітаю з передсвятком... або Вітаю зі святком* (Різдом Христовим, Великоднем, Новим роком тощо) — без позначення часової наступності) (Українська мова, 2004. — № 4. — С. 28).

Суперечлива позиція граматистів щодо активних дієприкметників теперішнього часу спричинює подальше їх використання як в усній, так і в писемній формі української літературної мови. Дослідники цієї теми часто спираються на приклади вживання форм на **-чий** у творах українських письменників, зокрема класиків: “...а проміж їх (хвиль) шумом долітав голосний, могучий, *лаючий* голос, що аж земля задрижала...” [8: 416]. Проте за системою наголошування цей віддієслівний прикметник стоїть в одному ряду зі словами *видючий, знаючий, маючий, мелючий*, а отже, має такий самий наголос (*лаючий*) і вказує лише на ознаку предмета.

Підтверджує цей факт список віддієслівних прикметників з українського народного мовлення, наведений у праці О. Курило [4: 19-24].

Уважаємо за потрібне подати ці прикметники за цитованою працею.

Акучий, окучий — рос. акающий,

окающий (про говірки)

Балакучий=балакливий

Бачущий=бачучий, що добре бачить

Беручий

Благущий, благущий — рос. умоляющий

Блискучий

Болущий, болучий

Брикучий

Везучий — що добре везе

Видющий, видючий — 1) =видимий (явний). 2) Протизначник до поняття «сліпий», рос. зрячий

Гавкучий

Гнучий = гнучкий

Говоручий — 1) протизначник до «німий». 2) Говіркий *рос.* разговорчивый

Годящий — 1) Годящий на віник та на смітник. 2) Ні з чим і вирядити; ні сорочечки, ні одєжинки годящої МВ.І, 52. 3) Годящий (*рос.* понимающий) тєсля
Гр.

Гомонучий

Горучий

Горящий — *рос.* горящий

Гудучий

Дрімлучий, дрімучий — сонливий

Дряпучий — 1) що має властивість дряпатися. Кіт дряпучий; 2) задерикуватий

Живучий, живучий — *рос.* животворный. Добув води живучої Рудч. II, 82.

2) *рос.* живучий

Завалющий — мало придатний, поганий

Завидущий — заздрісний

Загребущий — жадний

Заробляющий — що добре заробляє

Заробляющий — що живе з зарібку

Колучий — що сильно коле, що має властивість колоти

Котучий — 1) що легко котиться; 2) плідний (про вівцю, кішку)

Кругойдущий — поворачивающийся в виде круга

Кусучий

Ламучий = ламкий, що легко ламається

Лаучий — що часто лається

Летучий — що має властивість літати

Линущий — що має властивість линяти

Ловучий — 1) що вміє ловити; 2) =ловецький

Лопотучий — що сильно лопотить

Люб'ячий — що привітно, з любов'ю ставиться

Мелучий — *рос.* мукомольный (про млин)

Меру́щий=мерлий — мрець
Мину́щий — рос. скоропреходящий, тленний
Мисля́чий
Мовчу́щий=мовчазний
Невидю́щий 1) =невидимий — сліпий; 2) невидний
Невиру́щий — безсмертний
Невсипу́щий — невтомний
Невтерпу́чий — *рос.* нестерпимый
Немину́чий — *рос.* неминуемый, неизбежный
Непиту́щий — той, що не п'є горілки, вина.
Непосидя́щий, непосидю́чий — *рос.* непоседливый
Несу́ща — що добре несеться (про свійську птицю)
Нетерпля́чий, нетерп'я́чий — *рос.* нетерпеливый
Орудующий (*У* словнику Грінченка це слово подано з наголосом на корені —
Г.Г.) орудник, *рос.* руководитель, командующий
Орю́чий — що добре оре
Палю́чий — *рос.* жгучий
Пам'яту́щий=пам'ятливий
Пахну́чий, пахню́чий, пахню́щий, пахня́чий, паху́чий, паху́щий — запашний
Пеку́чий
Плачу́щий — *рос.* плачущий
Плодю́чий=плідний
Покотю́щий див. котю́чий
Посидя́щий — *рос.* усидчивый
Прагну́чий — жадливий
Роботя́щий=робучий=робітливий=робітний
Родю́чий — що добре родить
Ростю́чий=ростовитий, що швидко росте
Скачу́чий — що має властивість скакати
Скрипу́чий
Слуха́щий — що слухає, *рос.* слушающий
Співу́чий, співу́щий=співливий
Сплю́щий-сонливий Сп'я́чий — що спить, *рос.* спящий
Сцілю́щий див. цілю́чий
Терпля́чий, терпля́чий — *рос.* терпеливый
Тону́чий — що тоне, *рос.* утопающий

Тягучий — що має властивість тягатися, розтягатися, пружистий

Тямучий, тямущий — *рос.* смѣслящий, толковый

Цілючий, цілющий, сцілю́щий — 1) що має властивість сціляти, тобто злучати в одно ціле; 2) *рос.* живительный, целебный.

Ними активно користуються українські письменники, знавці народної мови: «Нічим отверзуться уста, Прорветься слово, як вода, І дебрь-пустиня неполита, Зцілющою водою вмита Прокинеться...» (Т. Шевченко); «Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча» (О. Котляревський); «Очі у всіх видющі, вуха чуйні» (М. Коцюбинський); «Я не питущий, отже, не підкочуйтесь до мене з чаркою» (В. Кучер). Тут доречно навести поради Г. Кочура 1983 року перекладачеві Й. Кобову: «Ви пишете, що... більшість слів, які я визнав за русизми є у класиків і в сучасних письменників. Знаю, і все ж таки прошу Вас не вживати таких, якщо є замітники. Нинішнє становище української мови таке, що чистоти її треба пильнувати якомога і всіма можливими способами» (підкреслення наше — Г.Г.). На жаль, минулі з того часу 27 років, зробили це застереження ще актуальнішим. С. Караванський з цього приводу наголошує: «Той, хто взяв на себе місію боронити українську мову, має боронити її до кінця, передусім контролюючи самого себе: чи не є він носієм суржику? Бо хибна форма, вжита літератором, артистом, культурним діячем, повториться згодом у мільйонах суржикових копій» [2: 17].

Наявні на сьогодні в українській літературній мові форми на **-чий** умовно можна поділити на три групи. Першу становлять дієприкметники, неприродність яких відчуває більшість мовців і тому їх не використовує: *заходяче сонце, бережучий добро, пам'ятаючий дитинство, характеризуючий факт.*

До другої групи належать форми, частовживані пересічними мовцями, але значно рідше використовувані освіченими людьми (*командуючий флотом, завідуючий відділом, руйнуючий вплив, потребуючий допомоги*) тощо.

Третю групу утворюють дієприкметники, що їх самі мовознавці часом не вирізняють як чужорідні для української мови (*існуючий лад, діючі правила, віруючі люди, з наступаючим святом, вражаючий факт, виконуючий обов'язки, керуючий справами*) тощо. Коло цих форм доволі чітко окреслене: здебільшого це назви посад, зокрема й терміни офіційно-ділового стилю.

Українське народне мовлення демонструє великий запас власних засобів для відтворення російських, польських та інших конструкцій дієприкметникового типу. М. Сулима свого часу радив використовувати 5 найпридатніших способів, аби уникати вживання активних дієприкметників теперішнього часу:

- 1) описовий зворот зі словами **хто, що**: хто їхав (**не** їхавший) — Б.Грінченко; *чари, що спиняють хмари* (**не** спиняючі) — Ів. Франко;
- 2) дієприслівник: *не маючи* (**замість** немаєчий) *недостачі в одержі* (П.Мирний);
- 3) прикметник: *і завтра, і дальшого* (**не** слідуєчого) *дня ходити* (Сл. Гр.);
- 4) іменник: *завідувач* (**не** завідуєчий); *тимчасовий виконавець* (*виконувач*) *обов'язків* (**не** виконуючий);
- 5) пасивний дієприкметник: *розбитий* (**не** розбившийся) *аероплан* [4: 72-73].
С.Караванський, зважаючи на нинішню мовну ситуацію в Україні, наводить двадцять чотири способи, водночас зазначаючи «Наведені тут 24 способи заміни важкомовних дієприкметників аж ніяк не вичерпують усіх словотворчих можливостей нашої мови. Практично, ці можливості — невичерпні» [1: 167].
Ми наведемо 15 найуживаніших способів заміни згаданих форм:
- 1) за допомогою іменника у формі наз. в.: *відпочивальники* (**не** відпочиваючі); *зростання хвилі репресій* (**не** зростаюча хвиля);
- 2) іменника-прикладки: *бізнесмен-початківець* (**не** початкуючий); *одяг для мам-годувальниць* (**не** годуючих);
- 3) іменника у формі род. в.: *лампи енергозбереження* (**не** енергозберігаючі);
- 4) іменника з прийменником **для**: *деталі для комплектування* (**не** комплектуєчі);
- 5) прикметника (однокореневого): *комплектіві деталі* (**не** комплектуєчі), *кроковий екскаватор* (**не** крокуючий); *осяйна усмішка* (**не** сяюча);
- 6) прикметника-синоніма: *нинішні, теперішні, здавна усталені норми* (**не** існуючі). У цьому випадку форму потрібно обирати залежно від контексту. *Променисті очі* (**не** сяючі);
- 7) складного прикметника: *працелюбний, волелюбний, вітролюбний хлопець* (**не** люблячий працю, волю, вітер);
- 8) прикметника з фінальною частиною **-альн(ий)**: *освіжувальний напій, вітер, душ* (**не** освіжаєчий);
- 9) прикметника з прийменником **для**: *характерний для* (кого?) (**не** характеризуєчий);
- 10) дієприслівникового звороту: *п'ючи непереварену воду* (**не** п'ючий); *мешкаючи у Києві* (**не** мешкаєчий);
- 11) за допомогою дієслова: *не працює світлофор* (**замість** непрацюєчий);
- 12) за допомогою усунення з тексту зайвого за змістом активного дієприкметника: *постійна виставка* (**замість** постійно діюча);

13) активного дієприкметника минулого часу: *зрбсла хвиля* (**не** зростаюча);
14) пасивного дієприкметника на **-н(ий), -т(ий)**: *розламаний* (**не** розламується); *усталений* (**не** існуючий), *розбитий автомобіль* (**не** розбившийся). В останніх двох випадках слід уважно перевіряти, чи дозволяє такі заміни контекст;

15) за допомогою підрядного речення: *що/який скаче/плаче* (**не** скачучий, плачучий). Цим способом варто скористатися за умови, якщо жоден з попередніх способів не вдається застосувати.

Здається, найскладніше вилучити форми на **-чий** з термінології. У терміносистемах усіх галузей знань таких форм існує значна кількість. Проте уважний аналіз кожної з них дасть змогу знайти власне український відповідник. Отже, в сучасному українському мовознавстві не викликає заперечень існування пасивних дієприкметників на **-ний, -тий**. Зважаючи на те, що активні дієприкметники теперішнього часу не характерні для української мови, на чому наголошують дослідники, пропонуємо замінити їх за допомогою поданих вище 15-ти способів.

1. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я». — К. : Видав. центр «Академія», 2001. — 233 с.
2. Караванський С. Секрети української мови. — Л. : БаК. — 2009. — 343 с.
3. Караванський С. Книга-журнал одного автора. — Л. : Бак. — 2010. — 239 с.
4. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. — К. : Основи, 2004. — 303 с.
5. Пономарів О.Д. Культура слова. Мовностилістичні поради. — К. : Либідь, 1999. — 239 с.
6. Про Український правопис і проблеми мови. — Нью-Йорк — Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1997. — 233 с.
7. Сулима М. Українська фраза. — Харків-друк, 1928. — 97 с.
8. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1969. — 583 с.
9. Сучасна українська мова. / За заг. ред. О.Д. Пономарева. — К. : Либідь, 2001. — 399 с.
10. Теоретична морфологія української мови. / І. Вихованець, К. Городенська. — К. : Пульсари, 2004. — 398 с.
11. Український правопис / 4-е видання. — К. : Наук. думка, 1993. — 236 с.
12. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. — Чернівці : Рута, 1998. — 207 с.

Коць А.Т. До проблеми лексичної норми сучасної української літературної мови // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С.70-75.

Т. А. КОЦЬ
ДО ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИЧНОЇ НОРМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті розглянуто сучасні тенденції літературної норми української мови. На основі аналізу мови сучасної преси, інших стилів літературної мови узагальнено основні напрямки лексичних змін.

Ключові слова: лексична норма, варіантність, синонімія словотворення.

Норма є об'єднувальним і зміцнювальним елементом складної структури літературної мови на всіх етапах її розвитку. Тому основною її ознакою є стабільність, яка спирається на традицію.

У періоди суспільних зрушень, на які особливо реагує лексична система мови, консерватизм літературної норми стає поняттям відносним. Починають діяти вимоги «гнучкої стабільності», визначені ще Празьким лінгвістичним гуртком [1]. Особливо активізується лексична варіантність, тобто функціональне вживання різних виявів тієї самої сутності, видозміни того слова, що за будь-яких модифікацій залишається самим собою. Але, як вважає більшість лінгвістів (М.Жовтобрюх, С.Єрмоленко, О.Тараненко, К.Сербенська, Л.Струганець, В.Костомаров, К.Горбачевич та ін.) [2], явище варіантності є природним і невід'ємним атрибутом будь-якої літературної мови, рушієм розвитку її словотвірної системи. Хронологічно обмежена варіантність слова – це прямий наслідок історичного розвитку, еволюції мови, зміни мовних смаків. Тому варіанти слова маркуються насамперед за часовою шкалою (зникає – з'являється), потім з погляду критеріїв норми (нормативні – ненормативні) і лише після цього – із соціального і стильового боку. Явище варіантності зумовлює відкритість і гнучкість, смислове і формальне взаємопроникнення мовних елементів, неоднозначність способів вираження лексичного і граматичного значення. Проблема мовної норми і варіантності була об'єктом лінгвістичних досліджень ще з кінця XIX ст. З того часу і поширилася думка про варіантність як надлишковість у парадигматиці мовної системи. Пор. у О.О.Потебні: «Мова зовсім не є таким цілим, в якому немає нічого надлишкового» [3].

У період 20-30 рр. XX ст. проблему варіантності широко досліджують українські лінгвісти (праці О.Курило, М.Сулими, М.Гладкого, А.Кримського, І.Огієнка та ін.). Вони розцінюють надлишок у парадигматиці мовної системи як

наслідок мовної еволюції, контакту літературної мови і діалектизмів, впливу різноманітних інтралінгвальних чинників. Підкреслюється і стилістичне навантаження варіантних форм лексичних одиниць: «...найменша фонетична зміна повинна надавати вислову нового відтінку»,— стверджує О.Курило [4].

У 60-ті рр. в українській мовно-літературній практиці виникла дискусія про шляхи відбору лексичних варіантів та їх кодифікації (статті на сторінках газети «Літературна Україна», журналу «Україна» та інших видань Б.Антоненка-Давидовича, М.Пилинського, М.Гурійчука, О.Пономаріва, Є.Кирилюка, Г.Кочура). «Укладачам словників рекомендується добре знати основні лексичні, синтаксичні та фразеологічні норми, вміти розрізнити, що в тому чи іншому тексті є природне, органічне даній мові, а що штучно скальковане» [5].

Динаміка літературної норми виразно простежується на матеріалі сучасної преси, оскільки інформаційний простір розширюється, і критерієм утвердження літературної норми в сучасному комунікативному просторі виступає мовна практика. Мова преси засвідчує паралельне вживання варіантів, їх розподібнення або зникання.

З погляду мовної норми найбільш репрезентативними є морфологічні суфіксальні варіанти, які виникають унаслідок широкого використання внутрішніх мовних ресурсів, залучення потенціалу словотвірних афіксів. Функціонування дієприкметників на **-уч-ий (-юч-ий)** – дискусійна проблема останніх десятиліть – була об'єктом аналізу мовознавців ще ХІХ ст. Ця лексико-граматична категорія досі має різні визначення, кваліфікації й оцінки. Такі форми виникли в системі української мови ще в ХІІІ-ХrV ст. Помітне їх уживання в книжній писемній, а потім і в літературній українській мові (мові класи ків української літератури, періодиці кінця ХІХ ст.) [6]. А.Ю.Кримський ще в 1905 р. твердив про невідворотний процес зникання таких штучних форм і про повну їх загибель [7]. О. Синявський називав їх колишніми і такими, що вже зникли [8]. Надлишковими форми на **-уч-ий (-юч-ий)** вважала і О.Курило [9]. Як неоднозначний і складний кваліфікують їх статус у мові сучасні дослідники: «Склад ність полягає, зокрема, в тому, що ці дієприкметники є незаперечним фактом мови, але в багатьох випадках штучність, книжність їх досить виразна. Крім того, суттєвим фактором є те, що в ряді дієприкметників на **-чий** створюється не милозвучне нагромадження глухих шиплячих **ш** плюс **ч**, повторення **ч** тощо» [10]. Існують у мові і власне українські продуктивні засоби словотворення. Це можна простежити у функціонуванні словотвірних варіантів *протестуючий – протестний. Протестуючий* (варіант закріплений літературною

нормою 70-80-х рр.[11]) сучасна літературна норма не рекомендує як штучний дублет. Останніми десятиліттями замість нього активно вживається варіант протестний. Останній утворено за допомогою поширеного в українському словотворі суфікса **-н-**: «Наше сьогодні не може обходитись без *протестного* електорату, який є невід'ємним складником демократичного розвитку суспільства» (УМ [12], 2008, 22 квіт.). Проте не в усіх контекстах можлива названа заміна. Варіант *протестуючий* – це дієприкметникова форма, що передає вихідне конкретне дієслівне значення і має традицію вживання в літературній мові: «До стін будинку УР (українського радіо. – Т. К.) на Хрещатику, 26 не прийшло жодної живої *протестуючої* душі» (ЛУ, 2008, 13 берез.).

Форми на **-уч-ий (-юч-ий)** утримуються часто через відсутність іншого словотвірного варіанта з тим самим лексичним значенням, напр.: *лікуючий лікар* (це значення можемо передати лише підрядною конструкцією: *лікар, який лікує*), *діючий завод* (немає відповідника), напр.: «Не можу не запитати про спиртзаводи. Важко зрозуміти, чому при тій кількості спирту, яку виробляє область, ми маємо єдиний *діючий* горілчаний завод?» (УМ, 2008, 24 квіт.). Функціональна активність зазначеного дієприкметника зумовлена існуванням у мові потенційно можливих спільнокореневих синонімічних прикметників з відмінними значеннями: *діяльний* – «той, який виявляє енергію, силу, завзяття, сповнений ак тивною діяльністю», пор. *діяльна людина, діяльний комітет*. Іншу лексичну сполучуваність мають прикметники *дійовий* і *дієвий* – «здатний робити вплив на що-небудь» (СУМ, II, 302) – *дієві заходи, дійова особа*.

На периферію мовного вжитку відходить дієприкметник *інтегруючий*, про що свідчать поодинокі приклади на зразок: «При цьому під час визначення пріоритетів акцент слід робити не на розвиток платформ, а на створення *інтегруючих* систем у галузі зв'язку, розвідки, систем уповільнення із максимальним розширенням технологічної участі української сторони» (ДТ, 2008, 8-14 берез.).

Таким чином, можна констатувати тотожність семантики слів *інтегруючий* та *інтегровальний*. Прикметник *інтегровальний* входить у літературну норму через мову ЗМІ і називає явища, які «самі інтегрують, діють як об'єднувальні чинники»: «*Інтегровальна* система передбачає... обприскування не всього поля, а тільки його країв, зменшення доз отрутохімікатів і їх чергування на одних і тих самих площах» (ДТ, 2008, 8-14 берез.). Зауважимо, що сучасними лексикографічними виданнями це слово не кодифіковане, не має традиції вживання в літературній мові. Проте його словотвірна модель відповідає законам

української мови, мовна практика засвідчує народження в ньому дещо відмінного лексичного значення, що свідчить про розширення синонімічного ряду, розвиток мови.

Віддієслівний прикметник *інтегрований*, утворений за допомогою продуктивного в українській мові суфікса **-н-**, має значення: «комплексний; той, що ґрунтується на об'єднанні», тобто той, якого інтегрували, який зазнав дії інтегрування, пор. *об'єднаний, об'єднувальний*. Помітне розширення лексичної сполучуваності слова: *інтегрована система управління, інтегрований метод, інтегроване навчання, інтегроване управління, інтегрований підсумок, інтегрований антиінфляційний пакет*. Такі вислови поширені в мові сучасної преси: «Систематологія – наука про складні системи – свідчить, що в разі розпаду чи дезінтеграції системи найбільш живучими системами є ті, що меншою мірою були *інтегровані* в цілісну систему і мали відносно автономний характер» (ДТ, 2008, 8 берез.). Віддієслівний прикметник *інтегрований* частково проникає і в мову художньої літератури: «Останнє відкриття, – *інтегрований* підсумок якого здійснила ЕОМ кілька годин тому, хоч він [Юрій] теоретично й був готовий до нього, потрясло й збентежило» (Ю.Бердник).

Аналіз мови газет засвідчує вживання спільнокореневих поняттєвих синонімів до слова *інтегрований* – відіменникових прикметників *інтегративний, інтеграційний*. Усі вони є засобами вираження особливостей загального поняття, тобто передають різні додаткові смислові відтінки.

Як засвідчують лексикографічні видання, слова *інтегративний, інтеграційний* не завжди диференціювались, тобто функціонували як варіанти. Лексичне значення, закріплене за словом *інтеграційний* «той, що стосується інтеграції, об'єднувальний», наявне і в слові *інтегративний*, пор.: *інтеграційний процес і інтегративний процес, інтеграційна роль і інтегративна роль*. Наприклад: «Нейтральний статус у принципі не відповідає сучасним світовим *інтеграційним процесам* і курсу України на входження у світове європейське співтовариство» (УМ, 1997, 18 лип.); «*Інтегративні процеси* Європи й Америки знаходять своє поширення і в країнах пострадянського простору» (ЛУ, 1998, 18 верес.).

Інтегративний (фіксується в словниках 90-х рр ХХ ст.) дедалі частіше позначає «суцільний, цілісний предмет або явище»: *інтегративна свідомість, інтегративна функція, інтегративна інформація, інтегративно-синтетичні тенденції*. Наприклад: «До головних цінностей ідеології консерватизму відносять *інтегративну свідомість* і традиційну мораль як основу збереження нації» (УМ,

2004, 19 квіт.); «... в умовах науково-технічної революції *інтегративно-синтетичні тенденції* в пізнанні світу реалізуються з особливою силою і виразністю» (ГУ, 2008, 21 верес.).

На прикладі спільнокоренових слів *інтегративний, інтеграційний, інтегрований, інтегровальний* можна спостерігати розподібнення слівотвірних варіантів, зміну їхнього мовного статусу. На цьому етапі розвитку літературної мови їх можна кваліфікувати як поняттєві синоніми, відтінки значення яких перебувають у тісному зв'язку з характером лексичної сполучуваності. Слово *інтегруючий* у цьому слівотвірному ряді виявляється надлишковим.

На периферії мовного вжитку перебувають також дієприкметники *управляючий, тепловиділяючий*, натомість активізуються закріплені літературною нормою варіанти *керуючий* (також форма на **-юч-ий**), *теплопровідний*. Це свідчить про неможливість зникнення у цей період розвитку літературної мови форм на **-уч-ий (-юч-ий)**, з одного боку, і про пошуки власне українських засобів вираження – з другого. Ці процеси виразно простежуються на матеріалі мови ЗМІ: «Проте, на думку *керуючого* партнера компанії Astarov Lanyers (Київ) А.Астапова, тепер у компанії немає юридичних шансів оскаржити дії ДКЦПФР, оскільки претензії до реєстратора занадто серйозні» (ДТ, 2008, 8-14 берез.), «Після відкриття комплексу відбулася прес-конференція директора Чорнобильської АЕС Ігоря Грамоткіна, на якій він повідомив про вивантаження останньої *тепловидільної* збірки активної зони третього енергоблоку ЧАЕС» (УМ, 2008, 24 квіт.).

Екстралінгвальні чинники у 50-80-ті роки ХХ ст. сприяли поширенню не лише форм дієприкметника на **-уч-ий (-юч-ий)**, а й на **-ущ-ий** (непродуктивна модель прикметникового словотворення). Ці тенденції відбилися в мові публіцистики, знайшли поширення і в художньому стилі. Однак не вийшли з ужитку і форми **-альк-, -лив-**, пор. у О.Гончара: «Коли він [Росовський] читав, то дивна річ, текст набирив у його вустах якогось мовби додаткового *значливого* змісту» («Берег любові»), У автора було право вибору, адже обидва варіанти – *значливий* і *значущий* були кодифіковані, але часто перемагало природне відчуття мови. Це й сприяє швидкому й безболісному поверненню слів, утворених за допомогою внутрішніх ресурсів мовної системи.

Поява нових реалій життя – це водночас пошук нових та активізація традиційних засобів вираження лексем і слівотвірних моделей. Зокрема, сучасні різновиди побутової техніки, її елементи вимагають кодифікації потенційно можливих дієприкметників: *вбудовуваний* (у СУМі є лише *вбудований*),

вмонтовуваний (у СУМі є лише *вмонтований*), *занурюваний* (у СУМі є лише *занурений*) та ін. Формант **-овуван-** чітко передає значення незакінченої дії: *вбудовувана (вмонтовувана) мікрохвильова піч, вбудовувана (вмонтовувана) поверхня плити, вбудовуваний (вмонтовуваний) холодильник*. Наприклад: «У магазинах мережі “Фокстрот” можна придбати пральні машини, газові та електричні плити, холодильники, *вбудовувані* холодильники з *вбудованою* морозильною камерою» (УМ, 2008, 1 листоп.). Такі дієприкметники можуть утворюватися лише від дієслів із значенням дії з акцентуванням її результату, неозначена форма яких визначена доконаним і недоконаним видом. Наприклад: *спростувати – спростований, спростовувати – спростовуваний, застосувати – застосований, застосовувати – застосовуваний, випробувати – випробуваний, випробовувати – випробовуваний* (усі ці форми зафіксовані в СУМі).

Дієприкметників із семантикою незавершеної дії в СУМі є всього шість [13], але нові реалії сьогодення сприяють значному розширенню цього ряду. Їх функціональна активність зумовлена ще й тим, що вона спрямована на заповнення «ніш», поки що не освоєних номінативним фондом української мови, а не на заміну вже наявного в мові [14].

У 90-ті роки ХХ ст. помітно активізувалися прикметники із суфіксом **-ов-**: *аеропортовий* (пор. *аеропортний*), *оперовий* (пор. *оперний*), *полюсовий* (пор. *полюсний*). Цих форм немає у Словнику української мови, їх не фіксує і «Словарь украинского языка» Б.Грінченка (К., 1907-1909). Проте деякі з них вжито у творах українських класиків, наприклад: «Пливли згадки про модних тенорів і баритонів, сопрано і контральто, критики модних опер і *оперових* будинків, вирази ентузіазму до голосів і для співацьких гонорарів» (М.Грушевський). Слово *оперовий* набуло статусу нормативного прикметника, оскільки кодифіковане сучасними орфографічними словниками [15].

Зважаючи на багатозначність формантів **-ов-**, **-н-** у граматичній структурі прикметників, можна вважати потенційно нормативними й інші відсубстантивні прикметники із суфіксом **-ов-**: *аеропортовий, виставковий*, а також прикметники, які в СУМі мають ремарки *рідковживане* або *застаріле*: *парадовий* (пор. *парадний*), *смоловий* (пор. *смолистий*), *гранітовий* (пор. *гранітний*). Це слова з абсолютно нейтральною книжною семантикою, яку до 80-90-х рр. ХХ ст. ще передавав суфікс **-ов-**. Високий ступінь функціональної активності суфікса **-ов-** / **-єв-**, характерний для мови науки, виробництва, як засвідчують О.К.Безпояско і К.Г.Городенська, поступово згасає, і словотвірні моделі, у складі яких він наявний, набувають загального літературного вжитку [16].

Мовна кодифікація розглянутих лексичних одиниць є лише питанням часу. Адже відомо, що її основними підставами є: 1) мовний узус (загальне і регулярне використання, відтворення певного способу вираження); 2) відповідність цього мовного вираження можливостям системи літературної мови (з урахуванням її історичних змін); 3) суспільне визнання і схвалення наявного мовного узусу. Вхідження в літературну норму нових словотвірних варіантів, синонімів, активізація потенційних граматичних, стилістичних ресурсів свідчать про життя і постійний розвиток мови.

1. Матезиус В. О необходимости стабильности литературного языка // Пражский лингвистический кружок. — М., 1987. — С. 381.
2. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси (кін. XIX – поч. XX ст.). — К., 1970. — С. 3; Українська мова. Uniwersytet Opolski - Instytut Filologii Polskiej. — Opole, 1999. — С. 227; Тараненко О.О. Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови // Мовознавство. — 2006. — № 2–3. — С. 55; Сербенська О.А. Мова української преси: стан вивчення, проблеми, завдання // 36. праць Наук.-дослід. центру періодики. — Л., 1993. — Вип. 1. — С. 192; Струганець Л.В. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX ст. — Тернопіль, 2002. — С. 12; Кос томаров В. Г. Языковой вкус эпохи (из наблюдений над речевой практикой масс-медиа). — М., 1994. — С. 21; Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. — Ленинград, 1978. — С. 6.
3. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. — М. ; Ленинград, 1841.– Т. 4.– С. 142.
4. Курило О. Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю. — К., 1928.– С. 5.
5. Антоненко-Давидович Б. Спільно сіяти, спільно полоти // Літ. Україна. — 1965. — 5 берез. — С. 3.
6. Жовтобрюх М. А. Зазнач. праця. — С. 93.
7. Кримський А. Про нашу літературну мову // Літ.-наук. вісн. — Л., 1901. — Річник 4. Т. 16. — С. 40.
8. Синявський О. Норми української літературної мови. — К., 1931. — С. 83.
9. Курило О. Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю. — К., 1928. — С. 12.
10. Морфологічна будова сучасної української мови. — К., 1975. — С. 175.
11. Див.: Словник української мови : В 11 т. — К., 1970-1980 (далі – СУМ).
12. Тут і далі застосовуємо такі скорочення періодичних видань: УМ– «Україна молода», ЛУ – «Літературна Україна», ГУ – «Голос України», ДТ – «Дзеркало тижня».

13. Див.: Інверсійний словник української мови. – К., 1985.– С. 327.
14. Тараненко О.О. Нормативні тенденції в сучасній українській мові і явище варіантності // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук праць. – К., 2007.– Вип. 7.– С. 33.
15. Див., напр.: Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики. – К. ; Ірпінь, 2003. – С. 673.
16. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфемка української мови. – К., 1987. – С. 147.

Галина Голосовська (м. Київ)

НЕПОВНОЗНАЧНІ ЧАСТИНИ МОВИ У ФУНКЦІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТІ

У наукових, офіційно-ділових, публіцистичних, художніх текстах та розмовному мовленні широко представлені неповнозначні частини мови, зокрема прийменники та сполучники. У цій статті увагу зосереджено на особливостях використання деяких з них в українській мові порівняно з російською.

Прийменник **в** не варто використовувати у конструкціях, що відповідають російським висловам *в прошлом году, в этом году, в следующий раз* тощо. Тут стане у пригоді безприйменниковий родовий відмінок, що є ближчим до української мовної традиції. Отже, наведеним російським конструкціям в українській мові відповідають такі: *торік, минулоріч, минулого року; цього року, цього річ; наступного разу*. Наприклад: **Торік** вони зібралися на корову, – душі не чула Пріська у невеликій телушці (П.Мирний); **Ідемо торік** з нашим директором на Брилівку... (О.Гончар); *Хвалити Бога, й озимина, і ярина цього року* в мене добра, багато краща, ніж *торік*... (І.Нечуй-Левицький).

Не використовується зазвичай прийменник **в** також з дієсловами руху, спрямованого на конкретний об'єкт або населений пункт, наприклад: *Ікарус домчить вас до аеропорту за 45 хвилин. Хлопець пішов до школи у семирічному віці. Студенти, вступивши до інституту, часто розпочинали навчальний рік сільськогосподарськими роботами. Дівчина вперше приїхала до Києва*.

Фольклор та українська літературна класика подають такі зразки вживання прийменника **до** замість **в**: *Розуму до голови нагнати* (Присл.); *І чогось мені хочеться до далекого Тибету, заблукатись на скелях з вітром і мріями* (В.Сосюра); *Гриця аж занудило від базікання... і він був радий, коли приїхали до аеропорту* (О.Бердник).

Не заперечуючи прийменника **в** у конструкціях на зразок *Мати зайшла в хату*, українська мовна традиція і тут надає перевагу прийменникові **до**: *Пусти нас, батечку, до хати* (Гулак-Артемівський). Суперечить українській мовній традиції вживання прийменника **в** при дієслові *перетворюватися* (*перетворитися*); тут доречним є прийменник **на**: *Килина закликає Мавку і та перетворюється на вербу* (Леся Українка).

Не варто надуживати прийменником **при**, який останнім часом калькуюють з російських конструкцій. В українській мові цей прийменник вживаний з іменниками у місцевому відмінку на позначення: а) перебування (розташування) при комусь або чомусь, напр.: *Живемо та й маємося, як горох **при** дорозі* (І.Котляревський); *Внутрішня обстановка (будинку) складалася з простих широких лав **при** стінах* (І.Крип'якевич); *Насаджувано калину й **при** дівочих могилах*, як про це читаємо в Т.Шевченка («Причинна»:...*А в головах у дівчини червону калину*) (О.Воропай); ***При** мені (у моїй присутності) він ніколи не висловлювався так різко*; ***При** Верховній Раді створено комісію з перевірки діяльності депутатських груп*; *Майор залишився служити **при** штабі*; б) наявності чогось у когось, напр.: *...він (Святий Дух) сьогодні **при** нас і наших оселях* (Людина і світ); ***При** козакові завжди була вірна рушниця*; *Під час несення караульної служби всі військові були **при** зброї*; *Сьогодні, як ніколи, всі були **при** грошах*; *Після тривалої суперечки всі залишилися **при** своїх інтересах*; в) супутніх обставин, умов, за яких щось відбувається: *Вода починає кипіти **при** температурі у 100°C*; *Свіже повітря **при** зачинених вікнах* (Рекл.).

Не треба використовувати прийменник **при** для опису обставин, умов, подій тощо, за яких щось відбувається. Тут залежно від контексту доречними виявляться словосполучення **під час**, **у разі**. Наприклад: ***Під час** обстеження квартири було виявлено недоліки у будівництві*; ***Під час** підписання документів відбулася розмова глав держав*; ***Під час** зустрічі ми не встигли про все поговорити*. ***У разі** небезпеки телефонуйте 101*. У російській мові ці конструкції звучать так: *При обследовании квартиры....; при подписании....; при встрече....; при опасности...*

Варто знати складені прийменники, компоненти яких не можна міняти місцями, переставляючи з одного прийменника до іншого, що часто трапляється в писемній і усній формах української мови: **згідно з**, **відповідно до**, **у відповідності з**. Наприклад: *Атоми в молекулах розміщуються не безладно, вони сполучені один з одним у певній послідовності, **відповідно до** їхньої валентності* (Орг. хім.); *Особи, винні у порушенні законодавства про музеї та музейну справу, несуть відповідальність **згідно з** чинним законодавством* (Вісн. НАНУ). Типовою помилкою, якої припускаються в українській мові, є вживання складеного прийменника **згідно з** без другого компонента (пор., рос. согласно чего?). Наприклад: *Останнім часом на літературно-мистецькому небосхилі з'явилась молода особа...(вона) могла б знайти собі інше заняття – **згідно** безпосереднього фаху* (Є. Плужник).

Складений прийменник **незважаючи на**, перша частина якого пишеться одним словом, не можна замінити калькою з російської мови *не дивлячись на*. Згадана конструкція в українській мові є дієприслівником, що пишеться з часткою **не** окремо. Наприклад: *Чіпка йшов, не дивлячись на громаду* (П.Мирний). Паралельно з прийменником **незважаючи на** можна використовувати прийменник **попри**, що більше відповідає українській мовній традиції, напр.: *Попри погану погоду футбольний матч відбувся*.

Задовго до появи книжкових зворотів з **погляду**, з **точки зору** у живому мовленні українців існувала значно коротша форма **як на** (властива епістолярному, публіцистичному, художньому, розмовному стилям), напр.: *Як на мене, то погода хороша*.

На позначення приблизної кількості осіб або предметів, приблизного часу використовується прийменник **близько** (а не *біля!*), наприклад: *На зустріч з'їхалося близько 300 представників різних партій, об'єднань та громадських організацій. Він повернувся на рідну землю близько 1918 року. Збори почалися близько третьої години*.

Конструкції **на рахунок** (дуже поширена в південно-західному наріччі, зокрема в Галичині), **за рахунок** часто вживають в українській мові як складені прийменники, калькуючи їх з російської. Проте в українській мові іменник **рахунок** функціонує лише як повнозначне слово (Протилежного погляду щодо цього дотримуються А.Загнітко, Н.Куш (Див. Функціонально-комунікативна і текстова парадигма українських письменників та їхніх еквівалентів. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – С. 19; 29)). Наприклад: *Вчора на рахунок мого сусіда надійшла значна сума грошей. За рахунок в банку ми заплатили 50 гривень*.

Замість конструкції **на рахунок** треба використовувати прийменники **щодо**, **стосовно**. Отже, речення *На рахунок відпустки поговоримо завтра; Хотіли Вас запитати на рахунок перемовин із зарубіжними партнерами* по-українськи правильно передати так: *Щодо (стосовно) відпустки поговоримо завтра; Хотіли Вас запитати стосовно (щодо) перемовин із зарубіжними партнерами*.

За рахунок треба замінити на **шляхом**, **коштом**, **ціною**, **внаслідок** (частіше в реченнях з негативною семантикою), **завдяки**: *Труднощі подолали шляхом наполегливої праці; Польща змушена була шукати компромісів зі Сполученими Штатами коштом важких домовленостей; Внаслідок повені затоплено чимало споруд* (Дзеркало тижня).

В українській, як і в решті східнослов'янських мов, існують парні прийменники **з – по**, **від – до**, компоненти яких не варто переставляти місцями.

Наприклад: *Підготовчі курси працюють з травня по липень*. Або: *Підготовчі курси працюють від травня до липня*; *Утриманець – це не лише «людина-робот», що працює від сих до сих* (Вісн. НАНУ). Запам'ятати одну з цих пар допоможе фразеологізм зі значенням «знати дуже добре»: *знати від А до Я*, який існує також у спрощеній формі: *знати від і до*.

Окремо варто наголосити на функціонуванні в українській мові прийменника **по** на відміну від російської мови. Відмінність полягає у невикористанні в українській мові прийменника **по** з давальним відмінком. Однак нині ця особливість українського давального майже повністю знівельована під впливом російської мови, у якій конструкція **по** + давальний відмінок є нормативною. В українській мові існує щонайменше 8 безприйменникових та прийменниково-відмінкових способів передати значення російської конструкції **по** + давальний відмінок:

1. **по + місцевий відмінок**, пор., рос.: *по фирмам, по аудиториям* і укр.: *по фірмах, по аудиторіях*. Ця конструкція частовживана, коли іменник стоїть у множині; пор., рос.: *по четвергам* і укр.: *по четвергах*, а також прислівником *щочетверга*;

2. **орудний відмінок без прийменника**, пор., рос.: *бродить по городу, селу* й укр.: *блукати містом, селом*; рос.: *прислать по факсу* й укр.: *надіслати факсом*;

3. **за + орудний відмінок**, пор., рос.: *по предложению* й укр.: *за пропозицією*;

4. **щодо, з, із + родовий відмінок**, пор., рос.: *предложения по кредиту, операция по удалению аппендикита* й укр.: *пропозиції щодо, з кредиту; операція з видалення апендикса*;

5. **для + родовий відмінок**, пор., рос.: *комиссия по рассмотрению* й укр.: *комісія для розгляду*;

6. **після + родовий відмінок**, пор., рос.: *зайду по возвращению из отпуска* й укр.: *зайду після повернення з відпустки*;

7. **на + знахідний відмінок**, пор., рос.: *по адресу* й укр.: *на адресу; за адресою* (залежно від змісту: *мешкати за адресою; писати на адресу*);

8. **через + знахідний відмінок**, пор., рос.: *обидеть по невниманию* й укр.: *образити через неувважність*;

9. **у (в) + місцевий відмінок**, пор., рос.: *проходит свидетелем по делу; комитет по делам национальностей* та укр.: *бути свідком у справі; комітет у справах національностей*.

Деякі з цих конструкцій виступають синонімами, а отже, можна сказати: *концерт за замовленнями і на замовлення телеглядачів; група для вивчення мови та з вивчення мови*. Проте мовці інколи обирають одну з кількох конструкцій, бо саме вона найточніше передає потрібне значення, напр.: *проректор з наукових питань (не щодо питань і не по питаннях); туристична агенція міститься за адресою... (не на адресу)*.

Калькований з російської мови сполучник **так як** часто використовують у складнопідрядних реченнях з підрядним причини, напр.: *Заняття в школах відмінено, так як у місті розпочалася епідемія грипу*. В українській мові значення причини передають сполучники **бо, оскільки, позаяк** (притаманний розмовному стилеві), **тому що, через те що** (Городенська К.Г. // Українська мова. – 2008. – №4. – С. 8).

Наприклад: *Ні години змарнованої, бо навіть хвилинка не вертається ніколи!* (В.Підмогильний). У староукраїнській та старобілоруській мовах сполучник **бо** на початку підрядного речення причини почали вживати ще з XIV ст. Отже, в наведеному реченні замість сполучника **так як** треба використати будь-який з українських варіантів, напр.: *Заняття в школах відмінено, оскільки (бо, тому що; через те що; позаяк) у місті розпочалася епідемія грипу*.

Сполучник **як** треба використовувати замість кальки з російської мови **в якості** (рос. *в качестве*) в реченнях з прикладкою. *Він потрапив на це підприємство 20 років тому як помічник директора* (а не в якості помічника). Тут сполучник **як** за значенням дорівнює сполучці **в ролі**, і кому перед ним ставити не потрібно. Наприклад: *Гірка так само доля Руданського й як поета* (С.Єфремов); *У національну історію Г.Сковорода ввійшов як філософ, письменник-байкар, перший український лірик* (В.Денисенко). (Приклади взято з праці: Городенська К.Г. Граматичний словник української мови: Сполучники. – Київ – Херсон : ХДУ, 2008. – С. 300).

З російської мови перейшов до української складений сполучник **чим...тим**, витіснивши власне український **що...то**: *Що вище піднімалися в гори, то важче ставало дихати. Що частіше зазиратимемо до словників, то чистішим ставатиме наше мовлення*. (К.Городенська наводить тут ще сполучник **що ... тим** (Там само: С. 293)).

Отже, порівняно з досить відчутними лексичними кальками, менш помітними є вади морфологічного плану. Але не вважати їх за помилки і не уникати в текстах і мовленні не можна.

П. О. СЕЛІГЕЙ

СУЧАСНЕ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ: СИМПТОМИ ТА СИНДРОМИ

У статті йдеться про зловживання термінологією в сучасних наукових текстах. Воно виявляється в перенасиченні викладу малозрозумілими й зайвими термінами, невиправдано му залученні термінів з інших, навіть не суміжних наук, у вигадуванні нових назв для явищ і понять, що вже мають узвичаєні терміни. Особливу увагу приділено зловживанню терміном «дискурс».

К л ю ч о в і слова: науковий термін, термінотворення, зловживання термінологією.

Попри не надто сприятливі історичні обставини, українську наукову термінологію розбудовано чи не для всіх галузей сучасного знання. Сьогодні вона повноцінно задовольняє практичні потреби суспільства й розвивається так само стрімко, як і сама наука. Звичайно, цей розвиток не позбавлений певних перешкод і ускладнень. Так, у нас багато пишуть про потребу очистити термінологію від слів-покручів, непотрібних росіянізмів та англіцизмів, ширше застосовувати питомі словотвірні моделі. У цій статті ми хотіли б спинитися на тих «хворобах» термінотворення, які спричинені не так іншомовним впливом, як невисокою мовною і термінологічною культурою деяких авторів. Ця невисока культура, точніше – безкультур'я, виявляється: 1) у перенасиченні тексту малозрозумілими й зайвими термінами; 2) у невиправданому залученні термінів з інших, навіть не суміжних наук; 3) у вигадуванні нових назв для явищ і понять, що вже мають узвичаєні терміни. Ці три тенденції серйозно перешкоджають науковій комунікації й викликають тривогу за сьогоднішній і завтрашній стан української термінології. В основі статті – наші спостереження за вживанням термінів у гуманітарних (насамперед у мовознавчих) текстах.

1. Перенасичення тексту термінами. Як відомо, науковому стилеві властиве домірне вживання як термінології, так і загальної, нейтральної лексики. У текстах одних наук питома вага термінів може бути більшою, в текстах інших наук – меншою. На це співвідношення впливають конкретна ділянка дослідження, індивідуальні вподобання автора, читацький загал, якому призначено публікацію. Загалом, за різними підрахунками, у нормативному науковому тексті спеціальна лексика становить 20-25% усіх слів [1], тобто вона поступається загальномовній лексиці.

У деяких наукових текстах, надто в науковому жаргоні, спостерігаємо тенденцію до якомога більшого уникання звичайних слів і вживання натомість «розумної» лексики – тобто вигадування термінів для тих понять, які можна висловити простішими й уживанішими словами. Часто доходить до абсурду: автори спеціально шукають привід, щоб удатися до якогось терміна, хоч зі змісту праці видно, що доконечної потреби в цьому немає. У результаті з'являється нібито науковий текст, який густо рясніє незвичними висловами на зразок: *багатови мірні маніфестації, інтерпарадигматичний характер, динаміка глибинних форм, реляційний вияв предмета, амбівалентний архетип, креативно-генера тивна величина, динамічно-конструктивний феномен, лінгвально-мислительні упорядкованості, векторне розгортання дефініцій, віртуальна спектральність когнітивних смислів, іманентно зумовлена конструктивність, асиметрична структурно-аккумулятивна взаємодія, парадигма ранжування, есхатологічна уява, конвенціональні тплікатури, соціокультурний гомоморфізм, евентуально-віртуальні парадигми, локація інстанціацій криптування в кустомізованих аплікаціях, презумпція дискурсивної компетенції в концепції семіотико-нара- тивних аспектів мовленнєвої діяльності*. Лавина нековирних утворень такого штибу накрила сучасні наукові видання.

Зрозуміло, що кожна конкретна наука, розвиваючи термінологічний апарат, прагне дедалі більше уточнювати свої поняття. І здається, що науковий текст, до краю насичений термінами, повинен був би мати велике змістове навантаження. Але прискіпливий аналіз виявляє, що за цими новотворами ніякого нового змісту чи специфічних відтінків зазвичай немає – вони тільки штучно ускладнюють авторську думку. Через це мав рацію Р.Будагов, який із сумом констатував: «Чи не в кожній книзі, присвяченій теоретичним питанням науки про мову, читачі виявляють безліч нових термінів, доволі часто некорисних і нікому не потрібних» [2]. Картина ця, либонь, властива не лише лінгвістиці. У багатьох науках виникло небезпечне становище, коли термінів побутує далеко більше, ніж реально існує понять.

Природно, якщо новим терміном позначають щойно відкрите явище чи поняття. Проте важко визнати природним безпідставне термінізування тих звичних предметів, дій та ознак, які досі називалися простими іменниками, прикметниками та дієсловами. Ні в якому разі не можна заперечувати необхідності такого, наприклад, важливого терміна, як *комунікативний акт*. Але його доречно вживати там, де він справді потрібен. Немає жодної потреби писати *здійснювати комунікативні акти* в тих випадках і в тому контексті, де можна ту

саму дію передати одним-єдиним дієсловом *розмовляти*. Характерні з цього погляду приклади наводить американський психолог Д. Мартін [3]. Проста теза «згруповані слова запам'ятовуються краще» в науковому жаргоні висловлюється так: *вплив таксономічної категоризації на здатність запам'ятовування вербального матеріалу*. Твердження «люди з етнічних груп живуть в одному районі через тиск із боку своїх сусідів» переробляється в такий спосіб: *ефект демографічної дистрибуції шляхом етнічних зв'язків як функція впливу групи рівних*. Однак такі ребуси читачеві зазвичай доводиться розгадувати у зворотному напрямі: *вплив афіліативної переваги на специфічні параметри людського сприйняття* – тобто «чи відрізняються люди у своєму сприйнятті інших людей залежно від членства у певних організаціях»; *вплив материнської зайнятості на агресивні тенденції сиблінгів* – тобто «чи б'ються частіше діти матерів, які працюють»? Формалізовану, перенасичену термінами наукову мову можна вважати своєрідним виявом сцієнтизму. Вона ж засвідчує якусь маніакальну недовіру до загальнономовної лексики, що міцно засіла в авторській свідомості деяких учених.

У науковій літературі нерідко надуживають деякими загальнонауковими термінами, як-от: *питання, проблема, завдання, система, структура, форма, архетип, аналіз, парадигма, напрям, комплекс, сукупність, множина, розвиток, процес, функція, елемент, модель, фактор*. Кожний із цих термінів має своє чітке лексичне значення, проте через високу узагальненість або універсальність цього значення не всі вловлюють той тонкий науковий зміст, який у ньому міститься. Звідси постає сприятливий ґрунт для всіляких спекуляцій, і така «універсальна» лексика часто відіграє суто ритуальну роль – надати викладові видимість наукової обґрунтованості й методичності, створити враження, що автор добре підкутий у теорії. Ці терміни перетворилися, по суті, на оздобники, наукові штампи, запас модних слів, які треба розсипати в тексті горохом, щоб не зажити репутації «невігласа». І оскільки в науковому жаргоні ці слова уживають частіше, ніж того вимагає зміст, вони втрачають свою інформативну вартість, а їхні тонкі наукові значення розмиваються, стираються, як мідяки. Так само поширилися набридливі кліше типу *системний аналіз, комплексний підхід, комплекс питань, проблемні питання, актуальні питання, структурно-системне явище, когнітивна парадигма, дискурсивні практики, іманентний процес, статусний підхід, процес розвитку* тощо. Психолог Є.Климов, пишучи про дисертації з педагогічних наук, небезпідставно зауважує: «Читаємо, наприклад, що на захист виноситься (під номерами): “комплекс педагогічних умов”, які сприяють тому-то й тому-то;

“методичний комплекс” у контексті такої-то підготовки. Неможливо зрозуміти, що тут захищають. Який комплекс? Які умови?» [4]. Від надто частого, недоречного вживання ці терміносполуки, схоже, втрачають свій глибокий зміст, семантично спустошуються й перетворюються на фрази-паразити, такі собі «заготовки» на всі випадки життя.

Помічено, що автори, які досліджують справді складний матеріал, намагаються писати просто, не вдаючись до рідкісної чи незрозумілої лексики. У них немає мотивів штучно ускладнювати виклад. Натомість термінологія задля термінології поширена в тих публікаціях, зміст яких доволі елементарний і самоочевидний, або там, де розв’язують давно розв’язані проблеми. Буває, що вчений усе життя працює над однією темою, зробив у цій ділянці все що міг, нічого нового винайти чи дослідити вже не може й відчуває «кризу ідей». Переключитися на іншу тематику бракує сили чи бажання, а писати нові статті треба. Тож він і скеровує свої зусилля на розбудову нової термінології та пошук нових – складніших – способів вислову, підводячи під банальні ідеї солідну «наукову базу». Саме про два такі випадки жартома кажуть: «термінологія – це процес перетворення дрібного питання у велику теорію» і «коли науці бракує аргументів, вона розширює свій словник». Якщо звичайно нова термінологія виникає як наслідок роботи продуктивного, оригінального мислення, то тут вона радше виникає через його брак – як результат порожньої розумової забави. Ось чому штучно вигадані терміни не збагачують поняттєвого фонду науки, а призводять до його безпідставного самоускладнення.

У наукових текстах спеціальна лексика відіграє виняткову роль, але не можна з огляду на це применшувати роль слів розмовного походження. Описуючи результати своїх досліджень, варто дотримуватися розумного співвідношення між спеціально-науковою, загальнонауковою та загальномовною лексикою. Автор сам має відчувати цю межу, виходячи з власної інтуїції чи мовного смаку. Не забуваймо про доцільність термінологічного мінімуму: «Навіть наукову роботу, написану для фахівців, слід завжди писати з найменшим уживанням спеціальної термінології» [5]. Давати назви досліджуваним об’єктам і фактам справді краще спеціальними термінами, а ось зв’язки між ними (логічні, структурні, історичні, функціональні, причинно-наслідкові) цілком можна висловити за допомогою загальномовної та загальнонаукової лексики.

2. Невиправдане залучення термінів з інших наук. Автори суспільствознавчих розвідок нерідко запозичують поняття й спеціальну лексику з інших наук – як суміжних, так і «далеких» (точних і природничих), хоч

досліджувана тема цього нітрохи не вимагає. Дивно, коли, наприклад, у суто лінгвістичному дослідженні натрапляємо на необгрунтовані запозичення з філософії: структурно-семантична трансценденція, буттєвий шар; логіки: імпліцитні дескрипції', математики: *вектор, девіація траєкторії ціннісної оцінки, асоціативні осі, диференційна точка, точка відбиття комунікативних аспектів, вхід у площину комунікативно-прагматичного бачення об'єкта*; інформатики: *квант інформації*; фізики: *поле резонації, центр перетину семантичної і формальної площин слова, які мають широку амплітуду*; механіки: *сигналізатор, регулятор*; медицини: *трансплантація духовних пріоритетів*, і навіть геології: *мовний ландшафт, рельєф внутрішньоформної прогресії*. Така невдала метафоризація, крім того що викликана браком мовно-естетичного смаку, вихолощує специфіку гуманітарного дослідження, ніби підкреслюючи неповноцінність лінгвістичної термінології. Метафора в науковій мові має увиразнити, прояснити досліджуване явище, а тут вона, навпаки, затемнює його, обгортаючи беззмістовними й непотрібними асоціативними зв'язками. Важко пригадати, щоб хтось із класиків гуманітарних наук послуговувався такими малозрозумілими метафорами.

Не так давно чималого розголосу в науковому світі набула полемічна книга «Модні дурощі», яку написали фізики-теоретики А.Сокал (США) і Ж.Брікман (Бельгія) [6]. Серед іншого вони закинули сучасним постмодерністським філософам, що ті позичають природничі й технічні поняття без належних підстав, а відповідні терміни вживають поза контекстом, навіть не розуміючи їхнього значення. Ідеться не про загальнонаукові категорії (на кшталт *енергія, матерія, хаос*), а про вузькофахові технічні терміни типу *компактний простір*, які побутують лише в межах однієї науки. Часом доходить до відвертих маніпуляцій. Соціологові Ж.Бодріярові, наприклад, поставлено на карб уживання такого словосполучення, як *гіперпростір з множинним заломленням*. У фізиці, пишуть автори, існують терміни *простір, гіперпростір, заломлення*, але разом їх ніколи не використовують, бо таке вживання не має жодного сенсу. Аналізуючи цитату з книжки П.Віріліо: «З цими геометральними фігурами й побудовами, з руйнуванням вимірів і трансцендентальною математикою ми досягаємо надможливих вершин наукової теорії», А.Сокал і Ж.Брікман зазначають, що свідомо написати таку фразу неможливо і що автор, не думаючи, просто компілює слова, які після включення в текст стають цілковито безглуздими.

Будучи нездатними виробити нове знання у своїй галузі, – ведуть далі автори, – ці філософи переймають ідеї та термінологію в точних наук (типологія,

теорія хаосу, нечітка логіка, принцип невизначеності Гайзенберга) не стільки для потреб дослідження, скільки з метою вразити читача-гуманітарія, залякати його «ученими» словами. У такий спосіб використовується престиж природничих наук, а їхні розвідки дістають подобу наукової строгості. Через це причини їхньої популярності не стільки інтелектуальні, скільки соціологічні [7].

У суспільствознавчих (економіка, соціологія, мовознавство) і деяких природничих науках (біологія, медицина) часом вдаються до суто зовнішнього наслідування точних наук, застосовуючи математичну символіку та інші форми й методи (аксіоматичну побудову, систему дефініцій, логічну формалізацію тощо). «Успіхи математизації, – відзначає В. Кохановський, – викликають часом бажання “змережити” свій твір цифрами й формулами (нерідко без потреби), щоб надати йому “солідності й науковості”» [8]. Про те саме писав і відомий математик акад. Л.Понтрягін: «Високий рівень абстракції сучасної математики здатний гіпнотизувати тих, хто не є в ній фахівцем, і, очевидно, породжувати в їхньому середовищі марні думки, хибні уявлення, особливу пошану лише до кабалістичних формулювань [...] і недовіру до ясності та простоти справді наукових підтверджень» [9]. У результаті відбувається числова містифікація, своєрідна «гра формул», що не відбиває об’єктивної дійсності, а математичні терміни затуляють живе життя, ба навіть витісняють реальний зміст досліджуваних явищ.

Звичайно, статистична вірогідність результатів переконливо засвідчує доказовість, обґрунтованість наукової розвідки. Проте час показав, що абсолютизація формально-математичних методів пізнання, фетишизація символічних форм вираження думки в науках про людину й суспільство відчутних здобутків не принесли. Кількість, безперечно, – важливий вияв предметів і явищ, але вони не зводяться тільки до цього вияву. Крім того, далеко не в усіх важливих ділянках гуманітарної сфери можна здійснювати статистичні вимірювання. Мають рацію ті вчені, які вважають, що методи формального аналізу, хоч би якими вони були досконалими за технікою, спроможні виявити суто зовнішні ознаки. Ці методи забезпечують тільки перший етап роботи, за яким неодмінно має слідувати етап пізнання внутрішньої сутності явищ. Одnobічний підхід, який прагне бачити речі лише під кутом зору кількості й нехтує якісний аналіз, ніколи не зможе виявити їхню глибинну основу. А математикам стає прикро, що їхню науку «залучають для бутафорії, для того, щоб сховати бідність і немічність тієї чи іншої спеціальної праці» [10].

Щоб уникнути псевдоматематизації та надуманих формул, фахівці радять застосовувати математичний апарат лише в тому разі, якщо зв'язки між явищами досить складні й не виявляються безпосередньо шляхом роздумів на рівні здорового глузду [11], не забуваючи при цьому, що для гуманітарних і суспільствознавчих наук кількісний підхід лишається допоміжним методом і аж ніяк не головним та визначальним.

3. Невиправдана заміна узвичаєних термінів. Декому із сучасних науковців здається, що без нових термінів оприлюднювати свою працю якось не-solidно. Не запропонувати кількох нових термінів, а то й цілої термінологічної системи вони вважають мало не ознакою поганого тону. Через це давні й загальновідомі поняття такі дослідники іменують новотворами «власного виготовлення», які видаються їм ліпшими за вже усталені. Наприклад: *теорія – концептуальна модель, відмінність – диференційна характеристика, мовлення – вербально-комунікативна практика, уявлення – ментальний прообраз, перевірка на практиці – фактологічна апробація*. На матеріалі лінгвістики про це небажане явище писав С.Семчинський: «В синтаксичній теорії спостерігається справжня інфляція термінів. Необхідність окремих термінів інколи обмежується виключно інтересами авторів, що їх створили. [...] Дуже часто дискусії виникають саме внаслідок термінологічних непорозумінь і плутанини» [12].

Зазвичай такі заміни обґрунтовують пошуками найточнішого слова. Щоправда, на ділі «найточніші слова» виявляються синонімами традиційних, широковідомих термінів. З іншого боку, створюється ілюзія, що з новим словом народилося нове наукове поняття. Насправді ж ці новотвори не збагачують теорії новими знаннями й нічого сутнього не вносять. Збільшують кількість синонімів, не збільшуючи кількості понять. Унаслідок цього дерево пізнання, образно кажучи, уподібнюється до старезного дуба, в якого листя щороку змінюється, а стовбур із гілками лишається тим самим і догори вже не росте. Відомий польський просвітник Ян Снядецький ужив у цьому випадку іншу рослинну метафору: «Купи необроблених слів, які означають те саме, є просто заростями будяка, а зовсім не розвитком і багатством мови» [13]. А його брат, «батько» польської хімічної термінології Єнджей Снядецький писав так: «Усі ці незвичні й новозліплені слова – не більше ніж наліт бруду, який забирає в наших думок їхню прозорість» [14].

Важлива вимога до розбудови термінології – не замінювати без доконечної потреби вже усталені назви [15]. Заміна традиційних термінів повинна бути природною, необхідною, вона має закріплювати нові здобутки й успіхи науки.

Сьогодні ж термінологічний «свербіж» набуває самодостатнього характеру й різко випереджає справжнє прирощення знань. Терміни – це скорочені позначення наукових понять. Тому якщо новий термін є, а нового поняття за ним немає, вживання терміна перетворюється на зловживання. Або, як казав свого часу французький філософ і математик Ж.Кондорсе, зловживання науковою мовою перетворює в науку слів те, що має бути наукою фактів. Будь-який дослідник, безумовно, має право запропонувати новий, потрібний науці термін, але бездумно плодити псевдотерміни чи терміни-перейменування – такого права в нього немає.

На жаль, природна мова (на відміну від штучної) наче сама «потурає» таким невмотивованим, свавільним перейменуванням. Оскільки між річчю та звуковим комплексом, що її позначає, зв'язок не органічний, а довільний, умовний (у цьому сенсі мовний знак є невмотивованим), слово не може розкривати ні суті речі, ні її причини – воно її тільки називає, вказує на відповідне поняття. Отже, річ можна позначати у принципі будь-якими знаками, а вже наявні позначення – замінювати іншими. З одного боку, ця корисна властивість знака зумовлює існування різних мов і діалектів, сприяє розвитку синонімії та фразеології, збагачує виражальні можливості мови, дає змогу точніше висловлювати думку. Власне, лексика і термінологія саме тому й розвиваються, що мова шукає все нові й нові форми для вираження думок. Але, з другого боку, довільність мовного знака створює плідючий ґрунт для всяких псевдоноваторських заміни, на кшталт: *мислення – оперування ментальними репрезентаціями, товар – товарна маса, аналіз змісту – контент-аналіз, початок – ініціальна позиція, громадська думка – менталітет електорату, спосіб навчання – педагогічна технологія* (щодо людини!). Універсальним у цьому плані виявився іменник *діяльність*, що його особливо уподобали прихильники наукоподібного викладу: *пізнання – когнітивна діяльність, мислення – розумова діяльність, пам'ять – мнемічна діяльність, творчість – креативна діяльність, мовлення – комунікативна діяльність, аналіз – концептуально-структуруюча діяльність* тощо. Про такі й подібні слова І.Кучеренко зазначив: вони «не прийшли разом із новим поняттям, що не мало раніше свого терміна. Їх ніби спеціально набрано для перейменування вже названого на догоду моді на науковидність». Хитромудру мову з незрозумілою і необов'язковою вторинною термінологією вчений слушно вважає не ознакою глибини наукової праці, а її серйозною вадою [16].

Про безпідставність кожної з таких заміни можна було б написати окремо. Тут ми докладніше спинимося лише на одному новому терміні – *дискурс*. Нині він

став настільки модним, що цю «знахідку» чимало українських учених, не довго думаючи, залучили до свого термінологічного арсеналу. В їхніх текстах знаходимо: *політичний дискурс, літературознавчий дискурс, критичний дискурс, марксистський дискурс, а також філософський, економічний, видавничий, іронічний, любовний дискурс*. Трапляються ще *дискурс художнього твору, дискурс влади, дискурс сексуальності*. Намітилися варіанти: *науковий дискурс і дискурс науки*. За активністю вживання з іменником змагається похідний від нього прикметник: *дискурсивне мислення, дискурсивний раціоналізм, дискурсивна стратегія, дискурсивний контроль, дискурсивна операція, дискурсивна ситуація, дискурсивне пізнання, дискурсивна подія, дискурсивне осмислення, дискурсивні формації*. В одному тексті нам трапилася навіть *легітимація дискурсу*, а в іншому – *дискурсивна відмова від дискурсу*.

Американський філософ Ч. Морріс нарахував аж 16 типів дискурсу: науковий, міфологічний, технологічний, логіко-математичний, фантастичний, поетичний, політичний, теоретичний, легальний, моральний, релігійний, граматичний, космологічний, критичний, пропагандистський, метафізичний. Оскільки чітких критеріїв для виділення таких типів бракує, то за бажання перелік можна легко продовжити. Так робить, наприклад, С. Павличко, яка, зазначивши, що дискурс «може включати будь-яке висловлення як частину соціальної практики» (?), виділяє *чоловічий та жіночий дискурси, дискурс поезії та прози, політичного трактату, весільного тосту, похоронної промови, партійної пропаганди* – «і так за кількістю форм життя до нескінченності» [17]. Дехто з мовознавців, крім *усного й писемного дискурсу*, віднедавна почав виділяти ще й *розумовий дискурс*, під яким, як впливає з контексту, розуміє внутрішнє мовлення. Всюдисущий термін проник навіть у статтю Президента України, надруковану в «The Financial Times»: «Тим часом, виконуючи очікування наших громадян, ми почали цього року проводити політику, яка створила новий політичний, економічний і соціальний дискурс у нашій країні» [18]. Як бачимо, слово воістину універсальне й усеохопне. Така безконечна, нічим не обмежена багатозначність, певна річ, суперечить самій природі наукового терміна. Неминуче постає питання про його лексичне значення.

У французькій мові, звідки запозичено цей іменник, він означає «мовлення, промова, роздум». Якщо проаналізувати практику його вживання в мовознавчій літературі, можна бачити, що семантично він наближається до таких традиційних термінів, як *текст, контекст, мовлення, стиль, жанр, висловлення*. Часом ним позначають якийсь непевний їхній різновид у значенні «спосіб говоріння», «тип

мовлення», «тип тексту». Якщо до цього терміна вдаються так часто, можливо, явище, що за ним ховається, все-таки має свою специфіку? Цю специфіку, мала б зафіксувати така логічна операція, як визначення. Та, на жаль, і досі ніхто не спромігся запропонувати точне й більш-менш прийнятне тлумачення, що б відбивало сутнісну відмінність цього поняття й окреслювало його межі на тлі суміжних понять. Натомість численні визначення зводять дискурс до інших, давно відомих понять.

...

Як бачимо, дискурсом різні автори називають не те що близькі, а кардинально відмінні поняття, як-от *мовлення* і *стиль*, *абзац* і *діалог*, *спілкування* й *мовна картина світу* тощо. Термін попросту не витримує процедури логічного визначення. При уважному аналізі всі його тлумачення виявляються закамouflьованими тлумаченнями традиційних філологічних понять. Виходить, що в дискурсі немає нічого такого, чого б не було в мовленні, стилі, тексті, жанрі тощо. Не випадково навіть адепти цього терміна самі визнають, що за його лінгвістичним уживанням «проглядаються спроби уточнення й розвитку традиційних понять мовлення, тексту й діалогу» [19]. Хоча, як уже зазначалося, уточнення й розвиток поняття навряд чи є достатньою підставою переназивати його, відкидаючи традиційну й цілком прийнятну назву. Через це ми схильні вбачати тут не стільки «спроби уточнення й розвитку», скільки незнання вже відкритих істин, коли ломляться у відчинені двері, скеровуючи розвиток науки по другому колу.

Найпоширеніше в українському (як і в російському) мовознавстві розуміння дискурсу спирається на статтю Н.Арутюнової в «Лингвистическом энциклопедическом словаре». Вона описує дискурс як суто мовне явище, а визначає як «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціо-культурними, психологічними та іншими факторами» [20]. Якщо ми вдумаємося в це тлумачення, то побачимо, що в ньому йдеться не стільки про текст як мовну реалію, скільки про спосіб його вивчення – з урахуванням позамовних чинників, яке потрібне для правильного його розуміння. По суті, сталася методологічна помилка: онтологічне поняття підмінено гносеологічним підходом. Об'єкт дослідження й метод дослідження названо тим самим терміном. На жаль, чимало мовознавців не помічають цієї разючої логічної суперечності й теж розуміють дискурс як «складну єдність мовної практики та екстралінгвістичних факторів». Ось іще одне логічно безпорадне визначення: «Поняття “дискурс” відрізняється від тексту тим, що воно представляє мову як

процес, що враховує вплив екстралінгвістичних факторів у акті комунікації, і як результат, представлений у вигляді фіксованого тексту» [21]. Маємо тут нісенітницю чистої води: мова враховує вплив позамовних чинників! Точніше розуміння дискурсу саме як методу формулює В. Дем'янов: «У лінгвістичній літературі дискурсом найчастіше називають мовлення (зокрема, текст) у його становленні перед розумовим поглядом інтерпретатора» [22]. Виходить, що якщо текст не стає об'єктом дослідження, він зветься текстом, а якщо його починають вивчати, враховуючи по замовні чинники, то він перетворюється на дискурс.

Н. Арутюнова вбачає в дискурсі й іншу рису, яка начебто відрізняє його від інших виявів мови, – це «мовлення, “занурене в життя”» [23]. Тобто мовлення, що виражає соціальний зміст. Постає питання: чи може мовлення не бути «зануреним у життя»? Чи може воно бути позбавленим соціального змісту? Мовлення завжди пов'язане з життям, а тому завжди зумовлене історичними, соціальними й ідеологічними чинниками. Інша річ, що його можна досліджувати, абстрагуючись від цих чинників, як це роблять, наприклад, прихильники структурних методів, а можна досліджувати, враховуючи ці чинники. І перший, і другий підходи по своєму виправдані й принесли мовознавству чимало корисного. Похвально, коли мову намагаються вивчати в широкому контексті, «у зв'язку з життям» і різними сферами людської діяльності, незрозуміло тільки, чому цей метод треба називати дискурсом. Адже якщо певне явище вивчають у зв'язку з іншими, суміжними явищами, то такий підхід здавна зветься системним, або комплексним. Вагомим підстав відмовлятися від цих узвичаєних означень ми не бачимо.

Те саме можна сказати і про підхід Е. Бенвеніста. Як *discours* він розумів «мовлення, привласнене мовцем», «експлікацію позиції мовця у висловленні», «комунікативний намір мовця вплинути на слухача» [24]. Утім, важко уявити собі мовлення, яке не висловлювало б позиції мовця, а вплив на слухача (чи взагалі на адресата) – це найперша й найголовніша мета будь-якого мовлення, будь-якої комунікації. І перше, і друге насправді є невід'ємними ознаками мовлення. Інша річ, що вивчаючи мовлення, їх можна брати до уваги, а можна й не брати – все залежить від мети й завдання дослідника. Е. Бенвеніст майже не вживав терміна *parole* «мовлення», віддаючи перевагу звичному для французів іменникові *discours*. При цьому він, очевидно, й не претендував на відкриття нового явища – просто прагнув у такий спосіб уявити кілька важливих ознак мовлення. Через це, гадаємо, переклад французького *discours* українським *мовлення* є цілком адекватним. Українське слово передає всі ті ознаки, що й французьке.

Приклади вживання й розуміння цього терміна в немовознавчих публікаціях показують, що дослідники не досить чітко розрізняють і поєднують в одне ціле два різні явища – мовлення й мислення. Таке вживання зберігає давню омо німію фр. *discours*, яке позначало й «мовлення», й «роздум».

...

Мислення й мовлення, хоч і тісно пов'язані між собою, хоч і впливають одне на одне, все-таки якісно відмінні сутності, бо належать до різних сфер психіки і виконують різні функції. Позначення їх одним словом могло бути припустимим для французької мови минулих століть, але для сучасної наукової термінології є небажаним і небезпечним. Поєднувати сьогодні в одному понятті два абсолют но різних явища – означає робити великий крок назад і вдаватися до якогось химерного, ненаукового синтезу. Прихильники такого розуміння дискурсу ми моволі уподібнюються до давніх греків, які не розмежовували чітко слово й по няття, називаючи їх одним терміном – логос, або й до первісних людей – носіїв міфічної свідомості, які не розрізняли назву речі й саму річ, вважаючи першу природною властивістю другої подібно до інших її ознак (як-от вага, розмір, колір тощо).

Представники деяких соціальних наук (політології, соціології, теорії комунікації, соціолінгвістики) в термін дискурс вкладають формулу «мовлення плюс дія» і витлумачують його приблизно як «вербальний складник діяльності соціальних інститутів». Тут також наявне змішування двох різних типів поведінки людини – мовної й немовної діяльності, мовлення та вчинків. Ще низка авторів як дискурс розуміють методологічну спрямованість певної розвідки чи наукового напрямку (напр.: *гендерний, європейський, екзистенційний дискурс*). Очевидно, що тут слово виступає зайвим дублетом термінів *методологія* і *методика*.

Оскільки межі поняття «дискурс» надзвичайно розмиті й невизначені, а за довільного визначення немає, деякі вчені (мабуть, щоб убезпечитися від можливих закидів) застерігають, що вони розглядають дискурс у широкому розумінні. Але таке широке розуміння призводить до тавтологій типу «масло масляне»: *дискурсивні роздуми, дискурсивний жанр, дискурсивний текст, діалогічний дискурс, дискурсивний аналіз тексту, мовленнєвий дискурс, дискурсивно-розсудкове знання*. Інші ж дослідники, будучи неспроможними з контекстів уживання терміна прояснити його зміст, уловити його предметне віднесення, припускаються тавтології у визначенні (логічна помилка *idem per idem*): «Дискурс інтер претується як семіотичний процес, що реалізується в різних

видах дискурсів них практик» [25] або «Дискурс – це висловлення, яке розглядається з погляду дискурсивного механізму, що ним керує» [26]. Такі «дефініції» нагадують епізод із п'єси Мольєра «Хворий, та й годі», де бакалавр-медик на іспиті стверджує: «Опіум присипляє тому, що він має снодійну силу», а на запитання, звідки в опіуму снодійна сила, відповідає: «Снодійна сила в опіуму від того, що він присипляє» [27]. Обидва типи тавтології свідчать про одне – подібно до мольєрівського бакалавра, у дослідників дискурсу немає чіткого уявлення про те, з чим саме вони мають справу.

Із дискурсом склалася вельми небажана для науки ситуація, коли його вживають у соціогуманітарних дисциплінах, у найрізноманітніших контекстах і майже в кожного автора він набуває інакшого змістового наповнення, тобто відилає до зовсім різних понять. При цьому багатозначність терміна виявляється внутрішньо несумісною й іноді доходить до омонімії. Зрозуміло, що за таких умов дати йому визначення доволі важко. Автори однієї з енциклопедичних статей про дискурс, не змігши запропонувати логічно прийняттого тлумачення, визнають натомість, що «чіткого й загально визнаного визначення “дискурсу”, яке б охоплювало всі випадки його вживання, не існує, і не виключено, що саме це сприяло його широкій популярності» [28]. Таким чином, поняття «дискурс» таке популярне, бо воно нечітке й невизначене. Але відзначивши цю рису, автори тим самим мимоволі виносять його за межі науки. Бо ж відомо, що науковий термін має бути, по можливості, однозначним, а його вживання – якомога точнішим і осмисленішим. Натомість туманні й надто розмиті поняття слід або прояснити, або усунути.

Вимога давати точне визначення термінові – не якийсь там голий логіцизм, а неодмінна умова побудови наукової теорії. Бо якщо раптом виявиться, що ключовий термін теорії позначає порожнє місце, тоді сама теорія завалиться, подібно до будинку, зведеного на річковій кризі. Труднощі при спробах визначення терміна дискурс – не випадкові. Його семантика не тільки неясна, а й надзвичайно еkleктична, здатна позначати всі види використання мови. Він настільки всюдисущий і різноликий, що застосовується чи не в будь-якому контексті, замінюючи кільканадцять ключових мовознавчих термінів. Проте ця еkleктична семантика з'явилася не сама по собі. Її причина – брак у деяких дослідників точного мислення та звички продумувати, обґрунтовувати й визначати поняття, якими вони оперують. Якщо якийсь автор не може чи не хоче вжити точної назви, йому на допомогу приходять «дискурс». У такий спосіб наче прагнуть виразити власну оригінальність, свій погляд на мову, показати своє

яскраве «я». А цитований уже В. Дем'янков так прямо й зазначає, що в останній чверті ХХ ст. використання поняття дискурсу стало «ознакою належності мовця до інтелектуальної еліти» [29]. Отже, головну причину активізації терміна «дискурс» ми вбачаємо не стільки в номінативних чи поняттєвих потребах, скільки в науковому марнославстві та прагненні «не відстати від моди». Хай дарує читач, але тут напрошується порівняння: у річку плюснули помиї, а рибчина подумала, що це нова течія.

У латинській мові, де утворено цей іменник (*discursus*), він також мав кілька значень. Серед них були «розростання, розгалуження» і «безглузда біганина, суєта». Подальша доля слова, зокрема в сучасній українській мові, дивовижним чином «занурила в життя» ці два значення: безконечні семантичні прирощення терміна є не чим іншим, як розростанням і розгалуженням, а його невпорядковане й безсистемне вживання в науковій (і псевдонауковій) літературі нагадує безплідні блукання, безглузду біганину й суєту.

Зрештою, історії науки відомі випадки, коли якомусь поняттю важко було дати точне, логічно прийнятне визначення. Тоді вчені шукали вихід у тому, щоб чітко окреслити його місце в системі суміжних понять, а відповідним терміном заповнити лакуну в термінологічному апараті. Нині різні мовознавці намагаються знайти місце «дискурсу» в мовній системі, використовуючи це поняття у своїх лінгвістичних концепціях [30]. Утім, поки що важко сказати, чи зможе колись у цьому слові усталитися єдине термінологічне значення, так щоб його одностайно визнала світова лінгвістична спільнота. Шанси на таке визнання істотно зростуть, якщо теоретична модель, куди вписуватимуть це поняття, буде не надто складною і розбудованою, а потреба в ньому – справжньою, а не надуманою.

Ті, хто паразитує на непотрібній термінології, запровадження неологізмів виправдовує поняттєвими потребами: для точнішого висловлення думки, підкреслення певного відтінку чи аспекту потрібні, мовляв, нові слова, і якщо їх ви лучити або замінити, втрачатимуться зміст, ідея праці. Звичайно, учений, як людина творча, має цілковите право на свободу самовираження, на своє наукове «я». Однак тут треба враховувати не лише потреби автора, а й інтереси читачів, яким потрібна думка, висловлена ясно й чітко. Розросла синоніміка та дріб'язкове педанство у термінології можуть цим інтересам тільки зашкодити. Називання то го самого поняття різними словами спантеличує читача, адже він може подумати, що йдеться про різні речі. О. Коваль-Костинська і М. Славова доходять сумного висновку, що «...сьогодні термінологічна багатоманітність і різноманітність інколи заступає і розмиває поняття, руйнує їх ієрархічність, а часом імітує глибоку

наукову інформативність» [31]. І справді, замінивши одне слово чи словосполучення на інше, можна подати справу так, наче новий термін по-новому представляє давнє поняття, відбиває його «кардинальне переосмислення» чи «оригінальну інтерпретацію», можна навіть удати, що йдеться про відкриття «цілого наукового напрямку», який вимагає перебудови поняттєвого й термінологічного апарату. А насправді відбулася проста синонімічна підміна: форма оновилася, а зміст лишився той самий, і під виглядом нових ідей криється простий переказ загальновідомих істин. Ось чому й сьогодні лишається злободенним заклик російського філолога XIX ст. М. Греча: «Запроваджувати непотрібні та смішні новотвори у мові залишимо тим, хто нічим іншим відзначитися не може» [32].

Зрозуміло, що оновлення й збагачення термінології – неминучий процес, адже він відображає успіхи наукового пізнання світу. Поняття постійно розвиваються, і часом виникає потреба давніший, менш удалий термін замінити на новий (як писав М. Рильський, «нове життя нового прагне слова»). Але це не означає, що спеціальну лексику можна запроваджувати за принципом «мені так заманулося». Для цього треба мати вагомі підстави. А саме: поява нового терміна повинна сигналізувати, що в науці виробилося нове поняття, яке ще не має своєї назви. Появу ж нового поняття взагалі можна прирівняти до наукового відкриття. Тим часом, якщо вже відомі явища та поняття просто поназивати новими словами, то це ніяке не відкриття, а радше захарашення термінології. Набагато частіше в дослідницькій практиці трапляється не відкриття нового, а уточнення чи збагачення змісту вже відомого поняття. Це важливий етап процесу пізнання, й у ньому також відбивається поступ науки. Щоб відобразити це збагачення, мабуть, не варто вигадувати новий термін, а достатньо використати вже усталений, додавши до нього смисловий поширювач (наприклад, означення).

Нова термінологія дає змогу висловити нові думки і поняття. Але коли вони є! Тому якщо вчений таки наважується вдатися до новотвору, він мусить спеціально обумовити його значення і – що конче важливо – довести його необхідність і незамінність, показати, чим він відрізняється від уже відомих термінів. Читач повинен чітко побачити те нове явище (чи поняття), яке стоїть за новотвором і потребує своєї назви. Якщо ж нові терміни вживають без обґрунтувань і у великих кількостях, один незрозумілий термін пояснюють іншим незрозумілим терміном, це робить науковий текст явно нечитабельним. Щоб усвідомити й обміркувати зміст, читачам доводиться спочатку розчищати авгієві стайні псевдотермінології.

Термінів має бути рівно стільки, скільки їх справді необхідно. Запроваджувати їх доцільно тоді, коли їхня поява підготовлена попереднім розвитком науки, коли вдалося довести помилковість чи неповноту дотеперішніх уявлень або якщо наявний термін призводить до непорозумінь і плутанини. Нові терміни мусять відбивати справді нові поняття, які поліпшують мислення, поглиблюють розуміння, прояснюють наші уявлення про досліджуваний предмет. Тим-то великі вчені завжди вдумливо й обережно ставилися до новотворів. Академік Д.Лихачов уважав, що якщо дослідник створює сотні нових термінів, він руйнує науку, десятки – підтримує її, два-три – рухає науку вперед [33].

Новотвір не зможе стати повноцінним терміном, якщо він не поширився, якщо його не прийняла наукова спільнота. А скільки відомо випадків, коли вчений, запровадивши нові терміни, діставав науковий ступінь, а невдовзі виявлялося, що вони – мертвонароджені діти, бо їх ніхто не вживає. Яку користь можуть дати терміни, якщо їхнє вживання обмежується працями одного автора й навіть фахівці не розуміють, чим вони відрізняються від традиційних термінів? Якщо, наприклад, промисловий виробник забруднює шкідливими відходами довкілля, на нього накладають штрафні санкції. Чи не доцільно так само вчиняти й з авторами, які захаращують наше мовне довкілля непотрібними термінологічними новотворами? Скажімо, позбавляти наукового ступеня. Така ви мога в жодному випадку не є «накладанням кайданів на пізнання» – вона покликана лише дисциплінувати вчених і вселити в них почуття високої відповідальності за стан і повноцінний розвиток спеціальної лексики.

Таким чином, низька термінологічна культура в усіх своїх виявах істотно утруднює сприйняття й розуміння наукового тексту. Засміченість незвичними словами, термінологічна мішура призводять до того, що фонові знання читача (навіть якщо він і фахівець із цієї галузі) виявляються недостатніми для повноцінного розуміння написаного. Зокрема, у його свідомості не виформовуються відповідні авторському задумові поняття, не встановлюються зв'язки між ними, і через це зміст і хід авторської думки залишаються загалом незбагненними. Можна припустити, що в межах однієї наукової праці людина спроможна адекватно сприйняти, зрозуміти й запам'ятати лише певну обмежену кількість нових термінів. Якщо ж їх рахунок перевищує за десяток і при цьому вони раз у раз уживаються з першої до останньої сторінки, збагнути таку працю досить-таки складно. Усе це перешкоджає термінології виконувати своє основне призначення – упорядковувати наукові поняття, якнайточніше передавати наукові істини, полегшувати спілкування між фахівцями.

1. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови : Структура наукового тексту. — К., 1970. — С. 211; Rachwalowa M. Słownictwo tekstów naukowych. — Wrocław etc., 1986. — S. 74; Gajda S. Styl naukowy // Współczesny język polski / Pod red. J. Bartmińskiego. — Wrocław, 1993. — S. 175.
2. Будагов Р. А. Сходства и несходства между родственными языками. — М., 1985. — С. 3.
3. Мартин Д. Психологические эксперименты : Секреты механизмов психики. — СПб., 2004. — С. 86-87.
4. Климов Е. А. О некоторых нежелательных тенденциях в работе диссертационных советов по педагогическим и психологическим наукам // Бюл. Высш. аттестацион. комиссии М-ва образования Российской Федерации. — 2002. — № 1. — С. 27.
5. Франк-Каменецкий Д. Научная журналистика глазами ученого // Наука и журналист. — М., 1970. — С. 192.
6. Sokal A., Bricmont J. Fashionable Nonsense: Postmodern Intellectuals' Abuse of Science. — New York, 1998. — 274 p.
7. Ibid. — P. 5.
8. Кохановский В. П. Философия и методология науки. — Ростов н/Д., 1999. — С. 100.
9. Понтрягин Л. О математике и качестве её преподавания // Коммунист. — 1980. — № 14. — С. 101.
10. Там же. — С. 104.
11. Лук А.Н. О глупости // Энергия: экономика, техника, экология. — 1989. — № 3. — С. 47-48.
12. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — К., 1996. — С. 185.
13. Цит. за: Lehr-Splawinski T. Język polski: Pochodzenie, powstanie, rozwój. — 2-e wyd. — Warszawa, 1951. — S. 328-329.
14. Цит. за: Парандовський Я. Алхімія слова. — К., 1991. — С. 243-244.
15. Mazur M. Terminologia techniczna. — Warszawa, 1961. — S. 15.
16. Кучеренко І. К. За високу якість мовознавчих посібників // Українське мовознавство. — 1985. — Вип. 13. — С. 6-7.
17. Павличко С. Д. Дискурс модернізму в українській літературі. — 2-е вид., перероб. і доп. — К., 1999. — С. 21.

18. Yushchenko V. A Year On, Ukraine's Democracy is Showing Results // The Financial Times. — 2005. — 22 D. (http://www.president.gov.ua/en/news/data/26_5138.html).

19. Кибрик А., Паршин П. Дискурс (www.kmgosvet.ru/articles/82/1008254/1008254a7.htm; скопійовано 15.XII.2006). Прикметними в цьому плані є спроби повернути вживання терміна назад: «У русистичі дискурсивні явища (хоч і без уживання даної термінології) активно досліджувалися в 1970-1980-і роки...» (Там же). Кумедно виглядають колеги, які заднім числом оголошують, що вони вже давно вивчають дискурс, і як доказ наводять свою бібліографію. Виявляється, правда, що в назвах їхніх праць цього терміна немає, натомість є «стиль», «стилістика», «стилістичний». Виходить, раніше «дискурс» досліджували, навіть не підозрюючи це.

20. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 136.

21. Орлов Г. А. Современная английская речь. — М., 1991. — С. 14.

22. Демьянков В. З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка // Язык. Личность. Текст : Сб. статей к 70-летию Т. М. Николаевой. — М., 2005. — С. 49.

23. Арутюнова Н. Д. Знач. праця. — С. 136.

24. Benveniste E. On discourse // The Theoretical Essays : Film, Linguistics, Literature. — Manchester, 1985. — P. 35-52.

25. Ильин И. П. Постмодернизм : Словарь терминов. — М., 2001. — С. 76.

26. Серио П. Анализ дискурса во Французской школе [Дискурс и интердискурс] // Семиотика : Антология. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 2001. — С. 550.

27. Мольер. Комедии : Пер. з фр. — Х., 2004. — С. 478.

28. Кибрик А., Паршин П. Знач. праця.

29. Демьянков В. З. Знач. праця. — С. 48.

30. Серед українських див., напр.: Бацевич Ф. Термінологія комунікативної лінгвістики: аспекти дискурсивного підходу // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». — 2002. — № 453. — С. 30-34.

31. Коваль-Костинська О., Славова М. Літературознавча метамова — новий Вавилон чи дорога до діалогу? // Культура слова. — 2002. — Вип. 60. — С. 25.

32. Цит. за: Колесов В. В. Русская речь : Вчера, сегодня, завтра. — СПб., 1998. — С. 180.

33. Тюльпинов Н. Мудрость. Записки о творчестве Д. С. Лихачева // Знамя. — 1986. — № 10, — С. 208.

Сучасне термінотворення: симптоми та синдроми

P. O. SELIHEY MODERN FORMATION OF TERMS: SYMPTOMS AND SYNDROMES The article deals with abuse of terms in present-day scientific papers. Misuse of terminology manifests itself in 1) interlarding one's texts with obscure and redundant terms; 2) unfounded borrowing of terms from other sciences; 3) excogitation new names for phenomena and notions, which already have the generally adopted terms. Special attention is given to misuse of the term «дискурс». Keywords: scientific term, formation of terms, abuse of terms.

П.О.СЕЛІГЕЙ

НАУКОВИЙ ЖАРГОН ОЧИМА ПИСЬМЕННИКІВ І ФІЛОСОФІВ

У статті розглянуто критичні оцінки, які давали письменники та філософи різних часів і народів малозрозумілому науковому мовленню. Ці оцінки засвідчують, що проблема наукового жаргону лишається назрілою вже не одне століття.

Ключові слова: науковий стиль, науковий жаргон, ставлення до мови.

Якщо історія, структура та побутування мови – традиційні предмети мовознавства, то такий предмет, як ставлення людей до мови, потрапив у поле зору лінгвістів порівняно недавно. Найбільше цим зараз опікується соціолінгвістика. Проте інші галузі теж могли б унести свою лепту в цю нову й перспективну сферу досліджень.

Скажімо, історична стилістика вивчає, як змінювалися функціональні стилі мови упродовж їхнього існування – від зародження до сучасності. Повноправним напрямом її досліджень міг би стати й розвиток уявлень про ці стилі. Як приклад таких досліджень пропонуємо розвідку про те, як письменники та філософи різних часів і народів ставилися до наукового жаргону.

Науковий жаргон ми визначаємо як спотворену форму наукового мовлення, покликану надати неістотним або неновим ідеям видимості важливості й новизни. Йому властиві багатослів'я, зловживання термінами й запозиченнями, заскладна будова речень і, як наслідок, – малозрозумілість.

На перший погляд науковий жаргон здається чимось випадковим, неістотним і навіть курйозним. Але це тільки тому, що його досі серйозно не досліджували. Аналіз літературно-філософських джерел переконує, що стилістично дефектні наукові тексти – не таке вже й рідкісне явище. З'явилося воно не вчора, а має давнє історичне коріння.

Оцінки письменників і філософів не є, строго кажучи, фаховими лінгвістичними оцінками. Проте хіба цим людям можна закинути некомпетентність у питаннях стилю? Їхні погляди саме й цікаві як зразок сприйняття мовного явища певним суспільним прошарком. Огляд їхніх оцінок дає змогу показати науковий жаргон у ретроспективі та в ширшому соціокультурному контексті.

У художній літературі найперші згадки про науковий жаргон належать, очевидно, добі Відродження. Один з улюблених мотивів тогочасних письменників – висміювання догматичної теології.

Головна героїня трактату Еразма Роттердамського «Похвала Глупоті» так говорить про мову богословів: «Я й сама не раз сміялася з тих добродіїв, які вважають, що чим більш по-варварському і грубо белькочуть вони, тим вони мудріші... Та вони навіть пишаються з цього, бо вважають, що коли їх не розуміє простолюд, то їхня мова дуже глибокодумна». Недалеко від богословів пішли й риторичні, для яких верх витонченості – «уміння густо мережати латинські про мови грецькими дотепами чи висловами». Коли ж бракує їм чужомовних слів, вони «вишукують десь у напівзотлілих од часу рукописах кілька застарілих слів і цим ще більше напускають читачеві туману» [2].

Німецька анонімна пародія XVI ст. «Листи темних людей» піднімає на глум схоластичні розумування кліриків. Один з дописувачів, Фома Кандиба, переймається «важливим» питанням: чи можна про одного вченого говорити, що він «член десяти університетів», коли той самий член не може належати кільком тілам і чи не правильніше було б цьому вченому сказати про себе: «Я – члени десяти університетів» [3].

Ф. Рабле в романі «Гаргантюа та Пантагрюель» пародіює мудровані назви «прегарних» книжок із бібліотеки абатства святого Віктора: «Про розгризання свинячого сала у трьох книгах, твір вельмишановного брата Любена, духівника провінції Верзіння», «Десять тижнів дебатів на Константському соборі над закрутистим питанням: Чи може Химера, гудучи в порожнечі, поглинути вторинні інтенції?», «Молитвобубоніння у братів целістинців», «Зубоклацання у гольтіпацтва», «Всрацідлубання по-хірургічному» [4].

Відомий памфлет Дж. Свіфта «Казка бочки» [5] скерований передусім проти церковників. Проте в багатьох розділах майстерно спародійовано наукоподібну, педантичну манеру письма тогочасних учених – авторів численних «трактатів». Дж. Свіфт відтворює розлогі мудрування про священне походження інституту критики у вигляді довжелезної плетениці цитат, почасти справжніх, почасти вигаданих. При цьому показує, що за таким нанизуванням слів ховаються порожнеча й убогство думки. Автор передбачав, що начотництво в науці зникне ще нескоро.

Із XIX ст. на терени Російської імперії масово потрапляє німецька філософська література й починає впливати на книжні стилі російської мови. В.В.Виноградов так описав наслідки цього процесу: «Поряд із потягом до

захарашення літературної мови зайвими запозиченнями,... розвивається манера штучно-книжного, синтаксично заплутаного викладу. Описова, пишномовна фраза затуляє просту назву предмета, поняття. Терміни відриваються від речей. Павутиння фраз оповиває дійсність» [6].

Як ставляться до цього російські письменники? Чи може такий стиль правити за зразок для розвою літературної мови? Публіцист і видавець М.І.Греч обурено пише про «дику, темну, незрозумілу й безглузду мову, яка вдирається в на шу словесність під іменем філософської, й полягає у псевдонаслідуванні стилю філософів німецьких, і не має ані глузду, ані сенсу» [7]. Поет і критик П.А.Вяземський нотує: «Вплив німецької мови й німецької фразеології, там, де він у нас трапляється, виявляється шкідливим. Німці полюбляють блукати й відшукувати собі дорогу в тумані й у звивинах переплутаного лабіринту. Темна фраза для німця – знахідка, головоломна гімнастика взагалі німцеві до вподоби. Французи полюбляють і полюбляли ясний день і бити, велику дорогу. Російській мові теж потрібні ясність і рівний гостинець» [8]. Доречно відзначити, що німецьких філософів неоднозначно сприймали й на самій батьківщині. Г. Гайне називає їхні праці наскільки ґрунтовними, настільки ж і незрозумілими, додаючи: «Яка користь народу від зачиненої житниці, коли немає до неї ключів?» [9].

Російсько-німецький філософський жаргон [10] висміяв М. В. Гоголь у другому томі «Мертвих душ». Чичиков, оглядаючи книгозбірню полковника Кошкарьова, натрапляє на книжку «Філософія, в сенсі науки». Поряд стояли шість томів під назвою «Пропедевтичний вступ до теорії мислення в їх спільності, сукупності, сутності та в застосуванні до розуміння органічних начал обоїльного роздвоєння суспільної продуктивності». І далі: «Хоч яку книгу розгортав Чичиков, на кожній сторінці – прояв, розвій, абстракт, замкнутість, зімкнутість, і чортзна-чого там тільки не було» [11]). Сам цей полковник Кошкарьов, ставши поміщиком, завалив господарство, зубожів, зате створив «ідеальну» систему управління маєтком у вигляді присутствених місць, комісій, підкомісій і документообігу між ними.

Чимало дошкульних стріл у незграбну книжну мову випустив прозаїк і сходовзнавець Й.І.Сенковський. За часів формування російської літературної мови він обстоював легкий стиль із короткими реченнями, критикуючи громіздкий, із задовгими періодами виклад.

Росіянин, уважав Й.І.Сенковський, зазвичай «мислить коротко, висловлюється стисло, пропускає всі зайві думки, перестрибує через усі маленькі паркани думки, і прагне прямо до мети» [12], невимушена російська мова

«полюбляє говорити швидкими, короткими реченнями, і пов'язує їх суворою логічною послідовністю думок, а не всілякими сполучниками» [13]. Натомість багато-хто вподобав витягувати важкі фрази «на величезні дистанції, куди око не сягне, думка не залетить», склеюючи їх сполучниками «бозна-якого століття й мови» – *ибо, кой, а потому, а посему*. «За допомогою цих негодящих слів вони так скалічили російську мову, що створили для себе окремий книжковий діалект, ... діалект, ані зворотами, ані періодом, ані розташуванням слів, ані логікою, ані гармонією, ані кольором, ані рухом, нічим не схожий на те, що ми бачимо в нашій природній російській мові» [14]. Прагнення витягувати всі речення «на півтора аршина довше ідей, які вони висловлюють» Й.І.Сенковський називав *довгоумством*. Звичку насичувати виклад важкими й довгими фразами він приписував мотиву «задля звітності», і теж добачав тут вплив німецького періоду, який «каменем лежить на грудях нашої мови й не дозволяє йому рухатися вільно й поготів мати свою національну ходу» [15].

В Україні шляхами розбудови літературної мови переймався І.С.Нечуй-Левицький, який закликав узяти за взірець книжної мови «язик сільської баби з її синтаксисом». Звісно, з висот сьогодення цей заклик бачиться суб'єктивним і навіть примітивним. Проте не забуваймо, що живе народне мовлення письменник вивищував саме на тлі незграбного стилю, поширеного в тогочасній літературі: «Замість довгих книжних періодів (у німців часом завдовжки з листок), котрими ніколи не говорив ні один народ на світі, народна річ вносить у книжки рубану, уривчасту мову, швидку, шпарку й живу, як сама життя. Нехай про одно те саме діло розкаже вчений чоловік таки українським язиком і про те саме діло розкаже сільська цікава баба. Вчений чоловік безперемінно буде сукати довгі стрічки по книжному звичаю, а сільська баба так чесне язиком, як кресалом, що аж посипляться іскри поезії» [16]. Якщо відкинути надмірну категоричність, у позиції І.С.Нечуя-Левицького залишиться цілком слухна думка про те, що між книжною та розмовною стихіями не повинно бути непрохідного муру. Зрештою, в історії української літературної мови взаємодія цих двох стихій була природною й приводила до їх взаємозбагачення.

Упродовж XIX ст., коли більшає кількість наукових публікацій, письменники діляться думками про «мовне обличчя» наукового стилю. Визнаючи безперечну суспільну вагу науки, вони разом із тим закидають ученим стилістичне недбальство, брак ясності й доступності.

Ось деякі характерні думки. А.П.Чехов: «Наші пани геологи, іхтіологи, зоологи та інші страшенно неосвічені люди. Пишуть такою суконною мовою, що

не лише нудно читати, а навіть часом доводиться фрази переробляти, щоб зрозуміти. Зате важливості й серйозності хоч залийся. По суті, це свинство» [17]. І.Я.Франко: «...Учений, викладаючи нам здобутки науки, мусить послуговуватись мовою, і то не якоюсь абстрактною, а тою звичайною, витвореною історично, привичною для нас» [18]. Ф.М.Достоевський: «У наш час... уважають собі за особливу честь неясність, важкість і кучерявість стилю, імовірно гадаючи, що все це сприяє глибокодумності» [19]. М.В.Гоголь: «Не можна уявити, не відчувши, який шкідливий вплив виникає від того, якщо стиль професора в'ялий, сухий і не має тієї жвавості, яка не дає думкам ані на хвилину розсипатися. Тоді не врятує й сама вченість: його не будуть слухати» [20].

Гостро критичні оцінки давав Л.М.Толстой. «Нам здається, – писав він, – що наука лише тоді наука, коли людина... розводить на особливому науковому жаргоні туманні, самій їй напівзрозумілі теологічні, філософські, історичні, юридичні, політико-економічні мережива умовних фраз...» [21]. Він називає інтелігентів безсилимими людьми, що заплуталися у своїх неясних поняттях, виражених ще більш неясними словами: «І ці люди хочуть просвітити народ тією порожньою, бундючною і громіздкою балаканиною, яка зветься в них наукою та освітою» [22]. З наукових текстів, на думку Л.М.Толстого, чимдалі більше витісняють людську мову. Натомість «запановує науковий волапюк, який відрізняється від справжнього волапюку лише тим, що справжній волапюк називає реальні предмети й поняття, а науковий – нереальними словами називає нереальні поняття» [23].

У ХХ ст. письменники з різними художніми цілями стилізують науковий жаргон, пародіюють властиві йому штампи та кострубатості. Серед зарубіжних назовемо М.Твена (повість «Три тисячі років серед мікробів»), Дж. Джойса (роман «Улісс»), К.Чапека (роман «Війна із саламандрами»), Т.Манна (роман «Пригоди авантюриста Фелікса Круля»), З.С.Паперного (фейлетон «До питання про золоту рибку»). Серед українських – Ю.О.Івакіна (гуморески «Піп та собака», «Герострат»), П.А.Загребельного (роман «Розгін»), О.Ф.Чорногуза (роман «Аристократ із Вапнярки») тощо. Як зразок стилізації наведемо уривок з роману П. А. Загребельного «Розгін»:

«У найзагальнішому вигляді її [математизацію – *авт.*] можна визначити як універсальну процедуру, що полягає в такому. Теоретичне зображення явища, тобто огрублена, схематизована й ідеалізована імітація нашої уяви, концептуальних уявлень певної наукової галузі, геометричних структур тощо. Дуже часто теоретичні зображення, побудовані з допомогою засобів однієї галузі,

припускають імітацію засобами інших галузей. Відтворення теоретичних побудов одної галузі засобами іншої називають застосуванням першої до другої. Скажімо, якщо теоретичні структури хімії передано концептуальними засобами фізики, йдеться про фізикалізацію хімії. Такий же смисл вкладається в слова про арифметизацію класного аналізу, геометризацію алгебри, кібернетизацію біології та ін. У цьому розумінні вживається термін «математизація» [24].

Термін *новомова* Дж. Орвелл запровадив у романі «1984» (1949), але відповідне явище описав раніше – в есе «Політика й англійська мова» (1946) 25. Прозаїк із тривогою відзначає занепад мови, бо її дедалі частіше використовують задля маніпуляцій, як засіб не виражати, а приховувати думку. Це стосується не лише політичної, а й наукової комунікації (Дж.Орвелл критично цитує англійських професорів). Автори мислять поверхово, недбало організують думки, неточно добирають слова, уникають конкретики й образів, здатних прояснити суть тексту. Замість простих дієслівних присудків уживають «розщеплені» присудки, замість герундіальних зворотів – номінальні, замість активного стану – пасивний. Найбільше мовлення потерпає від засилля беззмістовних слів і зворотів – штампів. Нанизувати їх нескладно, адже вони звільняють від необхідності думати самому. «Поганих авторів, – пише Дж.Орвелл, – надто в галузях науки, політики й соціології, переслідує думка, що латинізми й грецизми шляхетніші за слова давньоанглійського походження» 26. Лавина латинізмів застилає предмети, стираючи їхні обриси й приховуючи деталі. «Ніколи не вдавайтеся до чужих або наукових слів, і до жаргону теж, якщо можете підшукати відповідник з розмовної мови» – радив Дж.Орвелл [27]. Він був певен, що новомову в політиці й науці можна здолати, якщо критикувати й висміювати авторів, які нею пишуть.

У СРСР увагу до спотворення мови привернула книжка Корнія Чуковського «Живий як життя», у якій він охрестив бюрократичний жаргон словом *канцелярит* [28]. Ішлося, однак, і про недолугий стиль наукової літератури: канцелярит «укоренився... й у шкільні підручники, й у критичні статті, й навіть, хоч як це дивно, в дисертації, особливо з гуманітарних наук» [29]. Як можна, дивувався автор, писати про літературних класиків, справжніх майстрів слова, суконними й недорікуватими фразами, як-от *лінія відсутності*, *фронт нерозуміння*, *у силу слабкості світогляду*, *смуга застою*, *показ Пушкіним* тощо. Корній Чуковський припускав, що канцелярит розквітнув десь із середини 1930-х років, і відзначав, що на початок 1960-х уже почав занепадати [30]. Проте, як ми

бачили, канцелярит у науці з'явився набагато раніше, а пізніше не тільки не занепав, а розквітнув іще більше.

Із письменників початку ХХІ ст. наведемо думку американського прозаїка Д.Ф.Воллеса: «Вважаю англійську наукову мову [31] не стильовим різновидом, а безглуздим спотворенням літературної мови. Вона мені огидна навіть більше за пишномовну незв'язність президентських промов... або калічені розпатякування діловим жаргоном» [32]. Д.Ф.Воллес підозрював, що тексти затемнюють науковці, невпевнені в собі: у такий спосіб вони силкуються зажити слави інтелектуалів. Науковий жаргон письменник прирівняв до ракової пухлини, що дала метастази й у гуманітарні, й у художні тексти [33].

Завершимо огляд письменницьких оцінок цитатою П.А.Загребельного: «Від нашого недавнього минулого ми одержали в спадок безліч другорядних кандидатів і навіть докторів наук, які вкрай примітивно мислять і ще примітивніше пишуть» [34].

З одного боку, всі ці несхвальні оцінки можна потрактувати як суб'єктивні. Адже якщо науковий текст незрозумілий письменникові, це не означає, що він незрозумілий іншим, що він неправильний і непотрібний. З другого боку, оцінки належать літературним класикам – найосвіченішим людям свого часу, людям, яким не відмовиш у мовному смаку, загостреній чутливості до слова. Через це маємо визнати, що раціональне зерно в їхніх міркуваннях є.

Критичні оцінки можна було б пояснити тим, що науковий стиль упродовж ХІХ ст. саме формувався, його норми й комунікативні якості ще не усталилися і більшість його зразків справді стояла далеко від вимог стилістичної досконалості (як ми її розуміємо сьогодні). Тим-то письменницька критика була корисною, бо допомагала вченим шліфувати своє мовлення, а мовознавцям підказувала орієнтири для нормування наукового стилю. Але ми бачимо, що критика наукового жаргону лунала й у ХХ ст., коли науковий стиль уже більш-менш сформувався. Більше того, ця критика лишається актуальною й тепер.

Проблема наукової мови, її ясності й точності привертала увагу також багатьох філософів. І це зрозуміло. По-перше, гносеологія передбачає аналіз мови як засобу пізнання. По-друге, філософія оперує поняттями високого рівня узагальнення, часто – умоглядними, розмитими, що створює сприятливий ґрунт для неясності й термінологічної плутанини. Не заглиблюючись у суто філософську проблематику, простежимо, як оцінювали недоладне й малозрозуміле фахове мовлення філософи.

Першу розгорнуту критику зловживань мовою знаходимо в Дж.Локка [35]. Він уважав, що перед тим, як міркувати про засади правильного пізнання, доцільно проаналізувати практику мововжитку. Цей аналіз показує, що мова допускає безперешкодне жонгливання абстракціями й неточними словами, а тому її важко назвати досконалим знаряддям пізнання. Але винна в цьому не тільки мова. Неясність і плутанину в поняттях Дж.Локк ставить на карб і самим мовцям, які: 1) вживають слова, не маючи в голові відповідних понять; 2) не розуміють значення слів; 3) називають словами «нетверді» й плутані поняття; 4) уживають слова в незвичному значенні чи контексті. Як приклад Дж.Локк наводив хаотичне, необдумане використання термінів *субстанція*, *безконечність*, *вроджені ідеї*. Зазвичай мовні зловживання виникають ненавмисно: через брак знань, неуважність, невисоку культуру мислення. Проте від проникливого ока філософа не приховалися й корисливі мотиви. Оскільки термінологічні спекуляції нерідко справляють враження глибокої істини, вони є найлегшим способом захистити нісенітницю й домогтися незаслуженої слави [36].

Дж.Локк чи не найпершим підкреслив важливість комунікативних якостей мови. Вона має не просто повідомляти думки й передавати знання, а робити це якомога легше й швидше. Якщо мова не виконує цієї функції – нею зловживають [37]. Як із цим боротися? Англійський філософ радить точно вживати слова, обумовлювати їхні значення, послідовно дотримуватися цих значень, уникати слів, за якими не стоять поняття. У такий спосіб люди зможуть позбутися помилкових поглядів. Мова, уважав Дж. Локк, покликана примножувати знання, а не затягати істину туманом.

Низька стилістична й термінологічна культура деяких філософських текстів давала підстави взагалі виводити ці тексти за межі науки. Так, К.А.Гельвецій уважав схоластичну метафізику не наукою, а «невтямним жаргоном» [38]: «Вона тішить тільки хибний розум, що пристосовується до безглузвих висловів; тільки неука, що слова бере за речі; тільки шахрая, що хоче людей морочити. Людина розумна зневажає її» [39]. Будь-яку не сперту на досвід метафізику К.А.Гельвецій називав мистецтвом зловживати словами. Д.Г'юм теж уважав, що метафізичні роздуми тривалий час дискредитує «незрозумілий жаргон», який робить філософію туманною, непроникною, хоч і надає їй подоби науки й мудрості. Єдиний універсальний засіб здолати його – точне й правильне міркування [40]. Для Е.Б. де Кондільяка брак ясності – серйозна перешкода на шляху до істини. Філософ пише про хибний синтез, який «обплутує істину купою неясних понять, думок, помилок і створює собі жаргон, який приймають за мову наук і мистецтв»

[41]. «Немає такої гіпотези, хоч і якої невтямної, що її не можна було б захистити, користуючись цим жаргоном» [42].

На думку А.Шопенгауера, науковим жаргоном «можна цілими днями говорити, нічого не сказавши» [43], а суть його розкриває арабська приказка «Шум млина я чую, а борошна не бачу» [44]. Серед авторів малозрозумілих текстів найбільше перепало Г.Гегелю. Його філософію А.Шопенгауер без зайвих церемоній назвав нісенітницею, безглуздя, а його самого – бездарним і нахабним дурисвітом [45]. А.Шопенгауер обурювався, що розрекламоване університетами гегелівське вчення ввергло Німеччину в стан здичавіння та філософського безкультур'я, і пророкував, що в майбутньому воно залишиться пам'яткою німецькій дурості [46].

Роздратована критика А.Шопенгауера навряд чи цілком слушна, бо в гегелівській концепції він до ладу не розібрався. Щоправда, не тільки з власної вини, адже Г.Гегель, якщо зважити на мовне оформлення його праць, особливо й не намагався бути зрозумілим, у нього важко знайти щось викладене ясно [47]. Доречно зауважити, що сам А.Шопенгауер прагнув бути антиподом свого ідейного супротивника як у філософських ідеях, так і у викладі цих ідей. Його *magnum opus*, книгу «Світ як воля й уявлення» відомий історик німецької філософії А.В.Гулига оцінив так: «Яскраво написана, вона вигідно відрізнялася від суконної прози професійного німецького гелертерства» [48]. Порівняймо також оцінку Ф.Ніцше: «Я розумів його так, наче він писав для мене» [49].

Серед російських мислителів XIX ст. «непроникність» наукових текстів найбільше непокоїла О.І.Герцена. Він уважав, що наука «навмисно говорить мовою незрозумілою, щоб за лісом схоластики приховати сутність основних думок» [50]. Цією мовою вона «наскільки висловлювалася, настільки ж і ховалася» [51]. Штучність і важкість наукової мови О.І.Герцен пояснював двома причинами. По-перше, наука довго розвивалася в академіях, осторонь життя, мало зважаючи на практичні потреби («Наука на палкі просьби про хліб подає каміння» [52]). По-друге, в минулому нові наукові істини суспільний загаль часто сприймав неоднозначно, якщо не вороже. Тим-то вчені боялися бути зрозумілими й, щоб уникнути переслідувань, мушили зберігати наукове знання в таємниці. Звідси – герметичність їхнього мовлення.

І хоч відтоді, веде далі О.І.Герцен, ставлення до науки поліпшилося, каста вчених і досі «оточує науку лісом схоластики, варварської термінології, важкою і потворною мовою» [53]. Молоді філософи не перекладають чужі терміни, а переносять їх у російські тексти живцем, додаючи лише питомі закінчення.

Пишучи про філософські кола середини ХІХ ст., О. І. Герцен зауважує: «Ніхто в ті часи не відрікся би від такої фрази: “Конкресцирування абстрактних ідей у сфері пластики являє собою ту фазу самошукаючого духу, в якій він, визначаючись для себе, потенціюється з природної іманентності в гармонійну сферу образного усвідомлення в красі”. Цікаво, – пише далі автор, – що тут російські слова... звучать ще іноземніше, ніж латинські» [54].

О.І.Герцен самокритично визнавав, що й сам замолоду вдавався до такого стилю. В.Г.Белінський оцінював його ранні «Листи про вивчення природи» як написані «тарабарською мовою». За словами критика, якщо він щось і зрозумів у «Листах», так це тільки тому, що має за собою «десяток нещасних років колобродства німецькою філософією» [55]. Згодом мова О.І.Герцена зазнала показової еволюції, і його твори зрілого періоду заслуговують на високу стилістичну оцінку.

У середині ХХ ст. заплутаність і малозрозумілість філософських текстів привели до «повстання проти метафізики» й появи цілого напрямку – лінгвістичної філософії. Його ключовою фігурою був австро-британський мислитель Л.Вітгенштайн. Інженер за фахом, він не терпів неясностей і невизначеностей, а тому прагнув отримати у філософії, якою сильно зацікавився, такі ж строгі результати, що й у природничих науках.

Джерело неясностей він убачав не так у плутаному мисленні, як у мові. Через свою нечіткість, ускладненість, двозначність вона затемнює логічну форму думки, змішує правильні й безглузді висловлювання: «Мова маскує думку. І маскує так, що із зовнішньої форми маски не можна скласти уявлення про форму замаскованої думки» [56]. Мова породжує безліч псевдопроблем, на які філософи марнують час і зусилля: «Більшість питань і суджень... зумовлені тим, що ми не розуміємо логіки своєї мови» [57]. Якщо попередники зводили появу філософських помилок і неясностей до невмілого вживання мови (власне, до мовлення), то у Л.Вітгенштайна неясність впливає з непристосованості самої мови (як системи) обслуговувати абстрактне мислення, адже генетично вона призначена для повідомлень про конкретні факти. Тобто, помилки породжує сама структура мови, її глибинна граматики.

Щоб усунути з метафізичних роздумів неясні поняття й вислови, Л.Вітгенштайн закликав до аналізу й критики мови: «Мета філософії – логічне пояснення думок... Філософія повинна пояснювати й чітко розмежовувати думки, що звичайно бувають доволі темні й невиразні» [58]. З недосконалої природної мови впливає його ідея створити ідеально-правильну наукову мову, яка б не

допускала згаданих псевдопроблем і давала змогу втілити настанову «Усе, що взагалі можна подумати, можна подумати ясно. Усе, що можна вивісти, можна вивісти ясно» [59].

Пізніше Л.Вітгенштайн пересвідчився, що спроба збудувати «ідеальну» наукову мову помилкова і нездійсненна. Він переглядає свою позицію й корінь метафізичних псевдопроблем починає вбачати в порушенні правил повсякденного слововжитку. Більш перспективним тепер йому видається аналіз природної мови. Філософія має зосередитися на її логічних і смислових відтінках, долаючи складнощі в кожному конкретному випадку. У результаті мають оприятитися приховані нісенітниці й псевдопроблеми зникнуть самі собою. Найвищим критерієм осмисленості речень Л.Вітгенштайн оголошує розмовне вживання слів. Саме з таких слів і мають складатися філософські пояснення.

Лінгвістична філософія, хоч і не досягла заявлених цілей, лишила глибокий слід як у філософії, так і в науці в цілому. Вона обґрунтувала вимогу вживати мову чітко, строго, осмислено. Вітгенштайнова теза «Усе, що взагалі можна подумати, можна подумати ясно. Усе, що можна вивісти, можна вивісти ясно» утвердилася як важлива методологічна засада наукового дослідження. Не менш важливою ця теза видається і як критерій стилістичного аналізу наукової мови.

Інший австро-британський мислитель ХХ ст. К.Поппер відомий як теоретик «відкритого суспільства» й критик його ворогів – апологетів «закритого суспільства». Серед останніх опинився Г.Гегель: з його вчення про державу, на думку К.Поппера, вирости тоталітарні режими ХХ ст. Гегелівську філософію він, услід за А.Шопенгауером, уважав «інтелектуальним шахрайством» [60]. К.Поппер заперечував пізнавальний потенціал гегелівської діалектики, а його філософію тотожності називав «безсоромною грою слів» [61]. Щоб читач не сприймав його «пишномовний і містифікований жаргон» усерйоз, К.Поппер наводить зразок гегелівської «тарабарщини»:

«Звук – це зміна конкретного стану ізольованості матеріальних часток і його заперечення – так би мовити, суто абстрактна або ідеальна ідеальність цієї конкретності. Та ця зміна, відповідно, є сама по собі безпосереднім запереченням конкретного матеріального існування; тому вона є реальною ідеальністю питомої ваги і зчеплення, тобто теплотою. Нагрівання тіл, що звучать, як від удару, так і від тертя, є проявом теплоти, яка виникає умоглядно разом із звуком» [62].

Що криється в цьому пасажі? Глибина й насиченість думки чи щось інше? К.Поппер пропонує уважніше вчитатися в останнє речення, в якому «Гегель

розкриває сам себе». Речення буквально означає: «Нагрівання тіл, що звучать... є теплотою разом із звуком» [63]. К.Поппер припускає, що Г.Гегель писав важко зрозумілою мовою навмисне, а поширенню його ідей сприяв авторитет пруської держави, якій філософ віддано служив. Успіх Г.Гегеля породив у суспільно-політичному житті інтелектуальну й моральну безвідповідальність, нову добу, «що нею правлять магія пишномовних слів і сила жаргону» [64]. Боротьбу з «поверховим жаргоном» К.Поппер уважав справою наскільки важкою, настільки ж і нагальною [65].

До найбільш «темних» і «нечитабельних» мислителів ХХ ст. зазвичай відносять М.Гайдеггера. Його тексти, особливо повоєнного періоду, сповнені складної, надзвичайно заплутаної термінології, у якій годі розібратися навіть тим, для кого німецька – рідна мова. Утім, ці складнощі випливають із новаторства його онтології та місця мови в ній.

М.Гайдеггер розрізняє два буття: несправжнє, яке ототожнює зі світом зовнішніх речей та явищ, і первинне, глибинне, істинне, яке тепер забуте, майже втрачене. Прослідки останнього збереглися хіба що в першоджерелах культури – мистецтві, поезії й особливо в мові. «Лише там, – пише філософ, – де для речі знайдено слово, річ – це річ. Лише так вона є» [66]. Слово надає речі буття, немає слова – немає й речі. Тому мова є оселею справжнього буття. Щоб пізнати це буття, треба навчитись уважно прислухатися до того, що «говорить мова», треба «вслухатися в мову». М.Гайдеггер руйнує традиційний поняттєвий спосіб мислення, прагне відродити первозданну дологічну мову, яка відбиває міфологічне сприйняття світу і яку витиснуло сучасне наукове мислення. Саме в таку нерозчленовану, синкретичну мову філософ і закликає «вслухатися».

Химерність текстів М. Гайдеггера – від того, що він намагається говорити «не мовою», а «від імені мови». Його думка настільки виривається вперед, що традиційний філософський інструментарій не годен відтворити її в усій точності й повноті. Тим-то мислитель, експериментуючи з мовою, розбудовує власну поняттєво-термінологічну систему. Вільно оперує коренями й афіксами, користується з легкості німецького словоскладання, наділяє новотвори й давні слова особливим сенсом, іноді – шляхом ускладненої метафоризації. Попри стереотипи, уникає запозичень і не цурається діалектизмів. Окремі ключові терміни використовує в кількох значеннях, нерідко – одночасно. Деякі слова, як-от *Philosophie*, *Ontologie*, навмисно не вживає, для інших створює заміники (замість *Mensch* «людина» – *Dasein* «існування, буття»). Займенники, прислівники, прийменники, сполучники під його пером субстантивізуються.

Авторськими є його синтаксис і пунктуація. Оскільки мова, уважає М.Гайдеггер, у своєму справжньому вигляді збереглась у внутрішній формі слів, він часто вдається до етимологізування, вживає слова не в сучасному сенсі, а в першозначенні. Дефіс, поставлений у середині слова, виявляє його етимологічну структуру, відокремлює семантично значущі частини й надає слову інакшого значення.

Т.Адорно, сучасник і опонент М.Гайдеггера, у книзі «Жаргон справжності» [67] розкритикував поширення його мови в духовному житті Німеччини: вона, мовляв, сприяє консервації соціального режиму. Утім, тексти М.Гайдеггера навряд чи можна вважати жаргоном у нашому розумінні. Неясні вони не через свідоме затемнення, а через прагнення передати нові смисли, які неможливо висловити традиційними засобами. По суті, М.Гайдеггер намагався вимовити невимовне. Якщо його твори й заслуговують на критику, то вона, очевидно, має бути не лінгвостилістична, а суто філософська.

Чи був властивий науковий жаргон творам радянських філософів? Незайве на гадати, що філософії як такої в СРСР не існувало. Замість розмаїття шкіл і напрямів насаджувалася «єдино правильна» доктрина – діалектичний матеріалізм. Філософи мусили обслуговувати панівну комуністичну ідеологію, коментувати класиків марксизму-ленінізму, а історію своєї науки подавати переважно як сутичку між ідеалізмом і матеріалізмом. Радянська філософія жила не так вільними дискусіями, як указівками владних інстанцій. Не дивно, що в такій атмосфері розквітли догматизм і начотництво, повіяло духом середньовічної схоластики.

Усе це закономірно відбилосся на стилі. Е.В.Ільєнков, один із найбільш вільнодумних радянських філософів, визнавав: «Нашій філософській літературі часто закидають сірість мови, гнітючу монотонність викладу. І небезпідставно. Дуже довго строго академічний тон здавався цілком природним у науці, що прорікала абсолютні істини найвищого рангу» [68]. Серед радянських філософів, пише О.А.Івін, поширилося небажання й невміння висловлюватися ясно, категорично, висувати власну позицію, протиставляючи її позиціям інших. Дуже рідко можна натрапити на чітке формулювання тези, що її автор збирається обстоювати чи спростовувати [69]. Щоб розв'язати якусь надуману, відірвану від життя проблему, запроваджували численні штучні поняття, проводили між ними тонкі й «особливо тонкі» розрізнення, і все це робили такою неприступною мовою, що виникало відчуття якоїсь інтелектуальної фантасмагорії [70].

І.М.Дзюба, коментуючи працю «фахівця з національного питання» В.Ю.Маланчука, відзначає: «Доктор наук висловлюється таким “кодом”, таким спеціальним жаргоном, так “иносказательно”, що читачеві нелегко тут щось зрозуміти. Такий “стиль” дуже модний тепер, коли бояться називати речі своїми іменами» [71]. В іншому місці І.М.Дзюба стверджує, що цей «маскувальний» жаргон є наслідком розриву між теорією та практикою і виявляється в схоластичних загальниках, навмисно фальшивій фразеології, яка покликана заплутати сліди реальної політики [72].

Цікаво, що проблему жаргону невдовзі помітили й на високому партійному рівні. Завідувач відділу науки й освіти ЦК КПРС С.П.Трапезников зауважував: «...Деякі філософські праці викладаються такою важкою, заумною мовою, яка створює штучні перепони для їх розуміння. Їхній зміст часом настільки огортається різними псевдонауковими слівцями, що втрачається суть і сенс викладених питань... Не можна допускати, щоб надмірною ускладненістю змісту, словесним жонглюванням приховувались іноді банальні думки, а то й просто беззмістовність» [73].

Стурбованість партійного керівництва зрозуміла: «важка, заумна мова» знижувала ефективність пропаганди «марксистсько-ленінського вчення» серед народних мас. У тогочасному посібнику з риторики читаємо: «Головний бар'єр, який заважає широкій пропаганді наукового знання, це – псевдоакадемізм, сірий і заумний науковий жаргон» [74]. Одна з постанов ЦК КПРС підкреслювала: «Теоретичні узагальнення, серйозний, вдумливий аналіз, що збагачує читача, слухача, часом підмінюються пишномовністю, зовнішньою наукоподібністю мови» [75]. Властиві такій мові словесну тріскотняву, сірий і казенний стиль, багатократне механічне повторювання загальників, ця постанова закликала «рішуче викорінювати з практики» [76].

Очевидно, що в радянських філософських текстах, які висвітлювали питання ідеології та політики, науковий жаргон змикався і взаємодіяв із новомовою. В обох соціолектах багато спільного: брак чіткості, розмитість змісту, маніпулятивна спрямованість. Як новомова подає дійсність у вигідному, прикрашеному світлі, так і науковий жаргон створює видимість важливості й новизни для ідей, що насправді не є ні важливими, ні новими.

Серед відносно недавніх подій, що стосуються нашої теми, не можемо проминути скандал навколо статті «Порушуючи кордони: до трансформаційної герменевтики квантової гравітації» (1996). Стаття надійшла до редакції престижного культурологічного часопису «Соціальний текст». Її автор, професор

фізики з Нью-Йорка А.Сокал, у річищі постмодернізму розмірковував про суспільні наслідки теорії квантової гравітації та спричинений нею радикальний злам у філософії. Свої думки підкріплював цитатами з праць як відомих фізиків (А.Ейнштейна, Н.Бора), так і не менш відомих французьких філософів (Ж.Лакана, Ж.Деррида). Авторитетне видання прорецензувало статтю, визнало актуальною й опублікувало [77]. Щойно вона вийшла, як А.Сокал у часописі «Лінгва франка» надрукував іншу статтю [78], в якій оголосив, що перша стаття жодного наукового сенсу не має, а є насправді розіграшем, злою пародією на стиль мислення та викладу модних французьких інтелектуалів. Увесь текст – безглуздий набір «учених» слів і постмодерністських термінів, що маскують відверті дурниці. Жарт має на меті розплющити науковій громадськості очі на порожнечу сучасної постмодерністської філософії.

Публікація спричинила фурор і розголос – не лише в наукових колах, а й у ЗМІ. Ті, хто й раніше підозрював, що «король голий», сприйняли пародію із захватом. Натомість самі постмодерністи або прирівнювали Сокалову критику до «пошуку граматичних помилок у любовних листах», або закликали відправити автора на психіатричну експертизу.

На досягнутому А.Сокал не спинився. Щоб акція не лишилася простим розіграшем, він разом із бельгійським фізиком Ж.Брікманом невдовзі випустив книгу «Інтелектуальне ошуканство» [79]. За рік вийшло її друге, доповнене видання англійською мовою під назвою «Модні дурощі» [80], перекладене згодом кільканадцятьма мовами. Книга аналізує містифікації, навмисно затемнену мову, плутане мислення, некоректне вживання наукових понять. В окремих розділах проаналізовано праці філософів-постмодерністів – Ж.Лакана, Ю.Кристевої, Л.Пригарай, Б.Латура, Ж.Бодріяра, Ж.Дельоза, Ф.Гваттарі, П.Вірілію, які у своїх теоретичних побудовах охоче використовують ідеї та спеціальні терміни з математики, фізики й інших природничих наук.

Аналіз показав, що компетентність філософів у цих сферах сумнівна. Попри це вони без жодних застережень застосовують фізичні й математичні теорії, жонглюють термінологією точних наук, хизуються перед необізнаними читачами науковим жаргоном, анітрохи не турбуючись про його доречність і навіть зміст [81]. А.Сокал і Ж.Брікман доходять висновку, що постмодерністські тексти взагалі малоосмислені – це не що інше, як довільна компіляція слів. «Чи не йдеться про те, щоб з допомогою химерного наукового жаргону надати глибокодумного вигляду філософським і соціологічним банальностям?» – запитують автори [82]. І, розбираючи конкретні цитати, доводять, що за ними

криється не просто слабка обізнаність нефакхівців у фахових питаннях, а більше – байдужість, навіть зневага до фактів і логіки.

На сторінках книги відомі мислителі нагадують респектабельних політиків, яких зненацька застукали на хабарництві. Їхня роль у філософії – така ж, як і роль Т.Д.Лисенка в біології. Утім, А.Сокал і Ж.Брікман зауважують, що вістря їхньої критики скероване не на соціогуманітарні науки взагалі, а лише на окремих їх представників. Розуміючи важливість цих наук, фізики прагнуть застерегти колег-гуманітаріїв (надто молодих) проти шахрайства, а також розвіяти міф, начебто постмодерністські тексти складні через те, що містять глибокі ідеї. Складні й незрозумілі вони з тієї причини, що нічого не значать [83]. Автори захищають канони раціональності й інтелектуальної чесності, які мають бути спільними для природничих і гуманітарних наук. «Наша мета – заохотити критичне ставлення не тільки щодо конкретних осіб, але й до тієї частини інтелігенції (і в США, і в Європі), яка мириться з такими текстами й навіть потурає їм» [84].

Можна вважати, що «Модні дурощі» досягли мети. Книжка викликала серйозну дискусію щодо недобросовісності в науці, загострила увагу до проблем мови гуманітарної літератури, її ясності й осмисленості.

На думку І.А.Гобозова, філософія, яка ще недавно була духовним провідником, торувала шляхи майже для всіх наук і мистецтв, сьогодні потрапила в глибоку кризу. Постмодерністи перетворили її в «порожній дискурс про все й ні про що» [85]. Їхні трактати позбавлені будь-якого здорового глузду і є, по суті, набором нісенітниць. Замість вдумливого аналізу вони жонглюють новими, беззмістовними термінами. «Любов до мудрості замінена любов'ю до мудрування» [86] – такий невтішний висновок І.А.Гобозова.

Філософія і справді зародилася як любов до мудрості, як пошук істини, як цікава, потрібна кожному наука. Давні тексти написані здебільшого простою розмовною мовою, деякі навіть у формі діалогу. Відтоді мова філософії змінилася до невпізнанності. Сьогодні це високоспеціалізована мова зі своїми термінологічними й стилістичними традиціями. Проте ми бачили, що самі ж філософи оцінюють трактати багатьох своїх колег як заскладні й малозрозумілі. Ці трактати до певної міри дискредитували філософію серед нефакхівців, створивши їй славу, а радше неславу, нудної й «заумної» науки. Не випадково термін *метафізика*, що первісно означав «учення про недоступні для досліду першопричини буття», у європейських мовах набув зневажливого значення «абстрактні, пустопорожні розумування». Те саме стосується й терміна *схоластика*: від значення «напрям середньовічної філософії, який логічно

обґрунтовує релігійні догми» розвилось переносне – «формальні знання; мертва, суха наука; догматизм».

Така репутація, хоч і небезпідставна, навряд чи цілком заслужена. Адже серед філософів було й чимало майстрів слова, авторів стилістично досконалих, естетично вишуканих текстів. Крім уже згаданого А.Шопенгауера, це Ф.Ніцше, Х.Ортега-і-Гассет, І.О.Ільїн, О.Ф.Лосев, Е.Фромм та ін. Ось, наприклад, відгук про літературний хист Л.І.Шестова: «Шестов пише не тільки цікаво і ясно, але на читача надзвичайно впливає рідкісна в письменників простота; відсутність будь-якої пишномовності й гонитви за “стилем”. Витонченість і сила слова якимось своєрідно сполучаються в Шестова зі строгістю та чистотою словесної форми – і звідси невідступне враження справжності й правдивості. Напевно, саме ці властивості творів Шестова сприяли тому, що літературні кола цінували й цінують Шестова значно вище, ніж кола філософські» [87].

Як твердить Я.Хінтікка, на стороннього спостерігача сучасна філософія справляє враження гурту людей, які говорять і не чують один одного. Філософи аналітичного напрямку марнують винахідливість і здатність до точних формулювань на маловажливі технічні проблеми. Їхні опоненти герменевтичного й деконструктивістського напрямів «маніпулюють загальними поняттями на пишномовному жаргоні, призначеному, радше, затемнювати, ніж прояснювати ідеї» [88]. Здається, пише автор, ми спостерігаємо «кінець філософії», яка вироджується в розумний діалог заради розумного діалогу.

Такий безрадісний висновок стосується, мабуть, не тільки філософії. Проте інші соціогуманітарні науки – тема окремої розмови.

Наведені в цій статті погляди й оцінки однозначно засвідчують, що проблема наукового жаргону лишається назрілою вже не одне століття. Отже, поглиблене лінгвістичне дослідження цього явища є актуальним і потрібним.

1. Роттердамський Е. Похвала Глупоті. Домашні бесіди / Пер. з лат.— К., 1993. — С. 74.

2. Там же. — С. 19.

3. Листи темних людей / Пер. з лат. — К., 1987.— С. 126.

4. Рабле Ф. Гаргантюа та Пантагрюель : У 2 т. / Пер. зі старофр. — Л, 2004. — Т. 1. — С. 235-240.

5. Свіфт Д. Казка бочки. Написана для загального вдосконалення людства / Пер. з англ. — К., 1958. — 40 с.

6. Виноградов В. В. Избранные труды : История русского литературного языка. — М., 1978. — С. 60.

7. Греч Н. Чтения о русском языке : В 2 ч.— СПб., 1840. — Ч. 1. — С. 163.
8. Вяземский П. А. Полное собрание сочинений : В 12 т. — СПб., 1883. — Т. 8. — С. 488.
9. Гейне Г. К истории религии и философии в Германии / Пер. с нем.— М., 1994. — С. 22.
10. Термін В. В. Виноградова (Виноградов В. В. Избранные труды. Язык и стиль русских писателей : От Карамзина до Гоголя. — М., 1990. — С. 297).
11. Гоголь Н. В. Мертвые души; Выбранные места из переписки с друзьями. — М., 2004. — С. 367.
12. Сенковский О. И. Собрание сочинений : В 9 т. — СПб., 1859. — Т. 8. — С. 212.
13. Там же. — С. 214-215.
14. Там же. — С. 209.
15. Там же. — С. 216.
16. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови : У 2 ч.— К., 1959. — Ч. 1. — С. 336.
17. Чехов А. П. Полное собрание сочинений и писем : В 30 т. — Письма : В 12 т. — М., 1976. — Т. 4. — С. 27.
18. Франко І. Я. Зібрання творів : У 50 т. — К., 1981. — Т. 31. — С. 46.
19. Достоевский Ф. М. Собрание сочинений : В 15 т. — СПб., 1993. — Т. 11. — С. 62.
20. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : В 14 т. — М. ; Ленинград, 1952. — Т. 8. — С. 29.
21. Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений : В 90 т. — М., 1951. — Т. 30. — С. 190.
22. Там же, 1936. — Т. 38. — С. 289.
23. Там же, 1936. — Т. 26. — С. 319.
24. Загребельний П. А. Розгін : У 2 т. — Х., 2003. — Т. 2. — С. 279-280.
25. The English Language. Essays by Linguistics and Men of Letters : In 2 vol. / Ed. W. F. Bolton, D. Crystal. — Cambridge, 1969. — Vol. 2. — P. 217-228.
26. Ibid.— P. 221.
27. Ibid.— P. 228.
28. Чуковский К. Сочинения : В 2 т. — М., 1990. — Т. 1. — С. 467-651.
29. Там же. — С. 589.
30. Там же. Оскільки Корній Чуковський читав англійських авторів в оригіналі, заманливо припустити, що ідею «канцеляриту» могла нав'язати згадана стаття Дж. Орвелла. Щоправда, підтвержень цьому не виявлено. Твори Дж. Орвелла, якщо й доходили до СРСР, то зберігалися в спецхрані. А у Велику Британію Корній Чуковський по війні потрапив лише 1962 р., уже після появи своєї статті «Канцелярит» у московській «Літературной газеті» (9 і 16 вересня 1961 р.).

31. Із контексту випливає, що авторіві йдеться не так про наукову англійську (academic English), як саме про науковий жаргон (academese).
32. Wallace D. F. Tense Present: Democracy, English, and the Wars over Usage // Harper's Magazine. — 2001, April. — P. 55.
33. Ibid.
34. Письменники про мову й освіту. Павло Загребельний // Урок української. — 2004. — № 10. — С. 7.
35. Локк Дж. Сочинения : В 3 т. / Пер. с англ. — М., 1985. — Т. 1. — С. 548-582.
36. Там же. — С. 553.
37. Там же. — С. 563.
38. В оригіналі «jargon inintelligible» (Helvétius C. A. (Euvres completes : De l'homme. — Paris, 1818. — P. 156).
39. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / Пер. з фр. — К., 1994. — С. 125.
40. Юм Д. Сочинения : В 2 т. / Пер. с англ. — М., 1996. — Т. 2. — С. 11,18.
41. Кондильяк Э. Б. Сочинения : В 3 т. / Пер. с фр. — М., 1983. — Т. 3. — С. 254.
42. Там же. — Т. 1. — С. 169.
43. В оригіналі «gelehrten Jargon» (Schopenhauer A. Der Satz vom Grunde: Über den Willen in der Natur. Die beiden Grundprobleme der Ethik. — München, 1912. — S. 299).
44. Шопенгауэр А. Миф как воля и представление : В 2 т. / Пер. с нем. — М., 1993. — Т. 2. — С. 21.
45. Там же. — Т. 1. — С. 6, 506; Т. 2. — С. 164.
46. Т. 2. — С. 12; Т. 1. — С. 516.
47. К. Капп, колишній студент Г. Гегеля, 1829 р. видав різко критичну книгу «Гете, Шеллінг, Гегель». У відповідь останні два герої книги надіслали авторові гнівні листи. З цього приводу відомий австрійський журналіст М.Г.Зафір не без гумору зауважив: «Філософи думають тьмяно, але сваряться досить-таки ясно» (Pinkard T. Hegel : A Biography. — Cambridge, 2001. — P. 615-616).
48. Гулыга А. В. Гегель. — 2-е изд. — М., 1994. — С. 141.
49. Ніцше Ф. Повне зібрання творів : У 15 т. / Пер. з нім. — Л., 2004. — Т. 1. — С. 289.
50. Герцен О. І. Вибрані філософські твори : У 2т. / Пер. з рос. — К., 1951. — Т. 1. — С. 11.
51. Герцен А. И. Сочинения : В 2 т. — М., 1985. — Т. 1. — С. 188.
52. Герцен О. І. Вибрані філософські твори. — Т. 1. — С. 11.
53. Там же. — С. 41.
54. Герцен О. І. Минуле і думи / Пер. з рос. — К., 1957. — С. 231.
55. Анненков П. В. Литературные воспоминания. — М., 1989. — С. 253.

56. Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження / Пер. з нім. — К., 1995. — С. 36.
57. Там же. — С. 36.
58. Там же. — С. 41.
59. Там же. — С. 42.
60. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : У 2 т. / Пер. з англ. — К., 1994. — Т. 2. — С. 90.
61. В оригіналі «shameless equivocation» (Popper K. R. The Open Society and its Enemies : In 2 vol. — London, 1952. — Vol. 2. — P. 40).
62. Поппер К. Знач. праця. — С. 35.
63. Там же. — С. 35.
64. Там же. — С. 35.
65. Там же. — С. 89.
66. Гайдеггер М. Дорогою до мови / Пер. з нім. — Л., 2007. — С. 139.
67. Adorno Th. W. Jargon der Eigentlichkeit. — Frankfurt am Main, 1964. — 139 S.
68. Ильенков Э. В. Почему мне это не нравится // Культура чувств : Сб. статей. — М., 1968. — С. 21.
69. Ивин А. А. О схоластике в советской философии // Обществ. науки. — 1989. — № 4. — С. 177.
70. Там же. — С. 179-180.
71. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К., 2005. — С. 199.
72. Там же. — С. 188.
73. Трапезников С. П. Общественные науки — могучий идейный потенциал коммунизма. — М., 1974. — С. 46-47.
74. Ножин Е. А. Основы советского ораторского искусства. — 2-е изд. — М., 1981. — С. 103.
75. О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы : Постановление ЦК КПСС от 26 апр. 1979 г. — М., 1979. — С. 6.
76. Там же.
77. Sokal A. Transgressing the Boundaries : Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity // Social Text.— 1996.— N 46/47.— P. 217-252.
78. Sokal A. A Physicist Experiments with Cultural Studies // Lingua Franca. — 1996. — May/June. — P. 62-64.
79. Sokal A., Bricmont J. Impostures intellectuelles. — Paris, 1997. — 288 p.
80. Sokal A., Bricmont J. Fashionable Nonsense : Postmodern Intellectuals' Abuse of Science. — New York, 1998. — 274 p.
81. Ibid. — P. VII-VIII, 19.
82. Ibid. — P. 11.
83. Ibid. — P. 5-6.
84. Ibid. — P. 6-7.

85. Гобозов И. А. Куда катится философия : От поиска истины к постмодернистскому трёпу (Философский очерк). — М., 2005. — С. 5.
86. Там же. — С. 193.
87. Зеньковский В. В. История русской философии. — М., 2001. — С. 735-736.
88. Хинтика Я. Проблема истины в современной философии // Вопр. философии. — 1996. — № 9. — С. 46.

P. O. SELIHEY. ACADEMESE ACCORDING TO WRITERS AND PHILOSOPHERS The paper explores critical appraisals of obscure academic discourse, given by writers and philosophers of various times and nations. Their appraisals testify that academes is really pending problem for some centuries. Keywords: academic discourse, academes, language attitude.

Пилип Селігей

ЩО НАМ РОБИТИ ІЗ ЗАПОЗИЧЕННЯМИ?

Науковий стиль, як жоден інший, багатий на слова чужомовного походження. І це зрозуміло: наука – явище міжнародне, тож вони є одним із найважливіших джерел поповнення термінології (*електрон, синус, вітамін, монтаж, реакція, автаназія*). Друге важливе джерело – терміни, утворені на власній основі (*корінь, пізнання, коло, тиск, вісь, теплообмін, жаротривкість*). Отже, в науковій лексиці співіснують чуже й питоме, інтернаціональне й національне. Перший складник єднає її з міжнародними стандартами, другий виявляє її самобутність, зберігає народний характер. Доведено, що для повноцінного розвитку термінології важливо дотримуватися рівноваги, оптимального співвідношення цих двох складових, тобто враховувати однаковою мірою як зарубіжні здобутки, так і національні традиції [7: 8; 10: 15; 6: 119, 185-186; 23: 17; 24: 89; 22: 190]. Стосовно української мови це означає, що в ній мають на рівноправних засадах побутовати терміни як запозичені із західноєвропейських мов чи утворені з греко-латинських елементів, так і посталі на ґрунті питомих (слов'янських) словотвірних засобів. Нехтування тієї чи тієї складової може зашкодити усталенню термінології, порушити її органічність, загальмувати розвиток наукового стилю.

Утім, і без спеціальних підрахунків неважко бачити, що сучасні наукові публікації, а надто науково-жаргонні тексти, переобтяжено невиправданими термінологічними запозиченнями. Інтернаціональна складова в них надмір переважає, а то й витісняє національну.

Один із виявів цього – давня традиція свідомо замінити загальноживану слов'янську лексику неслов'янськими відповідниками. У минулі десятиліття в наукових текстах рясно траплялися такі, наприклад, заміни: *звертатися* – *апелювати*; *обмежувати* – *лімітувати*; *продовжувати* – *пролонгувати*; *пояснювати* – *експлікувати*; *показник* – *маркер*; *взаємозалежність* – *кореляція*; *однорідний* – *гомогенний*; *визначати склад* – *конституювати*; *розмежовувати* – *диференціювати*. Питомі українські слова, що колись займали в мові науки своє природне місце, нині виштовхнуті з обігу на задвірки – до пасивного словника.

Така ж доля в науковому стилі може спіткати й іншу «функціонально слабшу» слов'янську лексику, на зміну якій останніми роками приходять такі

варваризми: *доречний, слушний, істотний, притаманний* – релевантний; *часовий* – темпоральний; *одночасний* – симультанний; *прихований* – імпліцитний; *явний, виражений, висловлений* – експліцитний; *довільний* – арбітрарний; *усувати* – елімінувати; *причино вий* – каузальний; *виражати, промовляти* – артикулювати; *виявляти* – маніфестувати; *висловлювати* – вербалізувати; *осмислювати* – концептуалізувати; *можливий* – евентуальний; *змінний, мінливий* – варіабельний; *сприйняття* – реценція; *розподілення* – стратифікація. Ці та багато інших слів видаються цілком органічними для англійського тексту, де їхні корінь і лексичне значення здебільшого прозорі. Але живосилом притягнуті в українську мову, вони втрачають цю органічність і набирають вигляду «чужоземця» чи «стороннього тіла».

...

Тим-то сучасний науковий жаргон за його лексичне наповнення жартома (але небезпідставно) називають латинським діалектом української мови або ж «українглішом». І справді: коли треба з'ясувати точне значення якогось слова, наприклад, *симультанний*, марно шукати його в українських словниках (навіть іншомовних слів) – треба відразу ж звертатися до словника латинської мови чи англо-українського словника. І виходить парадокс: перекладний словник замінює читачам наукових текстів тлумачний словник рідної мови.

Інший парадокс полягає в тому, що саму українську мову описують, чимраз більше послуговуючись чужою термінологією. Рік у рік вона зміцнює свої позиції, потроху витісняючи споконвічну лексику. Натепер *флексія* вже майже остаточно заступила *закінчення*, а *конотація* замінила собою *відтінок* і *зabarвлення*. Покликаючись на небезспірну думку, що мова опису (метамова) має відрізнитися від об'єкта опису, сучасні мовознавці перевагу нерідко віддають не першим, а другим термінам: *мовець* – комунікант, *словесний* – вербальний, *мовний* – лінгвальний, *позамовний* – екстралінгвальний, *назва* – номінація, *називний відмінок* – номінатив, *родовий відмінок* – генітив, *(у)творення* – деривація, *зменшувальний* – демінутивний, *збільшуваний* – аугментативний, *протиставний* – контрактивний, *описовий* – дескриптивний, *приписів* – прескриптивний, *вторинний* – секундарний, *приставний* – протетичний, *питальний* – інтерогативний, *сполучуваність* – валентність, *зв'язність (тексту)* – когерентність. Саме ж запозичення дехто називає тепер *етранжизмом* або *алієнізмом*. Не виключено, що завтра комусь знічев'я спаде на думку *відмінювання* замінити *деклінацією*, а *дієвідмінювання* – *кон'югацією*. І що дивує найбільше: до таких замін удаються мовознавці – вчені, які мали б найкраще

знатися на можливостях української мови. Якщо таке нігілістичне ставлення в її охоронців і лицарів, то що ж тоді казати про решту науковців? З огляду на таку загрозливу тенденцію вважаємо, що варто всіляко оберігати й розвивати питому мовознавчу термінологію, а також повернути до неї такі слова, як *наросток* (суфікс), *приросток* (префікс), *дієменник* (інфінітив), *складня* (синтаксис), *двозвук* (дифтонг), як пропонує О.Пономарів [13: 116]. Хоча, слід визнати, за нинішніх несприятливих умов термінам слов'янського походження закріпитися в ужитку важче, ніж їхнім неслов'янським відповідникам.

Деякі фахівці, вичитавши в іноземній літературі нові терміни, не обтяжують себе пошуками рівнозначників у рідній мові, а починають живосилом переносити слова з однієї мови в іншу. Ніж розбудовувати питому термінологію, гадають вони, простіше використати готові англійські слова, злегка їх слов'янізувавши (тут, як видно, відбувається своєрідне заощадження розумових зусиль, а, простіше кажучи, розумові лінощі). І виринають в українському тексті: *локація* (тобто *розмова*), *мутуальний* (*взаємний, обопільний*), *облігаторний* (*обов'язковий*), *евідентний* (*очевидний*), *партисипатор* (*учасник*), *акцептант* (*приймач*), *перпетуальний* (*вічний, безконечний*), *посибілятивний* (*можливий*), *пробабілятивний* (*імовірний*), *стипулятивний* (*обумовлений, причино вий*), *суплетивний* (*додатковий*), *субтракція* (*відняття, відбирання, видалення*), *інтерація* (*взаємодія*), *інтерпеляція* (*запит*), *девайс* (*пристрій*), *інжиніринг* (*розробка*). Чи стануть ці словеса окрасою нашої наукової мови – дуже сумнівно, зате безсумнівно, що вони розхитують норму й посилюють термінологічний різнобій.

Модний нині напрям, що його розробники називають «нейролінгвістичним програмуванням», є, по суті, одним із методів впливу на співрозмовника під час усного спілкування. Одним із ключових термінів напряму є *рапорт*. Що це таке? Термін уживається в таких фразах: *уміти встановити рапорт із співрозмовником; двоє людей знаходяться в рапорті; рапорт дозволяє побудувати місток до свого співрозмовника; коли рапорт встановлений, можна змінити свою поведінку* [див., напр.: 18: 102-103]. Схоже, теорія «нейропрограмування» виявила якесь дуже важливе психологічне явище у спілкуванні, про яке ми раніше нічого не знали й не чули. Як зрозуміти його суть? Яке дати йому визначення? Спробуймо з'ясувати, як утворився термін. Оскільки напрям засновано у США, звертаємося до тамтешньої наукової літератури й виявляємо англійський відповідник терміна – *rapport*. Але правильний переклад цього слова українською – *взаєморозуміння, довіра, згода*. Виявляється, що в усіх

наведених прикладах варваризм *raport* можна безперешкодно замінити цими точними українськими відповідниками. Отже, жодного психологічного відкриття насправді немає, є лише ілюзія відкриття, породжена неправильним перекладом.

Навряд чи науковець, який нехтує переклад і механічно запроваджує англіцизми, прислужиться упорядкуванню та нормалізації нашої термінології. По суті, будь-яку думку за бажання можна висловити латино-англійськими коренями в «слов'янізованій» морфологічній оболонці...

Так само, гадаємо, створюючи термін для нового поняття, здебільшого немає підстав віддавати перевагу чужим кореням. Неслов'янський термін може бути прийнятний тоді, коли він позначає явище чи поняття, що його вперше відкрили й описали за кордоном. Тим часом, якщо поняття зародилося в українській науці, природніше дати йому назву, використовуючи український (чи словянський) кореневий фонд. Адже для цієї мети він анітрохи не гірший від латинського чи англійського.

Чому лавина запозичень дедалі сильніше захльостує українську наукову мову? Коли для запровадження чужих термінів є вагомі підстави? Чому іншомовні слова декому видаються зручнішими за питомі українські відповідники?

Насамперед слід визнати, що англійська термінологія є міжнародною, узвичаєною серед зарубіжних фахівців. Цей довід особливо важить тепер, коли постколоніальна Україна усвідомлює себе частиною Європи, наздоганяє цивілізовані країни в економіці й культурі, переймає в західних народів їхні науково-технічні здобутки. Дедалі більше співвітчизників отримує доступ до новітніх інформаційних технологій. І те, що наша наукова мова вирівнюється за міжнародним стандартом, а чимало семантичних прогалин у її терміносистемах заповнюється шляхом запозичень, видається на перший погляд цілком закономірним.

Другий аргумент – тенденція до лаконізму й однослівності. Щоб заощадити зусилля, мовці воліють позначити поняття одним запозиченим терміном, аніж багатослівно-громіздким питомим зворотом. Легше сказати *самміт*, ніж *зустріч державних діячів на найвищому рівні*; *інаугурація* коротше, ніж *урочиста церемонія вступу глави держави на посаду*. Замість довгих описів увесь потрібний зміст зосереджується в одному-єдиному слові, від якого до того ж утворюються однослівні похідні. Якщо серед питомих запасів і справді не вдається підібрати точного однослівного відповідника, то це достатня підстава для запозичання. Але здебільшого його знайти неважко – треба або добре

пошукати, або створити. Так, англ. *summit* слушно пропонують перекласти як *верхівка* або ж скористатися польським відповідником – *чолівка* [9: 19]. Що ж до інавгурації, то згадаймо, що англ. *inauguration* походить від латинського дієслова *inaugurare* зі значенням «посвячувати, висвячувати». Тож *посвячення* – і є придатною слов'янською назвою для згаданої церемонії.

Чуже слово однозначне, його семантика більш конкретна й чіткіше окреслена, воно деталізує наявне поняття, вносить новий смисловий відтінок, який важко чи неможливо передати питомим аналогом, – таким є третій аргумент щодо корисності запозичень. Наприклад, процес переведення військових підприємств на випуск цивільних виробів у економічній науці зветься *конверсією*. Якщо замість нього вживати іменники *перетворення* чи *зміна* (відповідники лат. *conversio*), то зникне спеціалізований відтінок значення, адже семантика слов'янських слів ширша й розмитіша. Отже, запозичення усувають синкретичні значення й дають змогу «більш точної диференціації наукової і технічної думки» [14: 94], інакше кажучи, відмежовують наукову думку від ненаукової.

Рациональне зерно тут є, але, гадаємо, його не варто перебільшувати. Насамперед тому, що наукова думка має сама себе відмежовувати – не стільки зовнішньою формою, скільки внутрішнім змістом, не так лексичною оболонкою, як глибокою науковою сутністю. Інша річ, коли цієї сутності катма, тоді й справді стає зручно приховувати банальності в малозрозумілій термінології.

Чи тільки за допомогою запозичень можна уточнити близькі за змістом поняття, розмежувати відтінки значення? Проаналізуймо інший приклад з економічної термінології. Родове поняття *торговий агент* (посередник, що веде торговельні операції на ринку чи біржі) конкретизується запозиченнями: *брокер* (спеціалізується на певному виді товарів чи послуг), *джоббер* (укладає угоди на біржі тільки з іншими біржовими посередниками), *дилер* (купує і продає цінні папери), *дистриб'ютор* (збуває товари, вироблені певним підприємством), *комісіонер* (укладає угоди на користь і за рахунок довірителя, не від свого імені), *маклер* (посередник при укладанні торговельних угод), *прокурис* (укладає угоди за довіреністю торговельного підприємства), *ріелтор* (посередник із продажу нерухомості), *трейдер* (гуртовий торговець). Попри усталеність цих міжнародних термінів, майже всі згадані відтінки значення можна повноцінно передати питомою лексикою (*довірений, купець, перекупник, посередник, постачальник, представник, розподільувач, торговець*) або, принаймні, укоріненими запозиченнями зі слов'янськими морфемами (*біржовик, гуртовик, уповноважений*) чи давно засвоєними запозиченнями (*крамар*). Крім того, не

забуваймо, що значення слова уточнюється, конкретизується самим контекстом. Тож коли йдеться про біржу, ринок товарів чи послуг, неважко втямити, в якому сенсі вживатимуться *посередник, представник, розподілювач, уповноважений* тощо.

Попри це, ми рясно залучаємо чужинецькі слова навіть тоді, коли можна без особливих зусиль побудувати український термін. У нас навіть не виникає сумнівів, чи потрібні такі запозичення, чи немає інших способів називати нові поняття, чи не можна ці поняття висловити по-своєму – так само точно і яскраво, а, може, навіть точніше і яскравіше.

Відмову од питомих ресурсів при термінотворенні часто пояснюють тим, що словянський корінь своїм прозорим походженням (внутрішньою формою, семантичною мотивацією) викликає зайві емоції. Тим часом неслов'янський корінь, маючи неясну внутрішню форму, ніяких додаткових асоціацій і семантичних зв'язків за собою не тягне, утворений на його основі термін не містить непотрібних смислових чи образних нашарувань, лишається нейтральним і однозначним (пор. *ворожнеча – антагонізм, зубожіння – пауперизація, невилата – дефолт, обмацування – пальпація*).

На нашу думку, такі побоювання здебільшого безпідставні й надумані. У науковому контексті питомі слова автоматично сприймаються у своєму другому – термінологічному – значенні (пор. численні приклади: *безхребетні, бігуни, білки, блискавка, відміна, вузол, гніздо, ключ, крива, крило, лист, матерія, міхур, особа, палець, погляд, прокат, речовина, ринок, родина мов, ссавець, супутник, тіло, тканина, хвиля* тощо). Коли науковці вживають термін у фаховому спілкуванні, його побічні асоціації для них просто не існують. Прозора внутрішня форма не тільки не перешкоджає функціонуванню такого значення, а, навпаки, здатна краще передати суть поняття. Вона робить терміни зрозумілішими й полегшує сприйняття фахової літератури.

Про марність цих побоювань свідчить і той очевидний факт, що самі англійські науковці воліють не вдаватися до запозичень, а утворюють нові терміни переважно на базі внутрішніх засобів, дарма що неологізми зберігають прозору семантичну мотивацію чи збігаються за формою із загальноживаною лексикою [1]. Так, у свідомості англійського науковця мирно співіснують два значення іменника *verification* – загальнономовне «перевірка» і термінологічне «підтвердження (фактами, практикою)». Американській психології аж ніяк не заважає те, що назва одного з чільних її напрямів *behaviorism* «поведінкознавство». І, звичайно ж, англійські економісти зовсім не сприймають

термін *marketing* як «базарювання», хоч в іменнику *market* первісним значенням є саме «базар, ринок», а «продаж, збут» – похідні. Природно сприймаються в науковому тексті такі, наприклад, прозорі за походженням терміни, як *approximation* «апроксимація» (букв. «наближення»), *liquid* «ліквідний» (букв. «рідкий, текучий»), *diffusion* «дифузія» (букв. «поширення»), *grant* «наукова субсидія» (букв. «дарунок»). Англomовних користувачів обчислювальної техніки нітрохи не бентежить, що в їхній мові *computer* має пряме значення «лічильник, обчислювач», *scanner* – «пильний споглядач», *site* – «місце»; буд майданчик», *driver* – «водій, кучер; рушій», *chip* – «тріска», *display* – «показ, виставка», *chat* – «балачка», «*Windows*» – «вікна», «*Word*» – «слово», «*Fine Reader*» – «хороший читач». (Так само й українці ніколи не сплутають значення слів *миша*, *собака*, *вікно*, *вірус*, *папка*, *пам'ять*, *кошик*, *меню*, *ключ*, *мережа*, *провідник*, *робочий стіл*, *завантажувати*, *зависати*, коли їх ужито в комп'ютерному контексті). Цей перелік неважко продовжити на матеріалі будь-якої терміносистеми. Тож і не дивно, що в галузях, які нині бурхливо розвиваються (молекулярна біологія, генетика, електроніка й обчислювальна техніка, інформатика, авіація, соціологія, економіка та фінанси, когнітивна й соціальна психологія), англійська мова розвиває власну термінологію.

...

Цікаво, що в українському професійному мовленні частотні англійські терміни з незрозумілою внутрішньою формою інколи переосмислюються відповідно до звукових чи образних асоціацій зі словами рідної мови. Характерним у цьому плані є комп'ютерний сленг: *дрова* (драйвера), *мило* (від англ. e-mail), *момед* і *монед* (модем), *мудем* (поганий модем), *нафігатор* (програма Netscape Navigator), *ніжамкер* (програма Page Maker), *трупонаскаль* (мова програмування Turbo Pascal), *шаровари* (умовно-безкоштовна версія програми, від англ. shareware), *чекіст* (програма Check It). Трапляються звукові зближення з власними іменами: *аська* (програма ICQ), *клава* (клавіатура), *єгор* (помилка, від англ. error), *лазар* (лазерний принтер) тощо. Як бачимо, ці новотвори виникають з настановою на жарт, каламбур, як своєрідне змагання в мовній дотепності. Звісно, вони аж ніяк не можуть претендувати на статус науково-технічних термінів – це радше їхні неофіційно-розмовні замітники, тобто професіоналізми. Проте в цій невимушеній грі є один дуже істотний для нас момент. Ніби відчуваючи суцільну чужорідність комп'ютерної лексики, мовці несвідомо намагаються наблизити її до рідної мови й «віднаходять» для термінів семантичну мотивацію на власному ґрунті. По суті, ця мовна забава є своєрідним

виявом сучасної народної етимології і – яскравим доказом того, наскільки неприродно, коли термінологія розвивається винятково за рахунок запозичень, і наскільки важливо, щоб належне місце в ній посідала питома лексика.

Наступна причина запозичень – деякі іншомовні слова прищепилися в науковій мові через естетичні або етичні міркування. Ними можна пояснити появу таких, наприклад, термінів, як *рептилії* (замість питомого *гади*) *суїцид* (замість *самогубство*), *летальний* (замість *смертельний*), *лібідо* (букв. *потяг, хтивість*), *гендерний* (букв. *статевий*), *обсценний* і *пейоративний* (замість *лайливий*). Особливо ця тенденція далася взнаки в медичній термінології: *абсцес* (замість *гнояк*), *фурункул* (замість *чиряк*), *педикульоз* (замість *вошивість*), *лейкома* (замість *більмо*), *епілепсія* (замість *падуча неміч*), *лепра* (замість *проказа*), *фавус* (замість *парші*), *канцер* (замість *рак*, хоч із погляду етимології це спільнокореневі слова), *урина* (замість *сеча*), *урологія* (пор. *сечознавство*), *вівісекція* (замість *розтин тіла*). Ці запозичення дають змогу «затемнювати» відповідні явища, тобто вони є до певної міри евфемізмами й часом допомагають лікарям у роботі. Р.Етьємбль наводить характерний випадок: коли одній пацієнтці запропонували пройти гістеректомію, та, зачарована незвичним терміном, відразу ж погодилася, хоч і не знала, що він означає.

Чужі слова жваво проникають і тоді, коли окремі суспільні прошарки захоплюються культурою іншого народу. Тоді запозичення вкорінюються не стільки, щоб уточнити поняття чи прояснити суть справи, скільки з бажання мовця засвідчити свою сучасність і поінформованість, з претензій на розумову або ділову перевагу, з міркувань моди чи снобізму, а також з метою маніпуляції – щоб створити видимість чогось нового чи незвичайного. Приклади подибуємо в нашому житті чи не на кожному кроці: *уряд* тепер офіційно іменується *кабінетом міністрів*, *міністерство сільського господарства* – *міністерством аграрної політики*, *установу* частіше називають *адміністрацією* чи *офісом*, *відділ* та *управління* – *департаментом*, *посольства* потрохи перетворюються на *амбасади*, *виставки* – на *експоцентри*. Іншомовне слово – це й перевірений засіб підвищити власний авторитет, надати ваги третьорядним чи не надто престижним професіям: *помічник* – *референт*, *постачальник* – *провайдер*, *розповсюджувач* – *дистриб'ютор*, *перекупник* – *дилер*, *гуртовик* – *трейдер* або *мерчандайзер*, *товарознавець* – *маркетолог*, *кравець* – *кутюр'є*, *охорона* – *сек'юриті*, *пірнальник* – *дайвер*, *підспівувач* – *беквокаліст*, *нянька* – *бембістер*, *хатня робітниця* – *хаускіпер* (ну, а той, хто взагалі не має роботи, міг би «підвищити» свій статус, назвавшись *джобсікером*) (Правда, історія мови свідчить, що запозичення теж із

бігом часу втрачають свої «ушляхетнювальні» властивості, набувають «буденних» відтінків, і їм на зміну можуть прийти евфемізми нового покоління: *кадровик – менеджер персоналу, пропагандист – піар-технолог, асенізатор – оператор очисних робіт*. Пор. ще ланцюжок, який розвинувся через те, що первісне запозичення-евфемізм утратило свої пом'якшувальні функції: *каліка – інвалід – особа з обмеженими фізичними можливостями – людина з особливими потребами – людина, яка потребує особливого ставлення*). Це той самий жаргон, про який іще в позаминулому столітті один класик сказав, що ним можна «будь-яку пакість таким чином висловити, що од неї війне зовсім не пакостями, а пахощами!» [15 VI: 134]. Схоже, тут ми маємо справу з рецидивом міфічної свідомості: зачарована «магією імен», вона упевнена, що коли змінити ім'я речі, зміниться й сама річ. Охочі до таких перейменувань виростають у своїх очах (як їм здається), але насправді мало чим відрізняються від тієї міщаночки, яка свідомо купувала ліки лише з латинськими назвами, бо в українському перекладі вони на неї «не діяли».

Це «міщанське» віяння неважко простежити й у науковому жаргоні. Автор міг би вдовольнитися звичним терміном, але воліє вжити натомість щось новомодне, вважаючи це ознакою «вишуканості»: *річ – реалія; сприйняття – рецепція; поняття, образ – концепт; мовлення, текст, стиль – дискурс; зразок – патерн; підтверджувати – верифікувати* – хоч із контексту впливає, що другі терміни порівняно з першими ніякої особливої специфіки не відбивають. Правомірність таких заміन викликає сумніви.

...

Окремі науковці, як впливає з їхніх роздумів, досі чомусь вважали, що мета науки – лише збирати й описувати факти. І коли вони виявили для себе ще одне її призначення – пояснювати ці факти, це стало для них справжнім відкриттям. Відкриття, очевидно, було настільки дивовижним, що вони вирішили для настанови на пояснення запозичити якусь чужомовну назву...

...вживання чужих слів часто-густо впливає не з потреби точно передати наукові істини, а набуває самодостатнього характеру – запозичення задля самого запозичення. Такі автори не вміють чи не хочуть перекладати, цураються питомої лексики, хочуть показати свою «оригінальність». У науковому жаргоні непотрібні запозичення надають викладові штучної наукоподібності. Будучи заповненим якоюсь англomanією, дехто з науковців мислить словами рідної мови, а пишучи, нашпиговує текст англіцизмами. Не інакше, відбувається аномальне змішання внутрішніх кодів, своєрідний «мовно-розумовий білінгвізм». (Це, між іншим,

нагадує дводумство радянських часів, коли думали одне, а говорили зовсім інше). Практика постійних заміन узвичаєних слів на чужі наводить на хибну думку, ніби англійська – найдосконаліша й найкультурніша мова, ніби сучасні ідеї можна висловлювати тільки нею (хоч насправді її термінологія теж хибує на різні вади й незручності).

До зайвих запозичень і тих, хто ними козиряє, вчені та культурні діячі різних народів ставилися загалом неприхильно. Вони підкреслювали інтелектуальну залежність любителів чужоземного, їхнє невміння думати самостійно, брак критичності й творчого підходу. Ось лише деякі оцінки. Український економіст К.Воблий: «У молодих авторів спостерігається інколи намагання насичувати свою мову іншомовними словами. Цим гадають надати своїй праці «ученості». Це глибоко помилковий погляд» [3: 158]. Український фізик А.Наумовець: «На жаль, ми є свідками бездумного й масового впровадження іншомовних (переважно англійських) термінів навіть у тих випадках, коли для них було б зовсім неважко знайти прості й точні вітчизняні відповідники. ...З погляду іноземців це може розглядатися як фактичне визнання меншовартості, нерозвиненості української мови. Прикро, що філологічна наукова спільнота (і не тільки вона, звичайно), на мій погляд, дуже слабо протидіє цьому ганебному явищу» [9: 19]. Російський логік С.Поварнін: «Чим більше хтось уживає без потреби іноземні слова, тим імовірніше, що він не здатен до самостійного мислення» [12: 45]. Л.Толстой про псевдо ліберальну інтелігенцію: вони «лише повторюють те, що Європа сказала, самі своїм розумом не думають» [17: 31]. Польський прозаїк Я.Парандовський любителів запозичень називав «герольдами загального занепаду інтелектуальної культури» [11: 245], а його співвітчизник С.Є.Лец, відомий майстер афоризму, запропонував одинадцять заповідей – «не чужослов!».

Перші нездорові симптоми американізації української мови почали з'являтися ще в 1970-х рр. Але тоді наша філологічна громадськість більше переймалася захистом од невмотивованих росіянізмів і повзучого суржику, а на американізмів належної уваги не звертала. Потік запозичень стократ посилювався, коли Україна здобула незалежність і стала відкритішою світові. Спричинені економічними негараздами суспільна нестабільність і розгубленість тільки посилювали варваризацію лексики. Сьогодні сильного англомовного впливу зазнають чи не всі стилі української мови, але в науковому цей вплив відчувається найбільше. Співвідношення питомих і чужих термінів стрімко змінюється на користь останніх. Словники не встигають фіксувати нові запозичення, і коли

людина, яка не знає англійської, натрапляє в українському тексті на незрозумілі варваризми, вона опиняється у безвиході. Якщо англо-американська повинь триватиме й далі, то побоювання, що з часом гості витіснять із наукової мови господарів і посядуть їхнє місце, не видаються аж такими перебільшеними. Тоді словники іншомовних слів переважатимуть за обсягом словники питомої лексики, а ці остання доведеться вдавати чи то як словники архаїзмів, чи то як Червону книгу.

Нині економіка та культурне життя України, як і решти країн світу, невідворотно глобалізуються. Ці процеси підживлюють поступ української мови, розширюють її інформативні потужності та сферу застосування, але, з іншого боку, призводять до мовних змін, що розхитують літературну норму й дестабілізують мовне життя [1: 54]. Українська мова починає розвиватися ніби «в тіні» англійської. Слов'янські корені останнім часом якщо не припинили, то помітно сповільнили своє зростання, афікси обслуговують здебільшого запозичені корені. «Самоусунувшись» від процесів термінотворення й ставши пасивним споживачем чужих слів, наша наукова мова, по суті, пориває з тим, що загальнонаціональна мова нагромаджувала століттями. Багатючі виражальні можливості, відшліфовані під пером українських класиків, лишаються в ній не зужитими й незапитаними.

Це корисно чи шкідливо? Тут доречно провесити аналогію з життєвими функціями організму. Коли ми щоразу, аби подолати будь-яку, навіть невелику відстань, будемо послуговуватися автівками, а на другий-третій поверх підніматимемося ліфтом, то наша серцево-судинна система від бездіяльності дуже швидко де тренується й деградує. Щоб підтримувати її у здоровому, працездатному стані, їй треба щоразу давати розумне фізичне навантаження. Те саме і з пам'яттю: щоб вона лишалася дієвою і непадвладною склерозові чи забудькуватості, слід повсякчас щось запам'ятовувати. Нерухоми́й камінь мохом обростає – так образно цю ідею узагальнює румунське прислів'я.

«Обростання мохом» загрожує і словотворові: якщо цю систему не навантажувати, вона рано чи пізно знесилиться й застаріє. Якщо мовці, замість карбувати слова на основі питомої лексики та власних словотвірних засобів і моделей, сліпо копіюватимуть чужомовні зразки, а ми, мовознавці, будемо цей сумнівний досвід незворушно пропагувати, тоді самобутність української мови бачиться в не вельми світлих барвах. Коли мова покірливо переймає вироблене іншою мовою, буквально загрузаючи в позичках, вона втрачає здатність до саморозвитку. Запозичення, хоч і збагачують мову, хоч і розширюють її словник,

але водночас притлумлюють її внутрішні сили та можливості. І тоді збагачення парадоксальним чином обертається на збіднення.

Не забуваймо, що чужі слова – важливий, але не єдиний засіб позначати нові речі. Крім зовнішніх, є ще й внутрішні типи номінативних засобів: це і творення нових слів, і переосмислення вже наявної лексики (розвиток багатозначності), й утворення словосполучень. Для задоволення потреб літературної мови ці внутрішні джерела видаються природнішими, ніж запозичення. На жаль, у наші дні, щоб заповнити термінологічні порожнини, до цих ресурсів удаються дуже рідко. Це спричинює застій у розвитку питомих морфемних ресурсів, вони втрачають гнучкість і динаміку, а система потроху робиться творчо неспроможною.

1. Ажнюк Б.М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 48-54.

2. Артеменко О. «Житло ХХІ століття» піднімає цілину девелопменту // Дзеркало тижня. – 2003. – 22-28 березня (№ 11).

3. Воблий К.Г. Організація роботи наукового працівника (Методика і техніка). – 3-тє вид. – К., 1969. – 178 с.

4. Демьянков В.З. Интерпретация как инструмент и как объект лингвистики // Вопросы филологии. – 1999. – № 2. – С. 5-13.

5. Дубова О.А. Типологічна еволюція морфологічних систем української і російської мов. – К., 2002. – 302 с.

6. Дяков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К., 2000. – 218 с.

7. Жовтобрюх М.А. Науковий стиль української мови // Мовознавство. – 1968. – № 1. – С. 3-13.

8. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века // Язык и наука конца XX века. – М., 1995. – С. 144-238.

9. Наумовець А.Г. Імплементация англіцизмів в українській мові // Українська термінологія і сучасність: Зб. праць. – К., 2001. – Вип. IV. – С. 19-20.

10. Панько Т.І. Концептосфера термінологічної розбудови української мови // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 14-21.

11. Парандовський Я. Алхімія слова. – К., 1991. – 374 с.

12. Поварнин С.И. Спор. О теории и практике спора. – СПб., 1996. – 160 с.

13. Пономарів О.Д. Культура слова. Мовностилістичні поради. – К., 2002. – 240 с.

14. Пумпянский А.Л. Функциональный стиль научной и технической литературы // Вопросы языкознания. – 1977. – № 2. – С. 87-97.
15. Салтыков-Щедрин М.Е. Полное собрание починений: В 20 тт. – М.; Л., 1933-1941.
16. Тищенко К.М. Метатеорія мовознавства. – К., 2000. – 350 с.
17. У Толстого. 1904-1910: «Яснополянские записки» Д.П.Маковицкого. – Кн. 4. – М., 1979. – 490 с.
18. Хоменко І.В. Еристика: мистецтво полеміки. – К., 2001. – 192 с.
19. Щур І.І. Словник комп'ютерного сленгу української мови. – К., 2006. – 144 с.
20. Etiemble P. Au secours, Athena! Le jargjn des sciences. – Paris, 1996. – 130 p.
21. *Gilman W.* The Language of Science. A Geide to Effective Writing. – New-York, 1961. – 248 p.
22. *Jurkowski M.* Kultura języka w nauce i technice // Frycie St., Jurkowski M., Sicinska K. Kultura języka polskiego. – Warszawa, 2005. – S. 184 – 198.
23. *Mazur M.* Terminologia techniczna. – Warszawa, 1961. – 252 s.
24. *Nowicki W.* Podstawy terminologii. – Wroclaw [etc.], 1986. – 156 s.
25. *Sauvageot A.* Francais d'hier ou francais de demain. – Paris, 1978. – 188 p.

Пилип Селігей

ЩО НАМ РОБИТИ ІЗ ЗАПОЗИЧЕННЯМИ?

(Закінчення)

Закликаючи більше послуговуватися питомими багатствами, ми неминуче виходимо на давню філологічну проблему пуризму. І, можливо, після першої частини статті до читача закралася підозра, що автор цих рядків якийсь вузьколобий консерватор. Що ж, від цих міркувань і справді дещо відгонить пуризмом. Ми ризикуємо зажити не вельми привабливої репутації «слов'янофіла» чи «антизахідника». Навіщо ж, мовляв, замикатись у власній хаті? Відкрита лексична система є дієвою і живучою, а от спроби штучно відгородити її від будь-яких контактів неприродні й суперечать законам мовного розвитку. Науці практично невідомі мови, які не зазнавали б зовнішніх впливів. І тим більше при творенні термінології жодна мова не може обійтися лише власними ресурсами.

Треба змиритися з дійсністю: американізація – об'єктивний, а тому неминучий процес. Англomовний світ випереджає решту країн у культурному й економічному розвитку, англійською мовою викладають безліч винаходів і відкриттів, нею оприлюднюють три чверті наукових досліджень. Тож і не дивно, що переважна більшість нових термінів виникає в англійській мові й далі поширюється по всьому світові, потрапляючи і в українську. І тут нема підстав хвилюватися: запозичення не позбавляють нашу термінологію своєрідності, адже вони підпорядковуються нормам української мови, швидко пристосовуються до її словотвірної та морфологічної систем, не порушуючи їхньої стабільності. Крім того, сьогочасне захоплення англійською мовою та американською культурою – лише мода, а вона, як і будь-яка мода, недовговічна й швидкоплинна.

Намагаючись убезпечити рідну мову від чужих впливів, пуристи спираються не на об'єктивні критерії, а на суб'єктивні оцінки. Але розвиток мови сильніший за особисті симпатії й антипатії. Навіть якщо мовець дуже авторитетний, його смак іще не є достатньою підставою для заборон. З психологічного погляду пуризм відображає таку від'ємну рису людської натури, як консерватизм – прагнення заперечувати мовні зміни, чіплятися за старе й не приймати нового. Насправді ж мовці відчувають чужорідність іншомовного слова хіба що на першому етапі засвоєння. Чим далі воно вживається, тим більше до нього звикають, і невдовзі воно вже не сприймається як неологізм. Уся історія

української лексики – це історія запозичень. Вони були вже у праслов'янській мові. Навіть такі побутові й, здавалося б, питомі слова, як *хліб, картопля, борщ, ковбаса, харчі, кіт, собака, кишеня, торба, хата, козак, кавун, кобза, дякувати, чекати, мусити, малювати* та багато-багато інших теж запозичені. Переймаючи з-за кордону передові науково-технічні й культурні здобутки, ми закономірно переймаємо і їхні назви. Адже ці назви вже готові, а власні відповідники треба ще видумувати, утворювати, запроваджувати, та ще й без певності, що вони прищепляться.

Ось чому свавільні намагання пуристів заборонити чи бодай обмежити вживання якогось слова – марні. По-перше, щодо давніх запозичень, як писав А.Криський, «нашої філологічної заборони ніхто не хоче слухатися» [7 III: 132]. По-друге, суворі мовна регламентація властива радше тоталітарним державам. Ліберальне ж суспільство надає мовцеві якнайбільше свободи: нехай сам обирає слова й вислови, що йому до вподоби. Демократизація літературної мови – важливий стимул її поступу.

Отож чи виправдана пуристична настанова тепер, у добу глобалізації, коли Україна дедалі більше зближується із Заходом? Чи не зашкодить нашій термінології штучна самоізоляція у вузько національних рамцях?

Наведені доводи можна визнати за слушні, якщо вони стосуються крайнього, ригористичного пуризму. Потуги залишити мову в незмінному вигляді, відгородити її від будь-яких запозичень справді безперспективні, антинаукові та шкідливі. Питомі варіанти не можуть надаватися абсолютно на всі випадки, тож запозичення – історична необхідність, явище природне й нормальне. Багато чужих слів добре вписалися в українську мову (саме слово *пурист* запозичене; ті, кого ним називають, пропонували замінити його словом *чистяк*), розширили її пізнавальний простір та синонімічні можливості. Натомість суворі пуристичні заборони-застороги пригальмовують розвиток лексики, а мовці, оглядаючись на них, починають розмовляти зі страхом припуститися помилки. Закликати до архаїзації лексики – означає прирікати на архаїзацію і саму мову.

Отже, хибна думка, що все запозичене – погане. Однак не менш хибна думка, що все запозичене – хороше. Візьмімо культуру загалом. Її самотності, стверджує культуролог І.Лосів, «не шкодять запозичення, причому не тільки зі споріднених, а навіть із зовсім чужих культур. Але перевищення міри корисного запозичення призводить до розчинення однієї культури в іншій, до асиміляції, до цілковитої втрати духовного суверенітету культури» [9: 23]. Ця проста істина цілком слушна й щодо мови (бо вона – ключова частина культури). Якщо

чужомовні впливи перебирають через край, то природно активізується пуристична протидія їм. Коли бачиш, що в науковій термінології чужа лексика перевищує всі розумні межі, а питомі слова при цьому зухвало витісняються, тоді хоч-не-хоч доводиться ставати пуристом.

Тим-то пуризм буває різний. Чи він корисний, чи шкідливий – залежить од конкретних історичних умов, у яких побутує мова. Тож і ставлення до нього має бути конкретно-історичним. Знаний український лінгвіст О.Ткаченко пише, що носії мов із міцними соціолінгвістичними позиціями загалом толерантно ставляться навіть до значних запозичень. Зовсім інакше до них ставиться той народ, чію мову загрожує поглинути інша, сильніша мова. Слабша мова не має права на лексичне змішування, бо це може стати початком її кінця. Без пуризму вона приречена на поступове витискання й у кінцевому підсумку на повне вимирання [16: 233, 245]. Цю ж думку розвиває Н.Клименко: «Тенденція до активізації власних мовних ресурсів у лексиконі, намагання позбутися кальок або й узагалі одиниць спільного лексичного фонду властиві будь-якій мові на етапі утвердження в статусі державної або офіційної» [6: 105]. За таких умов, як писав Р.Будагов, пуризм перестає бути власне пуризмом і перетворюється на «важливий громадський і патріотичний рух за утвердження й подальший розвиток своєї національної культури, можливостей і багатств своєї рідної мови» [2: 94].

Усі ці тези яскраво підтверджує мовний досвід народів Німеччини, Франції, Греції, Ісландії, Угорщини, Туреччини, Чехії, Польщі (у XVIII– XX ст.ст.). Словотвірні системи їхніх мов (зважмо: належних до різних родин!) щоразу виявлялися досить дієвими, щоб відповідати викликам часу й легко карбувати потрібні наукові назви, не вдаючись до зайвих запозичень. Цей досвід засвідчив, що в дилемі «запозичати чи творити власне» вибір залежить не стільки від суто мовних чинників, скільки від розвиненої національної свідомості та суспільно-політичних настанов мовної спільноти, її прагнення самій плекати власну культуру.

Отже, на етапі формування літературних мов, при зміцненні їхніх лексичних норм пуризм є закономірним і виправданим. Уважати його «дитячою хворобою» чи «маторською витівкою» – означає виявляти культурну сліпоту й нечулість. Сьогодні ж, на початку XXI ст., пуристичні бар'єри потрібні, щоб захиститися від згубних наслідків глобалізації та руйнівних чужинецьких агресій. За часів міжмовної конкуренції або мовного імперіалізму, коли слабша мова пересичується запозиченнями, які не збагачують її, а стирають питомі грані, поміркований пуризм лишається чи не єдиним засобом зберегти її своєрідність.

Його роль у мові можна прирівняти до політики захисту вітчизняного виробника в промисловості чи, скажімо, в кіномистецтві.

Іноді висловлюють заспокійливу думку, буцімто мова сама себе захищає, сама регулює міру корисного запозичення: те, що її дійсно збагачує, залишає, а те, що не відповідає її природі, суперечить її духові, – завжди відкидає. Отже, не варто панікувати, треба, мовляв, покласти на здатність мови до природного відбору та стихійного самоочищення [19: 526; 8: 83]. Такі заклики, слід сказати, не позбавлені підстав. Свого часу в нас не прижилися іншомовні *аероплан, дефравдація, індагація, інсургент, конклюдія, курація, обсервація, опінія, офензива* тощо – перемогли питомі *літак, розтрата, допит, повстанець, висновок, лікування, спостереження, громадська думка, наступ*. Та хоч лексична система і справді може відсівати непотрібне, цю її властивість не варто перебільшувати – на жаль, вона не всесильна. Поетичні натури часто порівнюють мову з рікою. Хоч доказова сила порівнянь у науці не надто велика, ми теж вдамося до цієї аналогії (не дарма ж бо кажуть потік або наплив запозичень). Відомо, що природні водойми мають здатність до самоочищення – але тільки до певної межі. Якщо шкідливі викиди перевищують припустимі обсяги, водойма забруднюється так сильно, що очищувати її доводиться за допомогою спеціальної техніки. Продовжуючи цю аналогію, доходимо висновку, що для мови, аби захистити її від надміру шкідливих вливань, теж потрібні спеціальні «фільтри».

У нашій соціолінгвістичній літературі ще від часів «розвиненого соціалізму» мовним контактам приписується винятково позитивна роль. Уважається, що в ході взаємодії обидві рівноправні мови впливають одна на одну й таким чином взаємозбагачуються. Схвальну оцінку діставали й закономірні наслідки цих контактів – лексичні запозичення. При цьому, однак, лишалися в тіні дві істотні речі.

По-перше, назва «мовні контакти» (а надто «міжмовні контакти») створює враження двостороннього процесу – взаємодії і взаємовпливу мов. Утім, цей термін найчастіше застосовували до ситуацій однобічного впливу. Коли, наприклад, ішлося про співіснування української та російської мов у ХХ ст., підкреслювався не лише вплив російської на українську, а й української на російську. Хоч, як добре знаємо, за потужністю ці два процеси були аж ніяк не рівноцінні: вплив російської на українську призводив до суржику, асиміляції, до масового зречення рідної мови, тоді як вплив української на російську був мізерним і зовсім не загрожував розхитати її нормативні засади чи обмежити царину побутування. Вплив насправді був односпрямованим, без жодної

паритетності. Це був монолог, а не діалог. Виходить, термін «мовні контакти» викривляв, затушковував сумну реальність. Ним називали те, що насправду треба було назвати мовним месіанством, а то й лінгвоцитом.

Нинішні впливи англійської мови на українську теж називають «мовними контактами», хоч картина тут та сама: потік запозичень плине лише в один бік, українська мова виступає в ролі «приймача», «підлеглої» мови. Стосунки між мовами аж ніяк не партнерські, тож знову маємо не обопільний, а однобічний вплив. Ось чому процеси, які називають *мовними контактами*, в багатьох випадках точніше було б іменувати *мовними впливами*.

По-друге, впливати на мову – не завжди означає збагачувати її. Добре, коли розумна кількість іншомовних слів поповнює лексику, підтримуючи її виражальні можливості на рівні сучасних вимог. А от навала запозичень, нескінченна й неконтрольована, криє в собі небезпеку мовної ерозії: сильніша мова, вторгаючись в інші, менш потужні чи відверто слабкі мови, пересичує їх численними запозиченнями, через що ті кінець кінцем потрапляють у лексичну залежність від мови-давця. Ще Л.Булаховський попереджав: корисність запозичення обертається на свою протилежність, коли через невпинний чужомовний тиск у мовців занепадають власні творчі сили й слабшає контакт з прямими носіями рідномовної стихії. Рабське запозичання, хай навіть і культурних слів, за певних умов може загрожувати цілісності народу й призвести до його розпаду [3 I: 270].

В.Гумбольдт, як відомо, розглядав мову як породження народного духу. Від того, наскільки дієво цей дух впливає на мову, залежать її неповторність, багатство, бурхливість розвитку [4: 47]. Застосовуючи цю тезу до нашого сьогодення, замислимося: якщо в українській літературній мові – речника творчого генія нації – нові явища й поняття нині іменуються *переважно* за рахунок запозичень, а власних слів закріплюється обмаль, то чи свідчить це про те, що український національний дух є слабким, притлумленим, нездатним до мовотворчості?

Власне, завзяті «імплементатори» запозичень наче й дають нам зрозуміти, що питома лексика не дає нам змоги точно висловити потрібну думку, і породжувати нові терміни, обслуговувати науково-технічний прогрес удатна лише англійська мова, а рідна неспроможна, бо неповноцінна. (Цікаво, що цей новочасний стереотип перегукується із середньовічним упередженням, буцімто науку можна розвивати виключно латиною, а національні мови на це непридатні через свою вульгарність). Звісно, таке ставлення радше свідчить не про

об'єктивну неповноцінність мови, а про суб'єктивний комплекс неповноцінності «імплементаторів» щодо власної мови. Мабуть, тут проявляється такий вид психологічного захисту, як проєкція, коли суб'єкт власні вади позасвідомо переносить на зовнішні об'єкти. Людині, яка вважає себе освіченою, важко визнати, що вона погано знає українську мову, тим-то вона приписує недорозвиненість самій мові.

Наведені міркування, як нам здається, пояснюють, чому поміркований пуризм закликає більше дорожити ідною мовою, віддавати перевагу питомим словам, активно їх утворювати, а до чужомовних удаватися лише тоді, коли для потрібного смислу бракує точного українського відповідника. Навіть якщо нам і здається, що питомие слово неточно передає якийсь смисловий відтінок, то це тільки тому, що його досі замало вживали у відповідному контексті. Потрібні відтінки, власне, і з'являються у слові саме від того, що мовці починають ним виражати ці відтінки. Бо ж відомо: значення слова – це його вживання. Те саме стосується й питомих синонімів європейської лексики. Скажімо, іменники *неділка, червень, рівнобіжник, робітня*, що ними пуристи минулих років пропонували замінити терміни *атом, елемент, паралель, лабораторія*, тепер «ріжуть вуха», для наукового стилю видаються незвичними й недоречними. Проте, хтозна, якби свого часу ці новотвори підхопили й поширили, до них би звикли, і сьогодні вони не здавалися б нам аж такими чудернацькими (як не здаються такими терміни *важіль, вимикач, кисень, сполука, струм, холодильник* тощо).

З позицій національної гідності пуризм обстоює самодостатність рідної мови: своїми питомими засобами вона цілком спроможна точно передати більшість нових понять і термінів (та ж англійська мова яскраво це підтверджує). Орієнтація мови на власні сили зміцнює її внутрішню будову, посилює і гармонізує взаємодію лексичного та словотвірного рівнів, а головне – творчо розвиває її. Зайве позичати, коли у своїй мові можна створити рівнозначні слова й до того ж більш милозвучні. Як кажуть у народі, свої сухарі кращі за чужі пироги. Розбудова власних терміносистем, їх широке функціонування мають і суспільну значущість, адже засвідчують високий науковий потенціал країни. Ось чому твердження на кшталт «Спроби пуристів усіх часів чинити опір прогресивному явищу, очищати мову від запозичених слів завжди зазнавали краху» [14: 148-149] слід відкинути як безпідставні й поверхові. Значно ближча до істини думка відомого польського мовознавця З.Клеменевича: «Поміркований пуризм, спертий на об'єктивні наукові засади, сприяє здоровому поступові мови на

шляхах, визначених її властивостями, її попереднім одвічним розвоєм, її службовою функцією щодо вимог, які висуває суспільне життя» [18: 20].

Можуть закинути: пуризм – це консервативна тенденція. Так, але це здоровий консерватизм! Він робить корисну справу – підтримує природний баланс між споконвічним і запозиченим, що необхідно для самобутнього розвитку лексики. У повазі до мовної традиції, у прагненні зберегти українську мову українською, у бажанні розбудувати термінологію на питомих багатствах немає нічого ганебного чи вартого осуду. Тому закиди в «хуторянстві», «обласництві» чи «примітивізмі» теж слід відкинути, тому що ці закиди самі примітивні й впливають із легковажного ставлення до можливостей рідної мови. Звісно, цікавість до чужих мов і культур – дуже похвальне явище. Освіченій людині ХХІ ст. (а науковцеві й поготів) мало знати лише рідну мову – треба володіти й кількома іноземними. Погано тільки, коли любов до них супроводжується браком патріотизму, національної свідомості, зневагою до рідної мови й невірою в її творчу спроможність.

Ще в декого може виникнути сумнів: чи доцільно сьогодні підтримувати самоцінність української термінології, якщо фахове словництво загалом тяжіє до інтернаціоналізації? Наука, мовляв, кордонів не знає, тож національні терміносистеми доцільно уніфікувати відповідно до світових стандартів (причому під «світовими стандартами» тут зазвичай розуміють англomовну термінологію), Вигоди від цього очевидні: єдність наукової лексики пришвидшує обіг інформації, поліпшує співпрацю вчених різних країн, спрощує опанування чужих мов.

Виходить, на вівтар «міжнародної зрозумілості» треба покласти простоту і доступність власної термінології. Дуже дивна позиція! Вона тільки позірно ґрунтується на «природній необхідності», а насправді нагадує доводи тих, хто намагається виправдати занепад і відмирання національних мов, посиляючись на всюдисущу глобалізацію. Так, наука – явище міжнародне, але ж не можна на цій підставі одмовлятися від питомої основи в термінології. Бо якщо послідовно керуватися принципом «мінімальних розходжень» і позаміняти власні терміни англійськими, то в один прекрасний день виявиться, що граматика наукової мови лишилася українською, а лексика – всуціль неукраїнською. Може, тоді логічніше взагалі відмовити рідній мові у праві на науковий стиль і перейти на мову міжнародного спілкування?

Українські мовознавці різних часів намагалися якось подолати цю суперечність. Висувалися здебільшого тези, в яких чи то інтернаціональне

втілюється в національному, чи то національне втілюється в інтернаціональному. Наприклад: «Інтернаціональне є складовою частиною національного» [1: 263-264]; «Інтернаціональне реалізується через національне. [...] Інтернаціональне не протистоїть національному, а втілюється в ньому» [5: 8-9]; «Інтернаціоналізація термінологічних систем є одним із природних і вагомих шляхів їх самобутнього розвитку» [12: 167]. Такий «діалектичний» підхід, як нам здається, не в змозі розв'язати згадану суперечність, бо він сам внутрішньо суперечливий і нагадує, до речі, сумнозвісне положення марксистсько-ленінської ідеології про те, що «шлях до формування нової історичної спільноти – радянського народу пролягає через повний розквіт національної культури кожного народу».

Більше рації має польський мовознавець Е.Шманьда, який пише: «Деякі автори наукових творів дотримуються погляду, що вживання іноземних висловів у професійному лексиконі робить польську наукову думку більш приступною для зацікавлених читачів із-за кордону. Є в цьому, може, трохи правди, хоч цю функцію радше має виконувати іншомовне резюме. Не підлягає сумніву, що польською мовою пишуть перш за все для поляків» [20: 29]. Отже, авторові треба чітко визначити, на кого розраховано публікацію: на співвітчизників чи на міжнародні наукові кола. Для перших пишуть рідною мовою, використовуючи природну й питому для неї термінологію, для других – мовами міжнародного спілкування. При цьому важливо пам'ятати, що змістову тотожність українських та чужомовних має закріплювати не так спільна зовнішня форма, як їхні визначення та поняттєва віднесеність. Таким чином, процеси глобалізації та мовної інтернаціоналізації зовсім не звільняють нас від потреби розбудовувати власний науковий лексикон. Вилучення з української літературної мови питомої термінології, як і взагалі занепад наукового стилю, безперечно, збіднить її.

Уже сьогодні різні народи світу б'ють на сполох через посилену англізацію їхніх мов. Годі сподіватися, що вона якимсь дивом обмине українську мову. Досі вважалося, що наше наукове словництво є національним у своїй основі з тенденцією до інтернаціоналізації. Але якщо процеси жвавої англізації триватимуть і далі, воно може стати інтернаціональним у своїй основі з ледь помітними прослідками національного. Свого часу мовознавці доклали багато зусиль, щоб очистити нашу мову від непотрібних росіянізмів. Сьогодні освічений українець навряд чи скаже **столова*, **міроприємство*, **співпадати*, **на слідуючий день* тощо. Так от, схоже, що невдовзі фахівцям із культури мови доведеться переключатися на «англо-американський напрямок», адже зайві англіцизми нічим не кращі за невмотивовані росіянізми.

Роботи тут непочатий край. Її вихідним пунктом має стати та проста істина, що українська наукова мова, подібно до інших європейських мов, своїм корінням міцно пов'язана із загальнонародною мовою. Хоч національних наук немає, як і немає національної таблиці множення, але мова науки, щоб не виродитися в космополітичний жаргон, не повинна поривати зі своїм національним ґрунтом. Свідома орієнтація на живомовні джерела цілком виправдана, оскільки національний критерій норми обов'язковий і для наукового стилю: для цього природне й правильне все те, що є традиційним, питомим, своєрідним. Кожна літературна мова має право плекати власні термінотворчі традиції. І немає підстав одмовлятися від них на користь традицій якихось інших, хай і більш розвинених, мов.

Не забуваймо, що науковий словник може успішно поповнюватися не лише запозиченнями, а й народною лексикою. Чимало побутових, суто розмовних українських слів були переосмислені й набули абстрактно-термінологічного значення: *биття, вага, варити, вибори, вина, відміна, вік, довгота, додаток, дослід, живий, закінчення, кислий, кільце, кулак, поточний, рівняння, рух, середній, сила, спостереження, струм, судження, увага, хвиля, частка, явище* тощо. Безперешкодно термінізувалися (зокрема, шляхом метафори) десятки загальнозживаних іменників, що позначають конкретні предмети: *бабка, барабан, батіг, віночок, вічко, ворота, вузол, гніздо, гусениця, джерело, дуга, журавель, зуб, китиця, ківиш, кільце, клітина, клубочок, книжка, ковадло, ковпачок, кожух, коло, кора, корінь, коромисло, кошик, курінь, лопатка, лялечка, мішок, палець, підошва, піч, подушка, поле, полотно, пояс, пробка, ребро, рукав, свічка, серезка, стовпчик, тарілка, тіло, трубочка, хвіст, хомут, чашечка, шийка, яма* та багато інших. Причому народно розмовне минуле цих термінів зовсім не надає їм якогось «зниженого» відтінку й не перешкоджає повноцінно функціонувати в книжній науковій мові.

Крім спільнослов'янської та спільносхіднослов'янської, в різних українських терміносистемах вживається й самобутня лексика, постала на основі власних словотворчих засобів: *дієслово, іменник, наголос, узгодження; здібність, розуміння, уява; виш, іспит; злочинець, недоторканість, спадкоємець, судочинство; громадянин, держава, діловодство, прізвище, службовець, урядовець; виробник, прибуток, споживання; брунька, гайворон, глей, довкілля, кажан, комаха, людина; пухлина, струс, сухоти; добриво, рільництво, соняшник, тваринництво; добуток, множина, обчислення, похибка; густина, заломлення, речовина, струм; водень, вуглець, кисень, рідина, сполука; важіль, вимикач,*

вмикач, знаряддя, лещата, підойма, рушій; вантажівка, залізниця, літак, пальне; винахідник, галузь, ділянка, дослідник, облік, обсяг, підсумок тощо. Усі ці приклади доводять величезні словотвірні можливості української мови. Утім, якби вона мала сприятливіші умови для розвитку, оригінальних термінів у ній, безперечно, було б значно більше. Неусталеність власних термінологічних традицій примушує нас сьогодні більше запозичати, ніж творити самим.

На нинішню лавину запозичень ми, мовознавці, дивимося переважно очима об'єктивно-відстороненого спостерігача: фіксуємо нові слова, досліджуємо їх фонетичне й морфологічне засвоєння, а свого ставлення воліємо не виявляти. А якщо й виявляємо, то принагідно й опосередковано, цитуючи вряди-годи несхвальні оцінки науковців, письменників, інших культурних авторитетів. Але чи можна в цій тривожній ситуації й далі лишатися незворушними фіксаторами? Гадаємо, це не той випадок, коли вчений має приховувати власну думку. Нам варто більше впливати на лінгвістичні смаки співвітчизників, цілеспрямовано формувати громадську думку щодо шкідливого чужослів'я. Глибоке вивчення процесів, які відбуваються тепер в українській лексиці, має послужити підставою для надання фахових оцінок стосовно доречності чи недоречності тих чи тих термінологічних запозичень. Цих рекомендацій потребують і укладачі словників, і літературні редактори, і самі науковці.

Відомо, однак, що мова розвивається радше стихійно, ніж планово. Вона дуже неохоче підкоряється спробам щось різко змінити в її фонетичному чи граматичному ладі. Тут її внутрішня самостійність виявляється сильнішою за довільне втручання людини. Натомість лексичний склад більше піддається свідомому регулюванню. Особливо це стосується термінології – чи не найбільш керованої групи слів. На відміну од решти лексики, вона великою мірою є справою домовленості й може вдосконалюватися за згодою чи за рішенням авторитетних термінологічних комісій. Нині запозичання наукових термінів відбувається головним чином хаотично й нерідко розхитує лексичні норми, вносить різнобій, а часом навіть суперечить внутрішній природі української мови. Навряд чи її самобутність виграє, якщо цей важливий процес і далі пускати на самоплив. Ця ділянка вже давно потребує дієвішого нормування та більш принципового лінгвістичного контролю, поготів що українське термінознавство має великий досвід стандартизації та уніфікації.

Тут у когось може виникнути природне застереження: за допомогою мови ми виражаємо свою індивідуальність, тож чи доцільні цензурні пута в цій делікатній сфері, тим більше в демократичному, відкритому суспільстві? Утім, не

забуваймо, що демократія – це не лише права, це й обов’язки. Свобода слова має бути врівноважена відповідальним ставленням до цього слова, тобто дисципліною мови. Нині зайве доводити, що освіченій людині треба неухильно дотримуватися літературних норм, надто в публічному мовленні. Мова не є чиеюсь належністю – це наше спільне багатство. Ми вільні майже в усьому, що стосується нас особисто, однак у тому, що стосується інших людей, мови та культури, наша свобода обмежена.

Сучасна громадська думка, наприклад, чітко усвідомлює необхідність охорони довкілля: природою можна користуватися, нею можна насолоджуватися, але її не можна забруднювати. Тож до екологічних заборон, покарань забруднювачів і браконьєрів ми ставимося з розумінням. У нас є природоохоронне законодавство, працює спеціальне відомство – Міністерство охорони навколишнього природного середовища України (Відповідно до лексичних норм української мови й задля стислості цю установу ліпше було б називати *Міністерством охорони довкілля*), у структурі якого діє Державна екологічна інспекція, що контролює рівень забрудненості повітря, води, ґрунтів.

На жаль, наша суспільна свідомість наразі не дійшла розуміння того, що так же організовано, з державною опікою слід пильнувати й чистоту мовного вередовища. Адже чим культурніше суспільство, тим більш небайдуже воно до мови, тим свідоміше прагне керувати мовними процесами. Продовжуючи порівняння, скажемо, що на своїй ділянці лінгвіст має бути не лише ботаніком, а й садівником або санітаром лісу. Ось чому вже давно назріла потреба взяти приклад із європейських країн і створити в Україні Державну мовну інспекцію, яка б підтримувала мовний порядок, відстежувала дотримання літературних норм у публічному використанні мови (зокрема й щодо небажаних запозичень), а в разі потреби – вдавалася б до різних санкцій (адміністративних попереджень, фінансових стягнень, позбавлень ліцензій тощо). (Ідеї карати за огріхи в публічному мовленні виникали й раніше. Пор. намір Л.Толстого: «Якби я був царем, то видав би закон, що письменник, який ужив слово, значення якого він не може пояснити, позбавляється права писати й отримує сто ударів лозиною» [17 LXII: 438]). Діяльність такої інспекції, безперечно, зробила б суспільне ставлення до мовних норм більш відповідальним і шанобливим. А поки що ситуація в нас така: якщо громадянин порушує закон чи, скажімо, правила дорожнього руху, йому загрожує відповідальність, якщо ж він привселюдно порушує мовні норми, ніхто ніякої відповідальності на нього не накладає.

Та попри доцільність обмежень та інших адміністративно-примусових заходів, слід визнати, що це не єдиний і тим більше не найкращий спосіб зберегти національне обличчя мови. Варто не стільки забороняти чуже, скільки розвивати своє. Заперечуєш варваризм – пропонуєш натомість питомий відповідник. Дуже слушною в цьому плані видається думка О.Ткаченка: «Щоб українська мова стала цілком суверенною і самобутньою, набувши при цьому рис високорозвиненої і багатой мови, слід використати досвід найрозвиненіших мов світу, які, крім запозичень, максимально вдавалися до внутрішніх ресурсів – багатств діалектів, попередніх періодів розвитку, калькування, творення нових слів засобами словотвору і словоскладання» [16: 246].

Власні джерела української мови аж ніяк не вичерпалися, їхні можливості воістину безмежні. Однак при розбудові наукової термінології їх використовують дуже мало. Нові речі, явища, абстрактні поняття з'являються постійно й неминуче, тож наша мова має бути досить гнучкою і рухливою, щоби швидко породжувати відповідні назви. Мовознавцям варто не тільки вивчати, а й пропагувати питомі словотворчі механізми, показувати їхні широкі можливості для збагачення термінології. Якщо ми хочемо, щоб завтра українська мова не потонула в океані глобалізації, а збереглася як мова сильна й самобутня, вона має стати передусім творцем, вже потім наслідувачем. Це аж ніяк не означає, що її треба наглухо одгороджувати від іншомовних впливів і заповзято викорінювати вже усталені запозичення. Не варто вихлюпувати разом із купіллю й дитину! Йдеться про те, щоби збільшити кількість і частотність питомих слів, активізувати українські корені.

Отже, назріле завдання в розбудові й нормуванні нашої термінології – усунути нерівновагу між питомим і запозиченим, досягти гармонії між цими двома складниками. Як досягти цієї мети? На сьогодні нам бачиться три реальних шляхи.

По-перше, не забуваймо, що до багатьох поширених запозичень у нас є питомі синонімічні відповідники: *акумулювати* – *збирати*, *нагромаджувати*, *накопичувати*; *асептичний* – *зnezаражувальний*; *вакцинація* – *щеплення*; *вібрація* – *коливання*; *деградація* – *занепад*; *деформація* – *викривлення*, *нівечення*; *дисиміляція* – *розподібнення*; *спорадичний* – *поодинокий*; *стратифікація* – *розподілення*, *розшарування*; *транзитивний* – *перехідний*. За нашими (далеко неповними) підрахунками, серед загальнонаукової та найпоширенішої спеціальної лексики таких пар налічується не менше тисячі, причому до одного запозичення

часом існує по кілька питомих синонімів. Зазвичай їх наводить тлумачна частина словників іншомовних слів.

Традиційно вважалося, що синоніми в термінології небажані, а тому їх варто усувати, причому кандидатом на вилучення («елімінацію») часто-густо ставало питоме слово [див., напр., 5: 120-121]. Обґрунтовувалося це потребою функціонального розмежування синонімів: оскільки у власних відповідниках, мовляв, послаблено відтінки книжності й офіційності, їх слід уживати в розмовному й художньому стилях, а для наукового природніші запозичення, бо вони входять до інтернаціонального фонду. З погляду поміркованого пуризму така настанова видається хибною і несправедливою. Інакше, як лексичною «сегрегацією», її не назвеш. Ми не бачимо підстав, чому, приміром, у науковому тексті замість питомих слів *різнорідний, роззброєння, описовий, визначати, зумовлювати, спричиняти, порівняльний, відповідник, згущувати, ущільнювати, очищений, вторинний* краще мають уживатися запозичення *гетерогенний, демілітаризація, дескриптивний, детермінувати, компаративний, еквівалент, конденсувати, рафінований, секундарний*. Далєбі, перші нічим не гірші за других, а здебільшого навіть кращі. Огульно забороняти запозичення – значить штучно збіднювати лексику, але й нехтувати питоми синоніми в науковому стилі означає те саме. Оскільки поява у термінології вітчизняних дублетів – «процес цілком природний, його не позбавлена жодна з формованих літературних мов» [13: 249], то на роль цих дублетів можна поглянути й по-новому: для наукової мови вони не перешкода, а основа й поштовх до становлення власної термінології.

Частину термінів-синонімів становлять кальки (*демократія – народовладдя, об'єкт – предмет, орфографія – правопис*). Калькування – другий важливий шлях породження спеціальної лексики на питомих засадах. Строго кажучи, це теж запозичення, але особливе: якщо у звичайному запозиченні переймають і зовнішню, і внутрішню форми, то при калькуванні копіюють значення та спосіб будови терміна, а зовнішню форму передають власними морфемами чи словами. По суті, калька є буквальною, семантико-словотвірним перекладом, лексико-морфемним перелицюванням, і тому сприймається як мотивоване слово.

Нашу термінологію збагатили чимало кальок з різних мов. Наприклад, з давньогрецької: *милозвучність, православний* (...); з латинської: *землеробство (agricultura), підмет (subjektum), запалення (snflumatio)*; з французької: *міжнародний (international), розвиток (developpment)*; з німецької: *землетрус (Erdbeben), мовознавство (Sprachwissenschaft), перевиробництво (Uberproduktion), півострів (Halbinsel), підприємство (Unternehmen), поняття*

(*Begriff*), *світогляд* (*Weltanschauung*). Коли чуже слово в одній частині калькується, а в іншій запозичається, виникають напівкальки: *конкурентоздатність* (нім. *Konkurrenzfähigkeit*), *антиміло* (фр. *anticorps*). Ра радянських часів багато калюк утворилося з російської мови: *викрутка*, *гуртожиток*, *гучномовець*, *запобіжник*, *напівпровідник*, *народознавство*, *невагомість*, *обчислювач*, *сільрада*, *співробітник*, *співдружність*.

Часом деякі загалом непогані кальки в літературній мові не приживалися: *філософ* – *любомудр*, *астрономія* – *зорезнавство*, *геометрія* – *землемірство*. Інколи пропонувалися кальки невдалі, що суперечили духові мови. Як і звичайне запозичення, кальку слід уважати зайвою, якщо в мові вже укорінився питомий відповідник: *попередити помилки* (з рос. *предупредить ошибки*) замість *запобігти помилкам*, *робити вигляд* (з рос. *делать вид*) замість *удавати*, *науковий співробітник* (з рос. *научный сотрудник*) замість *науковець*, *видавничий дім* (з англ. *publishing house*) замість *видавництво*. Інколи нова фразеологічна калька змагається з давнішою, намагаючись її витіснити: **кидатися в очі* (з рос. *бросаться в глаза*) замість раніше усталеного *впадати в очі* (з нім. *in die Augen fallen*); **приймати участь* (з рос. *принимать участие*) *брати участь* (з фр. *Prendre part a...*) тощо.

Та попри ці недоречності та дещо «плагіаторську» репутацію, калькування – більш осмислений спосіб збагачувати термінологію, ніж сліпе запозичання. Кальки точніше передають сенс оригіналу, а головне – краще вписуються в лексичний і словотвірний рівні мови. Раніше вони виникали здебільшого при перекладі історичних та релігійних текстів, а в останні століття – науково-технічної літератури. Вдалі кальки пропонують ті перекладачі, які добре знають обидві мови й підходять до справи творчо, намагаючись не утруднювати розуміння тексту зайвим чужослів'ям. Коли якийсь іншомовне слово не має точного відповідника, фаховий перекладач не поспішає запозичувати його, а пробує передати засобами своєї мови.

Саме тут і закорінена важлива роль калюк – пришвидшувати розвиток лексики. Якщо прямі запозичення притлумлюють зростання питомих коренів, то кальки, навпаки, збуджують їхні словотвірні можливості. У цьому разі вплив іншої мови виявляється дуже корисним. В історії різних європейських мов калькування поживавлювалося як реакція мовців на засилля запозичень. Воно й тепер лишається характерною рисою мовного розвитку, підтверджуючи, як пише Н.Клименко, надійний імунітет розвиненої літературної мови, її здатність оперативно відбивати найновіші реалії життя [6: 99].

Звісно, у калькуванні теж потрібне почуття міри. В умовах посиленого російського тиску наша термінологія аж надмір перестилася кальками. Натомість сьогодні, за часів англійської гегемонії, ми калькуємо хіба що словосполучення (*гаряча лінія, дорожня мапа, тіньовий кабінет, відмивати гроші*), а слова воліємо позичати в готовому вигляді. Мабуть, даються взнаки структурна близькість російської та віддаленість англійської мов. Отже, передбачення, що «при посиленні контактів між певними мовами посилюватиметься процес калькування» [15: 183], слід сприймати із застереженнями. На жаль, розвідок з теорії та історії калькування в нас обмаль. Словника кальок немає, розпізнати їх часом буває важко, і точної їх кількості в українській мові ми не знаємо. Ця тема лишається перспективною ділянкою для досліджень. Корисно було б зібрати ті кальки, які пропонувалися в різні часи, але в літературній мові не прищепилися.

Третім способом розбудови питомої термінології є породження своїх назв. Відомий термінолог Д.Лотте слушно вважав його пріоритетним [10: 56, 58], бо для самобутнього розвитку лексики він є найважливішим і найкориснішим. Але, на жаль, цей шлях зовсім заріс бур'яном: практика оригінального термінотворення в нас зовсім занедбана, перебуває в зародковому або, точніше, приспаному стані. Читач у цьому легко пересвідчиться, коли спробує пригадати хоч якісь оригінальні українські терміни – не запозичення й не кальки, утворені за останні десятиліття й узвичаєні в нашій науковій мові.

Той, хто сьогодні наважиться запропонувати науковій громаді українські відповідники якихось чужих термінів, ризикує стати жертвою комплексу мовної неповноцінності своїх колег. Замість подати ліпші варіанти, ті у кращому разі скептично нагадають йому «мокроступи» чи поплескають по плечу як «шароварника», а в гіршому – закинуть вульгаризацію наукової мови, хуторянські потуги завести її на манівці примітивізму та відрубності. (Хоч неологізми англійського походження ці принципові товариші сприймають з пієтетом, вважаючи їх цілком органічними, придатними до запозичання й широкого вжитку.) Якщо раніше своєрідності української наукової мови найбільше вадили політичні перешкоди й заборони, то сьогодні на заваді стоїть якась упереджена, зашкарубла невіра мовної спільноти в її творчі можливості.

Сумну картину, правда, трохи роз погоджує той відрадний факт, що нинішнє розкріпачення літературної мови дещо торкнулося й термінотворення. Лише один приклад. На лінгвістичному порталі «Mova.info» (<http://mova.info/>) розвивається відкритий проект, який має на меті виробити українські відповідники для сучасних термінів (зокрема, комп'ютерних). Відвідувачі можуть

не лише довідатися про можливі способи їх перекладу, а й запропонувати власні варіанти. Ось деякі вдалі, на наш погляд, переклади комп'ютерних термінів: *browser* «програма для роботи в інтернеті» – *пересувка*, *cd-rom* «зовнішня пам'ять комп'ютера» – *кружало*, *cell* «елемент електронних таблиць» – *комірка*, *cookies* «відомості про минулі звертання користувача до певного сервера» – *реп'яшки*, *double click* «два натискання миші» – *двотиск*, *hard-drive* «жорсткий диск» – *записник*, *homepage* «основна сторінка веб-вузла» – *домівка*, *hosting* «послуги з розміщення інформації на веб-вузлах» – *притулок*, *key* «клавіша» – *гудзик*, *performance* «продуктивність» – *швидкодія*, *space* «символ, що позначає пропуск між словами у тексті» – *прогалик*, *usability* «зручність роботи» – *ужитковість*. Ще кілька прикладів з інших терміносистем: *action film* «художня стрічка зі жвавим розгортанням подій» – *дійовик*, *business* – *заповзяток*, *businessman* – *заповзятник*, *mobile communication* – *пересувний зв'язок*. Поки що ці варіанти – лише пропозиції, але потенційно вони цілком могли б збагатити нормативну термінологію. Приємно, що пересічні мовці теж не байдужі до її розбудови на питомих засадах. Щоправда, робити це тільки на любительському рівні, мабуть, замало. Найкраще, коли термінологією опікуються досвідчені фахівці, які поєднують професійні знання з лінгвістичними.

Допомагати українській науковій мові оперативно пристосовуватися до сучасних поняттєвих потреб і при цьому не поривати з питомою спадщиною – такою бачиться нам основна мета термінологічної діяльності сьогодні. Щоб розмови не залишалися самими розмовами, а задуми втілювалися в конкретних справах, у цій діяльності слід зміцнити організаційне, координаційне начало. Потрібно розширити права Комітету наукової термінології НАНУ з перспективою відновлення Інституту української наукової мови. У складі Комітету варто створити комісії з різних галузей знання, які б регулярно видавали збірники обов'язкових і рекомендованих термінів. Обговорювати пропоновані варіанти доцільно на демократичних засадах – за участю найширшого кола зацікавлених осіб і установ. Прийняті рішення мають бути обов'язковими для всіх міністерств, відомств, науково-освітніх закладів, підприємств, редакцій і видавництв. Це не тільки дасть змогу подолати белад у терміносистемах, а й заощадить багато часу й коштів.

В Україні й досі немає Центру реєстрації нових термінів (або загальніше – Центру мовних новотворів). Заслуговує на втілення ідея акад. А.Наумовця організувати комісію швидкого мовного реагування, яка б оперативно відстежувала появу в літературі та ЗМІ нових запозичень і пропонувала натомість

питомі відповідники [11: 20]. Щоб українська мова нарощувала власні сили для передавання нових понять, треба всіляко заохочувати перекладацьку роботу, а в університетах розпочати підготовку майбутніх термінознавців і наукових перекладачів. Важливо також цілеспрямовано формувати громадську думку, адже, як ми бачили, головною перешкодою для становлення самобутніх національних терміносистем є не стільки внутрішні особливості мови, скільки суспільна байдужість, несприйняття мови як культурної цінності.

Багато ще належить зробити й у суто теоретичному плані. Першочергове завдання тут – поглиблювати теорію термінологічних запозичень з огляду на сучасні глобалізаційні реалії. Зокрема, треба з'ясувати, які типи й обсяги зовнішніх впливів є корисними для української мови, а які – руйнівними. При термінотворенні варто позбуватися російського посередництва й поступово відходити від англоцентризму. Натомість корисно цікавитися досвідом передавання наукових понять різними мовами. Серед слов'янських (крім російської) це може бути польська й чеська, серед західноєвропейських – німецька, французька, ісландська. Чекає на своїх дослідників світовий досвід пуризму – як різні народи захищаються сьогодні від надмірних англомовних впливів. Усе корисне з цього досвіду доцільно узагальнити, аби по можливості застосувати на українському ґрунті.

Окреслені завдання тісно пов'язують термінознавство з еколінгвістикою – молодого галуззю, що з'ясовує, як різним мовам у добу глобалізації уникнути занепаду й не втратити свого первородства, як зберегти мовне розмаїття на Землі. Оскільки завдання будь-якої науки – не лише описувати і пояснювати, а й передбачати майбутнє, фахівці з еколінгвістики ставлять за мету об'єктивно спрогнозувати шкідливі наслідки мовних впливів і намагаються цим наслідкам запобігти. Уже тепер ясно, що протягом XXI ст. народам світу доведеться не просто плекати свої мови, а й учитися свдомо боронити їхню чистоту й самобутність.

На жаль, загрозливі зміни в українській термінології поки що відчують не всі, а тому пуристичні заклики комусь можуть видатися недоречними, комусь – ідеалістичними, ще комусь – утопічними. Утім, чи варто чекати, доки непрохані гості зачеплять осердя української лексики? Адже тоді зміни набудуть якісного, невідворотного характеру. Тож не уподібнюймося до героя відомої приказки «грим не гряне – лежачий не встане»! Охорона й оздоровлення мови вже сьогодні мають стати щоденним обов'язком і лінгвістичної спільноти, і державної влади.

Якою мовою розмовлятимуть українці завтра? Чи залишиться українська мова українською? Чий творчий геній вона виражатиме – нашого народу чи якогось іншого? Сьогодні цими питаннями дедалі більше переймаються небайдужі до її долі. Так, треба й далі неухильно розширяти сфери застосування рідної мови. Але не менш важливо захистити її від шлаку непотрібних запозичень, сприяти її творчому саморозвиткові з питомих джерел, розвивати в ній здатність легко й точно передавати нові науково-технічні здобутки. Саме від цього залежать її життєздатність і конкурентоспроможність. Саме цим вона засвідчить культурну вартість нашого народу та його творчої думки.

1. *Акуленко В.В.* Интернациональные элементы в лексиконе языков // Национальное и интернациональное в литературе, фольклоре и языке. – Кишинев, 1971. – С. 251-264.

2. *Будагов Р.А.* Очерки по языкознанию. – М., 1953. – 280 с.

3. *Булаховський Л.А.* Вибрані праці: У 5 тт. – К., 1975-1983.

4. *Гумбольдт В.* Избранные труды по языкознанию. – М., 2001. – 400 с.

5. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. – Харьков, 1980. – 208 с.

6. *Клименко Н.Ф.* Неологізми у різних стилях сучасної української та новогрецької мов // Проблеми семантики слова, речення та тексту: Зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 99-105.

7. *Кримський А.Ю.* Твори: У 5 тт. – К., 1972-1974.

8. *Крысин Л.П.* Современная литературная норма и ее кодификация // Русский язык в школе. – 2002. – № 1. – С. 82-87.

9. *Лосев И.В.* Історія і теорія світової культури. Європейський контекст. – К., 1995. – 224 с.

10. *Лотте Д.С.* Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М., 1982. – 152 с.

11. *Наумовець А.Г.* Імплеіентація англіцизмів в українській мові // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 19-20.

12. *Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П.* Українське термінознавство. – Львів, 1994. – 216 с.

13. *Русанівський В.М.* Історія української літературної мови. – К., 2001. – 392 с.

14. *Сімонок В.П.* Семантико-функціональний аналіз іншомовної лексики в сучасній мовній картині світу. – Харків, 2000. – 331 с.
15. *Ткаченко В.А.* Теоретические и практические аспекты калькирования // Языковые ситуации и взаимодействие языков. – К., 1989. – С. 178-191.
16. *Ткаченко О.Б.* Українська мова і мовне життя світу. – К., 2004. – 272 с.
17. *Толстой Л.Н.* Полное собрание сочинений: В 90 тт. – М.; Л., 1928-1958.
18. *Klemensiewicz Z.* Jezyk i zargon // Ze studio nad jezzykami stylem. – Warszawa, 1969. – S. 15 – 20.
19. *Ropa A.* O najnowszych zapozyczeniach w jezzyku polskim // Poradnik jezykowy. – 1974. -- № 10. – S. 518 – 526.
20. *Szmanda E.* Jezyk narodowy czy miedzynarodowy? (Zagadnienie zapozyczen jezykowych) // Jezyk Polski. – 1979. – № 1. – S. 26 – 34.

Універсальний довідник-практикум з ділових паперів / С.П.Бибик, І.Л.Михно, Л.О.Пустовіт, Г.М.Сюта. – К. : Довіра: УНВЦ «Рідна мова», 1997. – С. 303-311.

ДІЛОВЕ ЛИСТУВАННЯ

Стиль ділових листів

Ми давно звикли до того, що ділова кореспонденція – це набір штампів і безбарвних фраз, за якими стоїть абстрактний «хтось» і «повідомляє про необхідність», «вимагає негайно», «уклінно просить» чи «настійно рекомендує» звернути увагу на «вищезазначене» або виконати «перелічене нижче».

Звичайно, ці словосполучення так часто вживаються у діловому стилі, що насамперед спадають на думку, коли згадуємо про діловий лист. Але ні вони, ні кілька десятків інших затертих канцеляризмів не визначають суті стилю, яким повинен бути написаний *справжній діловий лист*.

...ведення ділової кореспонденції – це справжнє мистецтво, досягнути всі таємниці якого вдається аж ніяк не кожному і яке сьогодні, на превеликий жаль, на наших теренах майже втрачене. Відомий американський публіцист і маркетолог Рон Теппер гірко зауважує, що «в сучасному світі панують відео та усна мова, а добре написані ділові листи й записки стають рідкістю». І з ним можна цілковито погодитись. Адже зазвичай ми дбаємо лише про те, щоб чітко викласти інформацію, і забуваємо про те, що кореспонденція – не просто важлива частина бізнесу, але й ваше обличчя. А якраз його за стандартними наборами фраз про поставки генераторів чи нагадуваннями про необхідність завершення будівельно-монтажних робіт і не видно. Хіба ж не прикро буває, коли після річного листування ви не маєте жодного уявлення про свого партнера, крім того, яку фірму він представляє, яку роботу для вас виконує чи скільки ще грошей йому залишилось сплатити за виконане вами замовлення. Та й він, мабуть, знає про вас не більше.

Звичайно ж, тут не йдеться про те, що в ділових листах ви маєте повідомляти свої анкетні дані і вимагати цього ж у відповідь. Ідеться про інше, що, можливо, звучить дещо незвично – із тексту листа повинен вимальовуватись образ автора – надійного партнера, чесного конкурента, постійного клієнта і т. ін. Кореспонденція повинна бути обличчям – вашим чи вашої компанії. Обличчям настільки виразним і неповторним, щоб, навіть не глянувши на підпис, адресат знав би, що це *написано Вами*. Бо навіть пам'ятаючи, що діловий лист все-таки *діловий* і не дозволяє виходити за певні стилістичні та тематичні рамки, при

бажанні й у ньому можна показати, що «за чорним чорнилом на білому папері також приховується особистість».

Отже, кілька традиційних і нетрадиційних порад і принципів, дотримуючись яких, ви зможете досягнути цього.

Будьте лаконічні. Ділові листи не повинні бути надто довгими, якщо цього не вимагає ситуація. Намагайтесь викладати інформацію чітко та по суті, без зайвих «ліричних відступів». Саме такий лист характеризуватиме вас як досвідченого кореспондента, що не зловживає чужим часом і увагою, досконало володіє мистецтвом письмового спілкування.

Однак це не означає, що існує «цензура обсягу» і довгі листи є порушенням епістолярного етикету. Ніхто не кине вам пустослів'я і марнування паперу, якщо ви викладатимете важливу інформацію чи факти, що безпосередньо стосуються справи. Інша річ, якщо ви вправлятиметеся у красномовстві і напишете 10-15 слів там, де можна обійтися трьома-чотирма. Не забувайте, що стислість вважається сестрою таланту. **Пишіть коротко і просто!**

Але лаконічність не повинна бути самоціллю і стати на заваді вишуканості та емоційності вашої мови. Лаконічність викладу і одноманітність, безбарвність стилю – зовсім різні речі. Останнє – великий недолік, який при бажанні можна легко подолати. Адже наша мова така багата прикметниками та прислівниками. Вони й допоможуть позбавитися непотрібної сірості, невиразності стилю, при потребі зробити офіційний лист дещо теплішим, навіть дружнім. Для прикладу візьмімо фразу: «Мені прикро, що наша зустріч не відбулася, і Ви змушені були змарнувати свій час». Ввічливо? Так. Але разом з тим холодно і нейтрально. Якщо ж вам справді шкода, що так сталося, і хочеться пом'якшити ситуацію, додайте лише кілька прикметників і прислівників, як-от: «Мені **дуже** прикро, що наша **довгоочікувана** і така **важлива** зустріч не відбулася і Ви змушені були згаяти свій **дорогоцінний** час». І перший, і другий варіант цілком прийнятні для ділового листа-вибачення. Але, погодьтеся, різниця у ставленні автора до адресата дуже відчутна.

Стежте за логічністю та послідовністю викладу. Ще однією надзвичайно важливою умовою успіху вашого листа є логічність та послідовність викладу. Стежте за ходом своїх думок та способом їх втілення на папері. Неприпустимо, щоб лист був хаотичним і непослідовним, інакше адресат навряд чи зрозуміє, з якою метою його писали. Основну увагу присвячуйте найсуттєвішому, а згодом при необхідності переходьте до другорядного.

...

Не забудьте також розбити текст на смислові абзаци – це значно полегшить його сприймання!

Намагайтесь уникати багатозначності та надміру іншомовних слів. Пишучи ділового листа, завжди слід дбати про того, кому він адресований, і не завдавати клопотів із «розшифруванням» його змісту. Особливо ж це стосується вживання в тексті багатозначних слів і формулювань та слів іншомовного походження.

Багатозначні слова звичайно актуалізуються у контексті і завдають менше клопоту. Особливо слід остерігатися формулювань, зрозуміти які можна по-різному. Тому, якщо ви не бажаєте зайвих непорозумінь, краще уважно, навіть прискіпливо перечитайте свого листа. Усувайте найменшу двозначність! Суть справи повинна бути викладена чітко, зрозуміло і не викликати сумнівів чи запитань.

Щодо слів іншомовного походження – тут трохи складніше. Безумовно, що в наш час бурхливого науково-технічного розвитку, широких і переплетених економічних зв'язків уникнути їх просто неможливо. І не треба! Адже йдеться не про «очищення» мови ділових листів від іншомовних слів – без багатьох із них нам просто не обійтись.

Будьте ввічливі. Ввічливість повинна бути духовною потребою кожної людини. Але особливо брак ввічливості, невміння дотримуватись етикету відчутні в діловому усному спілкуванні та кореспонденції. Адже одне недоречно вжите слово, невдало сформульоване речення можуть зруйнувати так дбайливо вибудовану споруду вашої справи, спричинитися до розриву стосунків, похитнути віру в людську та професійну порядність. Не кажучи вже про те, що слова «дякую» та «вибачте» і доречно використовувані «ділові компліменти» повинні стати невід'ємними елементами вашої мови як усної, так і письмової.

Особливо ж слід стежити за стилем вашої кореспонденції. Навіть якщо ви дуже сердиті, не можна давати цілковиту волю емоціям і перу, і тим більше керуватись принципом «папір усе стерпить». Папір – можливо, а жива людина, у листі до якої ви свідомо чи несвідомо припуститесь нетактовності, грубості, – навряд. Адже в неї, безперечно, є почуття власної і ділової гідності, і ви ні в якому разі не маєте права його ображати. Крім того, ваша ввічливість – повага перш за все до самого себе. Тому, якщо вам дорога добра репутація і ви хочете досконало оволодіти мистецтвом ведення ділового листування, намагайтесь дотримуватись таких правил.

Вважайте слова «*дякую*» та «*вибачте*» *наріжними каменями свого стилю спілкування*.

Уникайте категоричності. Намагайтесь, щоб тон вашого листа був доброзичливим (не наказовим!). Якщо ви поважаєте свого адресата і самого себе, спробуйте обійтись без категорично-наказових виразів і штампів...: «слід негайно вжити заходів», «вимагаємо негайно...», «категорично забороняємо Вам...», «про виконання необхідно повідомити до ___» тощо.

Уникайте заперечних форм. Заперечення, звичайно, не завжди найкращий засіб відповіді адресатові ч впливу на нього. «Ми не можемо...», «ми не погоджуємось...», «я не маю наміру» – ці вислови не викличуть позитивних емоцій. І якщо ситуація складається так, що без заперечної частки «не» вам не обійтись, спробуйте іншими засобами пом'якшити тон листа: «Ви повинні зрозуміти, що цього разу ми не в змозі...», «Мені дуже прикро, але...», «Дуже шкода, проте...», «На превеликий жаль, я не зможу...», «Ви, мабуть, передбачали ситуацію, коли ми не...» – форми стилістичного пом'якшення можуть бути дуже різні.

І ще одне – *не забувайте про вступний і завершальний комплімент*. Пам'ятайте: навіть якщо лист написаний не з найприємнішого приводу і є останньою крапкою у ваших партнерських стосунках, *вступний і заключний комплімент все одно повинен бути невід'ємним його елементом*.

«Нетрадиційність» ділового стилю: використання гумору та «магічних слів». Донедавна умовознавстві та діловодстві побутувала офіційна теорія про те, що діловий стиль ні в якому разі не допускає жодних емоційних відхилень. Цей постулат відповідно поширювався і на сферу ділового листування: лист повинен бути офіційним, стандартним, містити лише необхідну інформацію. Якщо ж він виходив за рамки прийнятих норм, був написаний нетрадиційним стилем, то вважався недоладним, створював враження непрофесійності його автора. Але зараз, коли контакти ділових людей вийшли на зовсім інший професійний та міжнародний рівень, змінюються також погляди на ведення листування.

Зокрема відомий американський маркетолог та публіцист Рон Теппер вважає, що ділова кореспонденція – це вид епістолярного мистецтва, покликаний не лише досягти якоїсь комерційної мети, а й створити вам певний імідж. Він стверджує, що останнім часом у деяких видах ділових листів (запрошеннях, привітаннях, подяках та ін.) спостерігається помітне тяжіння до неофіційності, і вважає це цілком природним.

Отже, два доволі суперечливі погляди: дотримання офіційних канонів, з одного боку, і «стилістична відлига» аж до використання гумору та «магічних слів», з іншого.

Спробуємо знайти раціональне зерно. При веденні ділового листування не слід забувати, що це все-таки *документи*. Отже, вони повинні бути чіткими, лаконічними, зрозумілими, не містити нічого зайвого, що б заважало сприйманню основної інформації. З іншого боку, лист – особливий вид документації, відмінний від протоколу, наказу чи розпорядження. Це ваша **письмова розмова** з адресатом, а тому навряд чи варто обмежуватись лише холодно-стандартними фразами. Зрештою, вибір повинні зробити ви самі – залежно від ситуації: мети листа, близькості вашого знайомства з адресатом чи необхідності дотримання субординації. Перед вами відкритий широкий простір для творчості, стежте тільки за тим, щоб усе в листі було *доречним*.

Отже, кілька рекомендацій за Роном Теппером.

«Лист, написаний з почуттям гумору, – стверджує Рон Теппер, – може завоювати для Вас майбутнього клієнта. Він покаже..., що автор листа – жива людина, приємна і чуйна, зовсім не бюрократ і не мішок з грішми та кам'яним серцем».

Безперечно, нам, м'яко кажучи, незвично і дивно сприймати такі рекомендації. Адже ми звикли до того, що ділове листування – річ дуже серйозна і відповідальна, яка не має нічого спільного з жодними виявами гумору.

Але давайте розглянемо приклад, пропонований Роном Теппером.

Шановний Едуардо.

Якщо я правильно зрозумів, Ви хочете поновити свою позику у нас. Мої припущення щодо цього підтвердилися, однак я не відчуваю жодної радості від усвідомлення власної геніальності.

Підпишіть, будь ласка, ці документи і відішліть їх назад.

Підпис

Спробуємо уявити цей лист у більш звичному для нас варіанті.

Шановний _____

Підтверджую отримання Вашого листа від _____, у якому Ви просите поновити позику.

У відповідь повідомляю, що ми вирішили задовольнити Ваше прохання.

Прошу підписати необхідні документи і відіслати їх назад.

З повагою _____.

І хоч обидва листи написані з того самого приводу, різниця, погодьтесь, величезна. Відчувається, що за першим листом стоїть не лише досвідчений банкір, але й чуйна, добра, і до того ж весела людина, що любить при нагоді добродушно покепкувати з себе самої і оточуючих, та й проблеми вирішує з усмішкою на устах. Ідеться, звичайно ж, не про легковажність чи несерйозність – вони взагалі неприпустимі у сфері ділового спілкування, – а лише про справжню комунікабельність. І якщо цей лист сприймається легко, з приємністю, то друга (за своїм характером більш звична для нас) відповідь не викликає жодних емоцій, крім хіба що вдячності за відновлення позики.

Безперечно, демонстрація вишуканого, тонкого гумору – не самоціль у діловому листуванні. Але якщо ви вирішили скористатись порадою Рона Теппера і наважились спробувати – будьте дуже обережні, щоб не переступити хиткої межі між мистецтвом та непрофесійністю. Адже вміло, доречно вживаючи гумор, ви можете привернути увагу, завоювати довіру адресата, переконавши його у своїй неординарності. Зрештою, якщо й не досягнете поставленої мети, заради якої власне пишете листа, то щонайменше – дасте адресатові можливість отримати насолоду від не традиційності стилю. Але будьте обережні у своєму прагненні до оригінальності – інакше результат буде прямо протилежний бажаному. Важливо не втратити почуття міри і добре зважити ситуацію: кому і з якого приводу надсилається лист, наскільки близько ви знайомі з адресатом тощо. Так, наприклад, зовсім недоречними будуть вияви гумору у листах до спонсорів, представників влади, особисто не знайомих вам партнерів чи клієнтів та ін., та ще й коли ви, скажімо, презентуєте свою фірму, уточнюєте пункти угоди чи обґрунтовуєте необхідність проведення благодійного вечора. Інша річ, якщо ви звертаєтесь до постійного клієнта, колеги чи давнього партнера – трішки вишуканого гумору не завадить, а ваші добрі стосунки стануть ще кращими.

Замисліться, можливо, варто спробувати, і ваше почуття гумору стане ще й помічником у діловому листуванні!

Рон Теппер вважає також, що «діловий лист можна зробити переконливішим, якщо скористатися *«магічними словами»*. І пояснює, що «слово стає магічним, якщо воно несподіване для контексту і зможе приємно здивувати адресата».

Кілька порад про те, як закінчити ділового листа.

Завершальні речення тексту також можуть бути дуже різні – зрозуміло, що зміст їх залежить від того, про що йшлося вище у листі. Так, наприклад, ви можете *повторити подяку*, висловлену на початку чи просто подякувати за допомогу:

Ще раз дякуємо Вам.

Дозвольте ще раз подякувати Вам.

Хочемо ще раз висловити свою щирю вдячність.

Дякую за допомогу.

Досить поширеною формою кінцівки у ділових листах є *висловлення сподівання, надії*:

Сподіваємось, що домовленість буде взаємовигідною.

Сподіваємось, що запропоновані зміни у проєкті угоди не викличуть суттєвих заперечень.

Сподіваємось, що наша пропозиція зацікавить Вас.

Гадаємо, що в майбутньому зможемо стати Вам у пригоді.

Розраховуємо на тісне і взаємовигідне співробітництво.

Маємо надію на встановлення тісних контактів між нашими фірмами.

Сподіваюсь, Ви розумієте всю складність ситуації і вживете необхідних заходів для виправлення цього критичного становища.

Маю надію, що невдовзі особисто зустрінуся з Вами.

Сподіваюся отримати Вашу відповідь найближчим часом.

Наприкінці листа можна вдатися також до *запевнення* адресата – дуже часто воно є доречним і корисним, оскільки відіграє роль психологічного підкріплення усього сказаного в листі:

Запевняємо, що Ви цілком можете розраховувати на нашу підтримку.

Ми будемо раді співпрацювати з Вами.

Я зателефоную Вам, щоб домовитися про взаємно зручний час для зустрічі.

Був би радий співпрацювати з Вами і чекатиму Вашої відповіді.

Завершальним у листі може бути також *прохання* (зателефонувати, найближчим часом дати відповідь, надіслати документи та ін.):

Просимо уважно ознайомитися з матеріалами і дати нам відповідь.

Прсимо Вас терміново повідомити.

Просимо Вас якомога швидше підтвердити свою згоду.

Просимо терміново вжити заходів для покращення ситуації.

Прошу зателефонувати мені у будь-який зручний для Вас час.

Будь ласка, телеграфуйте нам про свою згоду чи відмову брати участь у цьому проекті.

З вашого боку, звичайно, буде дуже ввічливо, якщо наприкінці ви вибачитеся за турботи, або ж (якщо цього вимагає ситуація) ще раз повторите уже висловлене вибачення за створені незручності, завдану прикрість, затримку з оплатою тощо:

Прошу вибачення за те, що змушений турбувати Вас.

Ще раз прошу вибачення за завдані незручності.

Вибачте за зайві клопоти.

Ще раз перепошую за цю прикру помилку.

Щиро просимо вибачення за цю вимушену затримку з оплатою.

Прощальні фрази у діловій кореспонденції також можуть бути різними. Якщо ви добре знайомі з адресатом, успішно співпрацюєте з ним уже не перший рік, можете закінчити листа дружніми (але ні в якому разі не панібратськими чи фамільярними) фразами на зразок:

Щиро Ваш

З найкращими побажаннями

Зі вдячністю та найкращими побажаннями

Щиро відданий Вам *тощо*.

У листах більш офіційного характеру вживаються такі закінчення:

З повагою

Зі вдячністю і повагою

З повагою і найкращими побажаннями

Залишаємось з пошаною

З правдивою до Вас пошаною

Бажаємо успіхів! *та ін.*

І ще одна порада...

Ті, хто має неабиякий досвід ведення ділової кореспонденції, стверджують, що пишуть свої листи завчасно – за добу чи принаймні за кілька годин до відправлення, але ні в якому разі не нашвидкуруч, в останню хвилину! Дайте

листові «полежати у шухляді», абстрагуйтеся від нього, знову уважно прочитайте «свіжим» оком. А ще краще – спробуйте стати на місце адресата: чи все зрозуміло, чи немає неточностей і двозначностей і т. д. Якщо треба, внесіть необхідні поправки чи уточнення і лише тоді відсилайте за призначенням.

Офіційне листування охоплює листи чи іншу форму кореспонденції, що надсилаються будь-яким офіційним особам від імені інших офіційних осіб.

Є два основні види офіційної кореспонденції:

а) офіційне листування між державними установами різних країн, іноземними представництвами та їх посадовими особами (ноти, меморандуми, пам'ятні записки). Цей вид кореспонденції використовується в основному в дипломатичній практиці;

б) ділові (комерційні) листи, що мають напівофіційний характер і широко практикуються при організації ділових контактів між фірмами, організаціями тощо.

Загальні протокольні вимоги до офіційного листування, метою якого є засвідчення адресатові поваги з урахуванням рангів між відправником і адресатом, ґрунтуються на принципах рівності, поваги та взаємної коректності.

**Томан Іржі. Мистецтво говорити / Пер. з чес. В.І.Романця. – К. :
Видавництво «Україна», 1996. – 269 с.**

Від автора

Кожна людина зацікавлена в тому, щоб уміти правильно й гарно говорити, оскільки це дає можливість установлювати й підтримувати добрі стосунки з людьми в різних колективах: у сім'ї, в школі, на підприємстві, в громадських та інших організаціях.

У цій книзі даються конкретні поради щодо того, як опанувати основи психологічних знань, які слід використовувати у сфері спілкування з людьми, щоб краще їх розуміти, про що саме говорити у вузькому колі, на нарадах, як побудувати й виголосити промову перед широкою аудиторією.

Щоб навчитися правильно й гарно говорити, потрібні три основні передумови, а саме: володіти технікою мовлення, знати головні психологічні засади стосунків між людьми і – що найголовніше – мати що сказати! Бо чи ж потрібно було б людині вміння красномовно висловлюватись, якби їй нічого було сказати?

Для того, щоб вас уважно слухали (у вузькому колі чи широка аудиторія), необхідно завжди мати в запасі щось нове, причому розповідати цікаво, захоплююче. А для цього треба бути спостережливим, стежити за подіями не тільки у своїй країні, а й у всьому світі, цікавитися громадським і політичним життям, культурою і спортом, наукою і технікою, любити природу, мати певні захоплення і заняття. Знання, інформацію, події слід сприймати таким чином, щоб пізніше ними можна було поділитися з друзями, знайомими, співробітниками, слухачами під час лекції.

Для того щоб навчитися добре, змістовно говорити, необхідно постійно збагачувати свої знання й досвід, удосконалювати освіту, інакше кажучи, всебічно розвивати свою особистість. Успіхів у праці та стосунках з людьми ви досягнете лише тоді, коли постійно працюватимете над собою. Адже вміння добре говорити завжди розвивається одночасно з розширенням політичного, культурного та професійного кругозору. Ви не зможете виявити себе в малому чи великому колективі, якщо повторюватимете лише те, що чули від інших.

Людина, що вміє правильно і гарно говорити, легко встановлює стосунки зі своїми близькими, з іншими людьми довкола себе, знаходить собі справжніх друзів, товаришів, супутника в житті... Завдяки цьому вона дістає задоволення від життя. Адже самотні люди щасливими не бувають.

Приміром, ви не повністю задоволені життям. Причиною цього нерідко є те, що ви не зуміли встановити добрих стосунків з людьми, які вас оточують. Вам здається, що таке становище змінити вже не можна. І ось ви прочитали цю книгу. Прочитавши її, ви, безперечно, переконаєтесь, що дещо зробити можна. Для цього треба насамперед змінити свої звички, поведінку, вивчити психіку людей (оскільки вона не в усіх однакова), застосовувати знання з психології у спілкуванні з людьми.

Перша частина книги, в якій ідеться про те, як навчитися добре говорити у вузькому колі, і викладаються головні засади добрих стосунків з людьми, призначена для широкого кола читачів. Адже кожному треба знати, як покращити взаємини з людьми, як оволодіти навичками доброго спілкування.

Другу частину книги присвячено питанням правильного мовлення на нарадах і перед широким загальом слухачів. Ця частина, здавалося б, призначена в основному для тих, хто виступає перед широкою аудиторією. Однак кожен з нас, дорогі читачі, навіть наймовчазніший і найсором'язливіший, прочитавши цю книгу, може настільки змінитися, що зрештою почне гарно і без страху говорити і під час публічного виступу. І це не перебільшення! Автор пропонованої книги пережив усе це на власному досвіді. За молодих років був сором'язливий і боявся говорити в широкому колі людей. Однак з часом дуже змінився, подолавши ніяковість і страх.

Тих, кого цікавить насамперед техніка публічного виступу, застерігаємо, що було б неправильно починати читати книгу зі сторінки, на якій починається частина, присвячена публічним виступам. Річ у тому, що в першій частині викладено все те, що важливо знати для мовлення як у вузькому колі, так і під час публічного виступу. І від самої людини залежить, чи зможе вона або захоче використати всі ті поради, що містяться у цій книзі. На жаль, у наших школах немає спеціальних уроків, на яких би дітей навчали гарно говорити у вузькому колі, а тим більше ораторського мистецтва. Тому автор ставить собі за мету заповнити цю прогалину в літературі і дати можливість усім, хто прагне навчитися гарно говорити, оволодіти навичками красномовства, щоб застосовувати потім набуті знання і вміння у своїй практичній діяльності.

Проте не всі питання, що стосуються опанування методів та прийомів красномовства, висвітлено у книзі. З огляду на обмежений обсяг і на мету, що її ставив перед собою автор, тут мало порад щодо стилістики мовлення. За невеликим винятком у ній відсутні також спеціальні вимоги, що стосуються різних видів промов, як, наприклад, політична промова, наукова лекція, промова,

що виголошується за різних специфічних обставин (під час похорону, весілля, зустрічі гостей тощо), виступ по радіо та телебаченню і т. ін. При потребі відповіді на зазначені питання читач знайде в інших публікаціях з даної тематики в тому аспекті, який його цікавить.

Щоб засвоїти всі поради, які даються у книзі, прочитати її один раз не досить. Треба повертатися до прочитаного доти, поки той чи інший принцип буде належно засвоєний. Для цього наприкінці книги дано перелік основних принципів, які в ній розглядаються. Для кращого їх запам'ятовування в тексті наводиться чимало прикладів. Велике значення має систематичне застосування цих принципів на практиці, аж поки не виробляться у вас відповідні навички. Тоді вже не треба буде думати про них – вони стануть невід'ємними складовими вашої особистості.

Автор поставив перед собою завдання: з одного боку, досить популярно і цікаво розповісти читачам про здобутки сучасної психології у сфері стосунків між людьми, з другого – на основі наукових знань, власного досвіду та досвіду численних практиків створити своєрідний посібник для тих, хто прагне навчитися гарно говорити і тим самим деякою мірою змінити свою особистість. У зв'язку з цим слід зауважити, що вагомих успіхів від прочитання даної книги досягне не той читач, який розглядатиме її як розважальне науково-популярне читиво, а той, хто поставить собі за мету використовувати на практиці викладені в ній принципи й рекомендації і тим самим самовдосконалюватись на користь самого себе і всього суспільства.

Книга розрахована на широке коло читачів: адже кожна людина, мабуть, відчуває потребу навчитися гарно говорити, а тим більше ознайомитися з психологією міжлюдських стосунків. Однак найбільше скористатися з неї зможе лише той, хто прагне чогось досягти і хто має досить сильну волю, щоб удосконалювати самого себе і, зокрема, цю сторону своєї особистості шляхом застосування рекомендованих нами принципів у власному житті.

ВЧІТЬСЯ ГОВОРТИ У ВУЗЬКОМУ КОЛІ

Людина без мови не була б людиною

Людина в залізній масці. В одному із своїх романів Александр Дюма описує життя людини в залізній масці, яку за наказом французького короля Людовіка XIV було кинуте до в'язниці на багато років. Важко навіть уявити собі життя цього в'язня. Адже протягом 23 років йому було заборонено спілкуватися з

іншими людьми. Нікому не дозволялося ані бачити його обличчя, ані говорити з ним.

Життя в'язня у залізній масці, безперечно, було жахливим. І все ж він міг чути й бачити крізь отвори в масці все, що відбувалося довкола. Уявімо собі тепер людину, голова якої замкнена в порожню кулю, куди не проникає жоден звук, жоден промінь світла. Чи змогла б така людина взагалі стати розумною істотою? Адже від дня свого народження вона була б повністю ізольована від навколишнього середовища – не могла б його ані бачити, ані чути, одне слово, не могла б з ним спілкуватися, встановлювати зв'язки. Отже, розумовий розвиток людини цілком залежить від зв'язків з навколишнім середовищем. Без таких зв'язків людина жила б гірше, ніж в'язень у залізній масці, перебувала б у повній темряві та німій тиші. За таких умов годі й говорити про розвиток її розумових здібностей.

Проте, хоча б якою важкою здавалася доля такої людини, треба визнати, що кожен з нас по-своєму замкнений у своєрідну кулю. Такою кулею є наша черепна коробка. А відчиняють дверцята цієї коробки зір і слух. Відразу ж після народження кожна людина протягом короткого часу нагадує в'язня, що не може встановити зв'язків з навколишнім середовищем, порозумітися з ним. У перші тижні свого життя немовля ще не користується ні зором, ні слухом. Проте обидва ці чуття швидко розвиваються і після 2-3 місяців стають найважливішими «пристроями» для встановлення контактів з навколишнім середовищем. Інші три чуття – дотик, смак і нюх, які протягом перших тижнів (коли ще слух і зір недостатньо розвинуті) дають можливість встановлювати контакт з навколишнім середовищем, невдовзі поступаються місцем слухові й зору.

Чи існують люди, які протягом усього свого життя перебувають в ув'язненні вічної тиші й темряви?

Так, це люди, що не бачать і не чують, тобто водночас є сліпими і глухими. А що можна сказати про духовне життя таких людей? Спробуймо уявити собі це на основі спогадів Гелен Келлер та Ольги Скороходової.

Випадки з Гелен Келлер та Ольгою Скороходовою. Гелен Келлер народилася нормальною дитиною, але у віці кількох місяців унаслідок хвороби втратила слух і зір. До семи років вона не могла ні з ким спілкуватися. Та ось з нею почала працювати вчителька, яка допомогла дівчинці подолати бар'єр між нею і навколишнім світом.

Пізніше, згадуючи про це, Гелен Келлер писала: «Прийшовши вранці до мене, вчителька дала мені в руку ляльку. В той час, коли я гралася з лялькою, вчителька показувала своїми пальцями на моїй руці літери слова «лялька». Гра мені сподобалась, і я спробувала повторювати рухи вчительки. Як тільки мені вдалося правильно відтворити літери, мене охопила невимовна радість. Я прибігла до матері, підняла руку і показала їй пальцями літери слова «лялька». Я ще не знала, що слово вимовляють голосом, не знала навіть, що таке «слово». Я ніби мавпеня рухала пальцями так, як показувала вчителька. Протягом наступних днів я навчилася артикулювати пальцями багато коротких іменників, а також деякі дієслова: сидіти, стояти, ходити. Минуло чимало часу, поки я зрозуміла, що все довкола мене має свою назву».

Цікавим є знайомство Гелен з першим загальним поняттям. Дівчинка звикла називати свою стару іграшку словом «лялька». Вона дуже здивувалася, коли вчителька, даючи їй нову ляльку, назвала її тим самим словом. Це був власне перший випадок засвоєння Гелен загального поняття. З таким самим захватом переживала вона своє наступне знайомство з загальним поняттям «вода». Келлер про це пише так: «Проходили ми з учителькою повз криницю. Хтось набирав воду, і вчителька підставила мою руку під воду, що витікала з відра. Відтак проартикулювала слово «вода» пальцями...». І Гелен здогадалася, що це те саме слово, яке вона вивчила незадовго перед тим, тримаючи в руці глечик з водою. Тоді слово «вода» поширювалося в її уявленні на обидва предмети – глечик і воду. Тепер вона зрозуміла, що таке власне «вода».

Другим відомим прикладом сліпоглухоти є життя Ольги Скороходової. Широко відомі її книжки, в яких вона розповідає про своє життя... На відміну від Гелен Келлер Ольга до 5 років була нормальною дитиною. В 1919 році, коли їй виповнилося 5 років, вона тяжко захворіла, осліпла й оглухла спочатку на одне, а потім і на друге вухо. Повна глухота спричинилася, як завжди буває в таких випадках, до швидкої втрати мови. Дівчинку помістили у спеціальний інтернат для сліпоглухонімих дітей у Харкові. Спочатку професор І. О. Соколянський відновив їй здатність говорити. Пізніше за допомогою азбуки для сліпих Ольга навчилася сприймати інформацію від свого найближчого середовища, закінчила середню школу, потім вуз, почала працювати в Науково-дослідному інституті дефектології АПН СРСР. Її наукові праці присвячені глухонімих.

На перший погляд, випадки з Гелен Келлер та Ольгою Скороходовою можуть здатися надто віддаленими від нашого повсякденного життя. Ми ж бо ані сліпі, ані глухонімі. З історією життя Гелен Келлер та Ольги Скороходової ми

знайомимо читача для того, щоб допомогти йому усвідомити, що зір і слух – це дорогоцінний скарб, який разом із здатністю говорити дає нам можливість сприймати навколишнє середовище, спілкуватися з людьми і в процесі такого спілкування постійно вчитися, розвиватися, збагачувати свій духовний світ.

Крім того, нам хотілося б звернути увагу на розвиток новонародженого, що приходить з темряви й тиші у світ незрозумілих образів і звуків і не може на перших порах відрізнити одні образи й звуки від інших. Як різьоче змінюється дитина протягом перших трьох місяців життя, коли вона починає сприймати навколишнє середовище за допомогою зору, розрізняти й усвідомлювати різноманітні звуки за допомогою слуху!

Брока знаходить центр мовлення. У першій половині минулого століття вчені вважали, що мозок функціонує як одне ціле і що всі його частини призначені для виконання однакової роботи. Паризький лікар Ф. Й. Галль, за походженням німець, своїми анатомічними дослідженнями започаткував так звану френологію. Згідно з цією наукою, характерні особливості людини можна встановити за формою (випуклинами, заглибинами) її черепа. Так, на основі вивчення форми певних частин черепа він робив висновки про наявність чи відсутність у людини почуття материнства, релігійних почуттів тощо. Незважаючи на те, що френологією займалося багато людей, серед них і Й.В.Гете, це вчення було відкинута як псевдонаука. Водночас були припинені всі спроби визначити функції окремих частин мозку, встановити, наприклад, місцезнаходження механізму усної, письмової мови, нюху.

В 1861 році французький хірург Поль Брока опублікував історію хвороби двох пацієнтів, які втратили мову внаслідок поранення в задню частину третьої лівої лобової долі мозку. Ці приклади свідчили про те, що мовний центр локалізований у певному місці мозку. Через кілька років нейрохірурги Г.Фріч і Е.Гітціг, стимулюючи мозок собак за допомогою електричного струму, переконливо довели, що центри мовлення й руху знаходяться в певних ділянках мозку.

Хоч навіть сьогодні деякі вчені вважають, що функція мови не локалізована в тій ділянці, яку визначив Брока, однак ясно, що саме ця частина мозку має надзвичайно велике значення для здатності говорити.

Яка різниця між азбукою Морзе і мовою або письмом? Чи помітили ви, що наша мова чи письмо дещо схожі на телеграфічні знаки азбуки Морзе? У всіх

трьох випадках ідеться про знаки або звуки, яким надано певного значення. За «наказом» мозку наші голосові зв'язки, гортань, рот, піднебіння, губи разом з дихальними органами видають різні звуки, які, відповідно поєднуючись, утворюють людську мову. Чужа мова незрозуміла, якщо людина не може її «розшифрувати», так само як азбука Морзе незрозуміла для людини, що з нею незнайома.

Кожна людина має передавач мовних кодів – органи мовлення, а також приймач тих кодів, у ролі якого виступають органи слуху – вуха. Висловлюючись за допомогою термінології сучасної техніки, мозок розшифровує коди, що їх уловлює цей приймач, і встановлює їх значення. Звичайно, процес дешифрування, або декодування, що відбувається в нашому мозку, набагато складніший, ніж дешифрування крапок та рисок телеграфічного коду і перетворення їх на письмові знаки.

Розвиток мови у дітей. Іноді батькам здається, що починаючи вже з перших тижнів життя їхня дитина, агукаючи, вимовляє окремі звуки чи склади. Насправді ж тут має місце випадкове утворення окремих звуків. Лише на другому, третьому місяці, вперше усміхаючись і тим самим реагуючи на появу когось із членів сім'ї, дитина починає усвідомлювати присутність людей довкола себе. Протягом наступних місяців діти починають видавати окремі звуки. Розвивається центр вокалізації (утворення звуків). Діти мусять виробити здатність володіти десятками м'язів, які беруть участь у вимовленні одного-єдиного звука.

Нелегко видати на цьому музичному інструменті, яким є наші голосові зв'язки, один звук, потім другий, третій і при цьому не переплутати їх. Це набагато складніше, ніж сісти за рояль, натиснути на клавішу, викликавши тим самим певний звук, і, можливо, більше нагадує гру на скрипці, коли треба видати правильний звук за допомогою точних рухів пальців та смичка по струні. Тут взаємодіють три компоненти, тоді як в утворенні звуків людської мови бере участь значно більша їх кількість.

Уміння говорити сприймається як невід'ємна риса людини. Однак не кожен усвідомлює, що немовляті треба два-три роки, а часом і більше для того, щоб навчитися правильно вимовляти всі звуки.

Дитина намагається вимовляти звуки так, як вимовляють їх батько й мати, намагається встановлювати зв'язки між звуками, які чує, і предметами, на які їй указують батьки. На це спрямовані всі її зусилля. Випадок з Гелен Келлер доводить, яке значення у встановленні зв'язків з навколишнім середовищем

мають зір, слух і здатність говорити. Адже дівчинка навчилася встановлювати зв'язки з навколишнім середовищем і розвинула свої розумові здібності за допомогою самого лише дотику – відчуття, яке може дати тільки частину можливостей порівняно із слухом та зором.

Не менше значення тут має і допомога дорослих, які оточують дитину і які допомагають їй тим більше, чим сильнішим є її прагнення оволодіти звуками, навчитися говорити. Незабаром дитина усвідомлює, що крики та плач, за допомогою яких вона намагається виразити свої почуття й бажання, не завжди зрозумілі для оточуючих. Тож немає нічого дивного в тому, що дитина прагне навчитися говорити якомога швидше. Часом ми дивуємося з того, що і дорослі, і діти вчать іноземної мови з далеко меншим успіхом, ніж рідної. Причина цього полягає в тому, що при вивченні іноземної мови відсутній той життєво важливий мотив, яким керуються діти, вивчаючи рідну мову.

Певних успіхів в оволодінні рідною мовою кожна людина досягає вже в п'ятнадцять-шістнадцять років. Однак, щоб успішно впливати на своє оточення, вміння говорити на рівні п'ятнадцяти-шістнадцяти років, навіть самого доброго знання рідної мови, її граматики та лексики ще не досить. Про те, що необхідно ще для цього знати, і йдеться в наступних розділах книги.

Розширення словника дитини. Однорічна дитина звичайно може вимовити кілька слів: «мама», «тато», «гам-гам», «бух». Ці прості слова часто замінюють цілі речення і мають різне значення. Наприклад, слово «гам-гам» може означати і «я хочу їсти», і «я їм», і те, що ви показуєте як їжу. Перші слова, що їх засвоюють діти, – це, звичайно, іменники. Вони означають назви предметів, які дитина бачить навколо себе і які їй показують батьки. Згодом вона засвоює слова, що означають дію, яку вона виконує: сидіти, ходити, стояти, їсти, пити тощо. Далі – прикметники, що означають якість предметів: одна лялька мала, а друга велика; помаранчі солодкі, а іграшки м'які або тверді і т. д.

Спочатку словник дитини розширюється поволі, а пізніше значно швидше. М. Е. Сміт проаналізував мову багатьох дітей, щоб визначити, скільки слів вони вживають у тому чи іншому віці, і дійшов таких висновків (...).

При цьому треба зазначити, що активний словник, тобто кількість уживаних слів, буває набагато менший, ніж пасивний словник, що складається зі слів, значення яких людина розуміє.

Як картографується мозок людини. Канадські нейрохірурги Пенфілд і Робертс у своїй книзі про механізми мови й мозку пишуть, як можна визначити ділянку мозку людини, де знаходиться центр мовлення.

Заглянемо разом з ними всередину людського черепа, щоб краще зрозуміти зв'язок між цією ділянкою мозку і мовленням.

Під час електричної стимуляції окремих частин мозку використовують різні види електродів, якими торкаються поверхні кори мозку. Якщо, наприклад, торкнутися електродом до рухового центру, то пацієнт, навіть не бажаючи цього, зробить певний рух. Щось схоже відбувається і в центрі мовлення. Подразнення даної ділянки мозку електричним струмом або порушує мову, або активізує її. Пацієнт, який спокійно лежить на операційному столі, взагалі не знає про те, що до центру мовлення було прикладено електрод. Але в момент електричної стимуляції він з подивом помічає, що не може говорити або не може знайти потрібне слово, хоч і силкується висловитися, допомагаючи собі жестами. В момент віддалення електрода пацієнт відчуває, що знову може говорити або знайти потрібне слово. Доторкуючись електродом до кори мозку, визначають межі ділянки кори, де міститься центр мовлення.

Під час експериментів досліджують різні питання, пов'язані з мовою або письмом. Спостерігач сидить біля пацієнта, показує йому різні малюнки і просить сказати, що на них зображено («це – човен», «це – собака» тощо). Як тільки трапиться порушення мови, хірург кладе в мозок маленьку картку з номером у те місце, до якого торкався електрод. Так само пацієнта просять лічити, писати або читати. При цьому уважно стежать, коли почнуть виявлятися порушення. Так, під час лічби пацієнт перескакує від шести аж до двадцяти п'яти, а потім повертається до дев'яти. Називаючи предмети, не може згадати слово «гребінець» і замість нього каже: «Те, чим розчісують волосся». Внаслідок доторкування електродом до іншої частини мозку відбувається не порушення мови, а її активізація. Пацієнт, наприклад, раптом згадує випадок, який стався з ним дуже давно.

Різні види порушень та активізації мови мають місце не лише під час обстеження за допомогою електродів. Вони відбуваються протягом тривалого часу або й завжди внаслідок певних захворювань. Так, ще наприкінці минулого століття Гордінє опублікував історію хвороби тридцятисемирічної жінки, яка страждала від головного болю й нудоти. Пізніше вона втратила здатність писати, хоча й могла говорити, читати і розуміла мову. З плином часу її мова дедалі погіршувалася, хоч певна афазія (порушення мови) і не наступала. До речі, люди, що страждають на афазію, не можуть, наприклад, знайти відповідний словесний

символ для предмета, який бачать. Інший пацієнт не розуміє того, що йому говорять, не може поєднати словесний символ з відповідним предметом.

Зв'язок між мовою і мисленням. Розширення словника дитини залежить від розвитку її мислення. При цьому слід пам'ятати, що в ранньому дитинстві мислення розвивається одночасно з розвитком мови. Як уже зазначалося, саме в цей період діти починають абстрактно мислити, тобто включати до класів окремих понять цілі групи предметів, що мають схожі властивості. І в цьому їм активно допомагає здатність говорити. Без мови, вважає більшість фахівців, мислення неможливе, оскільки, просто кажучи, мислення – це мовлення про себе. Чим більше знань здобуває людина, сцілкуючись із зовнішнім світом, чи то шляхом безпосереднього пізнання, чи за допомогою літератури або іншими способами, тим багатше її духовне життя.

Велику роль у вивченні процесів мислення відіграє кібернетика. Одна з її заслуг полягає в тому, що вона вперше почала систематично порівнювати функції складних біологічних систем, однією з яких є, зокрема, людський мозок, з функціями машинних механізмів. Виникли електронно-обчислювальні машини (ЕОМ), або комп'ютери, і сьогодні функції ЕОМ нерідко порівнюють з діяльністю мозку. Вдамося й ми до такого порівняння.

Мозок новонародженої дитини являє собою сирий матеріал, який у процесі розвитку перетворюється на найдивовижніший мислячий пристрій. У момент народження дитини більшості тих складних зв'язків, що характеризують функцію мислення, ще не існує. Лише завдяки взаємодії із зовнішнім світом, завдяки розвиткові уваги й мови в мозку з'являються постійні нові зв'язки і він набуває тієї складності, якої досі не має жодна ЕОМ таких самих габаритів, як мозок.

У чому ж різниця між ученим, наприклад лауреатом Нобелівської премії, і звичайною людиною? Висловлюючись технічною мовою, можна сказати, що той учений має в голові у тисячі разів більше різноманітних знань, якими він оволодів, ніж звичайна людина. Цілком очевидно, що в одних людей здібності до дедукції, узагальнення, винахідництва, логіки тощо кращі, ніж в інших. Однак якщо і вони не поповнюватимуть свій «мислячий пристрій» певною кількістю знань через лінощі, брак наполегливості чи працездатності, то можливості їхнього мозку не будуть реалізовані. Це нагадує ситуацію, коли б у велику ЕОМ третього покоління, яка завдяки своїй досконалості може розв'язувати найскладніші завдання, ввели дуже мало інформації і вимагали від неї виконання лише найпростіших операцій. Можна уявити собі, як багато втрачає суспільство, коли

досконалий пристрій дає лише невеличку частину того, на що він здатен. Те ж саме можна сказати і про мозок людей, що не цінують здібностей, якими їх наділила природа.

Читачеві може здатися, що автор відвертає свою увагу від теми книги. Але це не так. Основною умовою належного служіння ЕОМ людині є досконала машинна мова. На сучасному етапі розвитку ЕОМ досконалість машинної мови і програми має набагато більше значення, ніж технічна якість машини. Те ж саме можна сказати і про людину.

Як уже зазначалося, мова тісно пов'язана з рівнем мислення. Перевага людини над іншими істотами полягає в її здатності працювати з символами. Просте сприймання окремих об'єктів і дій нічого б не дало, якби людина не була здатна виробляти поняття, позначати їх словесними символами і працювати з ними за допомогою свого мислячого пристрою. Підвищення рівня мислення неможливе без розширення системи символі Я, тобто окремих слів і виразів, для позначення не тільки нових предметів та їх частин, які з'являються завдяки розвитку науки й техніки, але й для позначення нових ідей та видів діяльності, для вираження нових абстрактних понять.

Деяким читачам може здатися, що автор зайшов у нетрі надто теоретичних міркувань про важливість символів для людського мислення. Щоб показати, яке значення мають символи в розумовій праці, наведемо два приклади найпростіших арифметичних дій: один приклад на додавання, а другий – на множення чисел.

Спробуйте виконати такі дві дії:

$$\begin{array}{r} \text{XCIII} \quad \text{XII} + \text{XXIV} = ? \\ + \text{LIV} \\ \hline \text{XIX} \\ \text{Сума?} \end{array}$$

Поморочившись з додаванням та множенням чисел, виражених символікою римських цифр, напишіть ці самі числа арабськими цифрами, і ви відразу ж переконаєтесь, що розумова праця посувається набагато швидше й легше, якщо користуватися досконалішою символікою.

$$\begin{array}{r} 93 \quad 12 \times 14 = ? \\ + 54 \\ \hline 19 \\ \text{Сума?} \end{array}$$

Я впевнений, що навіть той читач, якому проблема символів, уживаних у процесі мислення, здається далекою і обтяжливою, на практичному прикладі

простих арифметичних дій переконається, яке значення мають символи для мислення.

Згадаймо інший приклад, що ілюструє, як можуть впливати малораціональні письмові символи на способи спілкування між людьми. Тоді як у нас знання та інформацію можна однаковою мірою легко передавати як за допомогою слова, так і на письмі, є країни, в яких передавання знань за допомогою письма – річ набагато важча, ніж за допомогою слова. В Китаї, як відомо, кожне окреме слово пишуть іншим знаком – ієрогліфом. Вивчити тисячу, а тим більше кілька тисяч знаків нелегко. Отож не дивно, що поширення інформації та знань відбувається насамперед за допомогою слова. Цікаво, що тоді, коли в нас 25 років тому лише починали користуватися магнітофонами, у Китаї, який промислово не такий розвинутий, як наша країна, магнітофони вже широко застосовувалися для передачі виступів провідних політичних діячів. У Китаї магнітофони набули розповсюдження передусім завдяки тому, що символіка китайського письма дуже складна і людей, які оволоділи нею і навчилися читати, порівняно небагато. Через те зручнішим засобом масової інформації там є магнітофон і радіо, а не преса.

Без здатності говорити ми були б на рівні мавпи. Можна не перебільшуючи сказати, що без мовного апарата, здатного видавати звуки, і без розвинутого мовного центра мозку, який керує вимовленням окремих звуків, поєднанням їх у слова, а слів у речення, людство завжди перебувало б на рівні мавпи. Лише завдяки мові людина може спілкуватися зі своїми ближніми, вчитися у них і переймати досвід не тільки всіх тих людей, що живуть довкола неї в даний момент, а й досвід і знання, що передаються з покоління в покоління, а також досвід інших народів.

Вік перших письмених пам'яток становить приблизно 6000 років. Виникнення письма значною мірою вплинуло на дальший розвиток цивілізації, оскільки думки, які раніше виражалися за допомогою мови і зберігалися лише в пам'яті (а з плином часу деформувалися й забувалися), стало можливим зберігати довше й надійніше спочатку в камені, на глиняній табличці, на пергаменті або на папері. Вся людська культура й цивілізація нерозривно зв'язані з цим величезним сховищем людських знань і досвіду, що їх нагромаджено за весь час існування людства як суму знань видатних людей усіх поколінь.

Мета написання попередніх сторінок полягає в тому, щоб примусити читача замислитися над речами, над якими він звичайно не замислюється. Щоб він

усвідомив, яке значення мають для людини органи чуттів, що дають їй відомості про світ довкола неї. Три з наших п'яти органів чуттів далеко не такі розвинені засоби спілкування з навколишнім середовищем, як слух і зір. Останні ж дуже зручні для спілкування з кількох причин.

1. Вони сприймають подразнення, що надходять здаля, тоді як, наприклад, за допомогою дотику й нюху можна сприймати подразнення лише за умови безпосередньої близькості органу чуття до предмета.

2. Дають можливість вловлювати дуже незначні відмінності між подразненнями, що надходять ззовні. Вухом здатне сприймати сто тисяч різних звуків.

3. Дають можливість сприймати сигнали, які передаються механічними засобами (за допомогою радіо, телебачення тощо).

4. Сигнали, що їх сприймають слух і зір, можна зареєструвати за допомогою фотоплівки, кіноплівки, платівки й магнітофонної стрічки.

Решта органів чуттів таких можливостей не має, і тому, якби у людини були тільки ці менш досконалі органи чуттів, вона не змогла б досягти сьогоденного рівня свого розумового розвитку. Винятки Гелен Келлер, Ольги Скороходової та деякі інші лише підтверджують цю думку.

ЗДАТНІСТЬ ДОБРЕ ГОВОРИТИ І ПОЧУТТЯ ЗАДОВОЛЕННЯ ВІД ЦЬОГО

Мірилом задоволення людини є реалізація нею своїх здібностей у суспільстві.

Чи замислювались ви коли-небудь над тим, що задоволення чи незадоволення людини, щасливі хвилини в її житті, так само як і нещасливі, здебільшого прямо чи опосередковано залежать від того, як складаються її стосунки з іншими людьми? В будь-якому колективі суспільства – в сім'ї, у школі, відтак у групах приятелів і товаришів, у трудовому колективі та ін. – мірою успіху людини є визнання з боку близьких людей, а також її становище в суспільстві, яке великою мірою визначається її ставленням до праці.

Адже навіть дитина прагне, щоб у сім'ї їй приділяли якнайбільше уваги, щоб усі її любили і віддавали перевагу перед іншими. Всім, мабуть, відомо, як реагують первістки на народження брата чи сестри, на яких раптом зосереджується увага й любов батьків. Скільки ревнощів, заздрощів викликає у малої дитини втрата своїх давнішніх привілеїв! Те ж саме відбувається в дитячому садку і школі, де дитина намагається привернути до себе увагу, виділитися у змаганні з іншими.

Успіх чи неуспіх у стосунках з іншими людьми супроводжує нас від народження до самої смерті. На роботі, крім професійної майстерності, величезне значення має наше вміння (чи невміння) встановлювати й підтримувати добрі стосунки з людьми. Те ж саме можна сказати і про стосунки з іншою статтю. Одні вміють налагодити прекрасні стосунки з коханою (коханим), дружиною (чоловіком), а в інших це не виходить. Так само і в стосунках з товаришами, в колективі, суспільстві в цілому.

Чим же можна пояснити те, що одні змалку можуть підтримувати добрі стосунки з іншими людьми і тим самим «вписуються» в суспільну групу (сім'ю, колектив у школі, на підприємстві тощо), а іншим це не вдається? Чи, може, тут ідеться про природжені здібності, які в одних є, а в інших їх нема? Безперечно, у деяких людей такі здібності є від народження. Однак я переконаний, що ці якості можна виробити в собі шляхом виховання або самовиховання. І однією з важливих передумов їх розвитку є вміння добре говорити.

Для цього недостатньо добре опанувати рідну мову, і зокрема її граматику і словник. Необхідно оволодіти знанням мови з погляду того, щоб говорити завжди тактовно, цікаво, своєю мовою впливати на слухачів, уміти переконати людину або ж просто розважити її, уміти говорити зі знайомими і з незнайомими людьми, з молодими й старими, з рівними собі й високопоставленими, з людьми, що симпатизують нам, і з тими, хто проти нас, уміти говорити вдвох, утрьох і в більших групах, навіть перед широким загалом – словом, уміти своєю мовою завойовувати прихильність людей.

Про всі згадані аспекти «вміння добре говорити» ми й розповімо на наступних сторінках книги.

Людина – істота суспільна. В цьому ми переконуємося, навіть спостерігаючи поведінку малої дитини. Починаючи з трьох місяців дитина вже сприймає людей, що її оточують, посміхається до них, вимагає присутності матері чи батька, хоче, щоб з нею розмовляли, не залишали її на самоті, щоб люди з нею бавилися і гралися. Чим далі, то вимоги підвищуються: навчившись говорити, вона буквально «засипає» всіх нескінченними запитаннями. В цьому саме і виявляється прагнення дитини (як майбутньої людини) до спілкування.

Суспільна сутність людини виявляється уже в тому, що кожного дня вона протягом якогось часу спілкується з членами своєї сім'ї, з товаришами та приятелями, під час праці на підприємстві чи в установі, в гуртках, у різних суспільних групах. Шляхом постійного, щоденного спілкування ми

приспосовуємося до свого найближчого оточення, зміцнюємо наші суспільні зв'язки. За допомогою мови люди впливають одне на одного, на суспільні групи, до яких вони належать. Зі свого боку ці групи впливають на кожного свого члена. Отже, все життя людини – це її спілкування з оточенням і взаємний вплив одне на одного.

Без спілкування, без стосунків з людьми ми не можемо бути щасливими. Самотність для людини – важка і гнітюча.

У зв'язку з цим мені пригадалося оповідання, автор якого розповідає начебто просту історію. Якось, маючи досить вільного часу, він ішов на роботу кружною дорогою. На одній з бічних вулиць відчинилися двері, з будинку вийшла старенька жінка й запитала його, котра година. Після цього почала розмову. Нарешті запитала, чи він проходитиме ще коли-небудь цією вулицею. На другий, третій день і далі вона завжди на нього чекала, питала, котра година, і розповідала йому щось із свого життя. Деякий час він не міг ходити тією вулицею. Коли ж знову пішов нею, то побачив, що з помешкання, в якому жила старенька, виносять речі. Довідався, що вона померла. Він не міг не здивуватися, побачивши, що з помешкання виносять кілька годинників. Отже, старенька добре знала, котра година, і питала його про це лише для того, щоб мати змогу з кимось поговорити, розважити свою самотність.

Як ми уже зазначали, людина – суспільна істота, вона живе в суспільстві і коли опиняється поза його межами, то це нерідко має негативні психічні наслідки. Канадські психологи провели експеримент, метою якого було встановити, як впливає цілковите припинення сприймання подразнень, що надходять з навколишнього середовища, за допомогою зору, слуху й дотику. Добровольці з-поміж студентів вищих навчальних закладів, які брали участь в експерименті, повинні були лежати на зручному ліжку в маленькій звукоізолюваній кімнаті. На очах вони мали окуляри, які розсіювали світло і не давали змоги бачити форми предметів, на руках – рукавички, що закривали руки від ліктів до кінчиків пальців, а в вухах – гумові подушечки. За винятком короткого часу, призначеного для прийняття їжі та відвідання туалету, студенти повинні були цілими днями нерухомо лежати. Вже через кілька годин вони не могли зосереджуватися. Нудьга зростала без упину. Почали просити, щоб їм дали розв'язувати якісь завдання. А коли дістали такі завдання, то не могли вже зібратися з силами, щоб ними займатися. Їх здатність розв'язувати навіть прості завдання різко знижувалася, і це зниження тривало ще від півдня до одного дня після ізоляції. І хоча студенти одержували добру платню, більшість з них не витримала перебування в ізоляції

довше, ніж три дні. У тих, що продовжували брати участь в експерименті, почались галюцинації і порушення мислительних процесів. Ці дослідження показують, який вплив може мати на людину ізоляція, під час якої всі органи чуття не одержують сигналів з навколишнього світу.

Хто вміє добре говорити, той легше вирішує свої проблеми. Навіть серед дітей у сім'ї чи в дитячому садку впадає в око те, що діти, які мають кращий «дар мови», легше справляються з труднощами, ніж діти, що поступаються їм у вмінні говорити. Так, складаючи екзамени у школі, деякі діти, незважаючи на слабкі знання, виходять із складного становища лише тому, що вміють добре говорити і цим впливають на вчителя. Під час ігор дуже часто одні діти захоплюють керівне становище, тоді як інші, через свою маломовність, підкоряються їм у всьому.

В подружньому житті, як відомо, іноді виникають конфліктні ситуації. Якщо подружжя здатне розумно обговорити спірні питання, то труднощі можна усунути швидко й легко. Натомість, якщо суперечки вирішуються шляхом сварок або мовчання, то труднощі, звичайно, збільшуються.

Чому деякі люди самотні. Майже всі люди важко переносять самотність. Іноді людина сама винна в тому, що вона самотня, але ж буває і так, що ніякої вини самотньої людини в тому нема. Якщо, наприклад, хтось старий та немічний, прикутий до ліжка або важко пересувається, то на таку людину не можна скласти вину за те, що вона не може підтримувати контакти зі своїм оточенням, як раніше.

Однак у більшості випадків провина за самотність до деякої міри лежить на нас самих.

Кожен, хто відчуває самотність або вважає, що люди його не люблять, що він не користується такою популярністю, як інші, повинен усвідомити: людські стосунки – це обмін цінностями. Навіть у стосунках між двома людьми необхідно, щоб кожен з них робив певний внесок для їх підтримання. Якщо з таких стосунків користь має лише одна сторона, то зрозуміло, що з часом друга втратить до них інтерес. Звичайно, користь у такому випадку не можна розглядати як матеріальну вигоду. З однією людиною ми підтримуємо зв'язок тому, що вона вміє цікаво говорити, від другої ми дістаємо важливу інформацію, третя має приємну зовнішність і поведінку (особливо це стосується прекрасної статі), четверта – оптиміст і вміє підбадьорити людину, п'ята людина завжди готова дати необхідну пораду тощо.

Проте є люди, які у стосунки не роблять ніякого внеску, щоб їх покращити, а лише вимагають від них то одного, то іншого. Зрозуміло, що мало хто поважатиме таких людей, а намагатиметься обмежити зв'язки з ними, звести їх до мінімуму. Цікаво, що саме такі особи часто дивуються, чому їх перестають поважати і припиняють з ними стосунки.

Інший тип людей втрачає друзів і симпатії своїх знайомих через нетактовність, адже контакти з такими людьми приносять мало приємного. Зустріне така особа знайому і відразу ж почне розмову про те, що людині неприємно чути: «Дорогенька, ти, здається, потовстішала відтоді, як ми бачилися востаннє» або «Чула, що ваш син одержав трійку з поведінки...», або «Чи це правда, що твій чоловік уже не на керівній посаді? А чого ж би то, га?» До таких неприємних для оточення осіб належать і люди злостиві, в'їдливі, такі, що кепкують з інших. Нерідко це люди кмітливі і вміють говорити краще, ніж інші. Вони тішаться з того, що вміють розвеселити і розсмішити товариство, кепкуючи то з одного, то з другого, а потім ще й дивуються, чому це їх люди поступово цураються. Тав цьому немає нічого дивного, адже кожній людині, безперечно, неприємно бути посміховиськом в очах інших. Тим то і не любимо тих, хто робить нас смішними, намагаємось уникнути їхнього товариства.

Дуже прикро, що людина інколи мусить терпіти таку неприємну поведінку. Це буває тоді, коли одна людина так чи інакше залежить від іншої. Наприклад, начальник кепкує зі своїх підлеглих, батько – зі своїх дітей тощо. Безперечно, подібна поведінка не додає згаданим людям авторитету, а коли залежність від такого начальника припиняється, нічого дивуватися, що люди виявляють до нього в кращому разі байдужість.

Деякі не користуються повагою через те, що їх не цікавлять інші люди. Вони весь час говорять тільки про себе, а якщо хтось захоче висловитися, вони його не слухають, першої-ліпшої нагоди перебивають, знову заводячи мову про себе.

Мимоволі згадується одне подружжя. Чоловік користувався повагою і прихильністю людей, а його дружину мало сказати не любили – навіть не хотіли й бачити. Причина була проста. Вона не тільки говорила людям самі неприємності. Бувало, коли хто-небудь розповідав про якусь прикру пригоду чи нещасний випадок у своєму житті, вона відразу ж перебивала його: «О, то дурниця! От що зі мною було...» І якби хтось водночас овдовів, втратив двох дітей і став погорільцем, то він тут-таки довідався б, що то все дрібниці порівняно з тим, що сталося з нею.

Чи не вимагаємо ми від інших більше, ніж даємо їм? Чи допомагаємо людям, коли вони того потребують? Чи приносить їм користь спілкування з нами, те, що ми збуджуємо в них оптимізм, підкреслюючи їх позитивні якості, даємо їм потрібну інформацію, добру пораду? Велика мудрість криється у словах: «Незначні люб'язності зміцнюють дружбу».

І хоча існує ще самотність не з вини людини, яка перебуває в такому стані, все ж у більшості випадків самотник у першу чергу винен у своїй ізольованості від інших. Саме через те йому необхідно проаналізувати своє становище і вирішити, як змінити поведінку, щоб люди бажали й шукали його товариства.

Пригадую одного інваліда, який не мав ані якогось особливого становища в суспільстві, ані досить грошей, а люди тягнулися саме до нього, тому що він завжди вмів розповісти про щось цікаве, підняти дух людини та її впевненість у своїх силах, уважно вислухати її, дати корисну пораду.

Ніколи не вдавайтесь у крайності – не будьте ні мовчуном, ні балакуном. Тим читачам, які зібралися деякі частини цієї книги проглянути мимохідь і зупинитися лише на тих, що їх більше цікавлять, раджу уважно прочитати цей та два дальші підрозділи наступного розділу: не прочитавши їх, не можна зрозуміти мети книги.

Якщо йдеться про красномовність, то тут існують дві крайності: або людина сором'язливий мовчун, або ж самовпевнений балакун. Серед ваших знайомих обов'язково є хтось такий, чия присутність у товаристві майже непомітна. Така людина завжди тримається позаду, дуже мало говорить, на запитання відповідає коротко. І ось випадково ви повертаєтеся додому разом. Вам удається завести розмову, і ви з подивом переконуєтеся, що ця людина багато знає, ясно мислить і що ви її недооцінювали або майже не помічали саме через її маломовність.

Маломовність людей має різні причини. Можливо, ці люди зростали в сім'ях, де брати й сестри були активніші й енергійніші за них, що змушувало їх триматися завжди позаду. Подібна ситуація була, очевидно, і в школі, де внаслідок їхньої пасивності над ними брали гору діти, які мали авторитет серед своїх ровесників. А може, були в дитинстві слабкі, часто хворіли і не могли брати участі в іграх, як інші діти. Це призвело до того, що в товаристві вони завжди трималися осторонь, бо боялися образ, глузувань, стусанів.

Могли бути й інші причини, що зумовили виникнення у дитини почуття неповноцінності. Можливо, вона трохи заїкалася, була неспритна у виконанні фізичних вправ або в дитячих іграх, мусила носити окуляри; можливо, була

свідком розлучення батьків і пов'язаних з цим щоденних сварок, а може, жила з однією тільки матір'ю, яка, будучи недостатньо матеріально забезпеченою, не могла дати своїй дитині всього того, що мали інші діти.

Кожна з цих та десятки інших причин можуть призвести до виникнення у людини почуття неповноцінності, яке негативно впливає на її поведінку в товаристві. Проте якщо хтось мало говорить і ніяковіє в оточенні інших людей, це не означає, що він не має що сказати. Навпаки, дуже часто саме замкнені люди відзначаються освіченістю.

Отже, ніяковість і мовчазність можуть бути різними. Деякі молоді люди такі сором'язливі, що постійно червоніють, мовчать і завжди радо уникають будь-якого товариства. Інші здатні добре спілкуватися з одним-чотирма співрозмовниками, а у широкому товаристві розгублюються. Зрозуміло, що ця книга призначена насамперед для них, для тих, хто відчуває брак уміння поводитися в більш-менш широкому товаристві.

Друга крайність – це самовпевнений балакун. Серед ваших знайомих є, звичайно, й такі люди. Говорять вони без упину, перебивають інших і не мають не тільки сором'язливості, а й елементарної тактовності, щоб вислухати інших. Своєю агресивністю вони змушують замовкати кожного, хто не такий балакучий.

Балакуни звичайно багато говорять, але мало про що скажуть. Вони, як ведеться, розповідають про свої особисті справи і про речі, які інших не цікавлять. Здебільшого вони настільки захоплюються собою і своєю балаканиною, що не помічають, як нудяться інші і наскільки їм неприємні пусті балачки.

Бувають різні типи людей, що полюбляють багато говорити. Одні докучають нам своїми анекдотами, якими грубо перебивають серйозні розмови. Інших навіть важко назвати балакунами. Уявіть собі чемну і пристойну людину, єдина вадякої полягає в епічній широчині її розмови. Розповідає все з такими подробицями, що треба мати неабияку терплячість, аби дослухати до кінця.

Отже, однією з проблем, які стосуються навчання доброго мовлення, є також проблема відучити людей від пустопорожньої балаканини. Перші знають свої вади, якими є ніяковість та мовчазність. І це дає їм можливість подолати їх. Натомість виправити других, балакучих, – справа набагато важча. Більшість з них навіть не усвідомлює своїх вад. Навпаки, вони ще й пишаються тим, що в будь-якому товаристві ведуть перед у розмові, не соромляться говорити у широкому колі людей, що на всіх зборах чи в суперечках беруть верх. їм навіть на думку не спадає, що своєю балакучістю вони завдають лише шкоди. І більшість з них переконана, що їх люблять і поважають, тоді як насправді часто буває навпаки.

Автор даної книги прагне допомогти людям навчитися краще говорити і брати в розмові активну участь. Але він далекий від думки, що всі мовчазні люди поспіль повинні стати балакучими з усіма недоліками, які випливають з цієї крайності. Старе прислів'я «Слово – срібло, мовчання – золото» підтверджується багатьма ситуаціями в нашому житті.

ПЕРЕДУСІМ ЗМІСТ ТА ЕТИКА РОЗМОВИ

У вас є що сказати? Пригадую епізод із своєї молодості. У вузькому колі молодих людей був один чоловік старшого віку, який з ораторськими манерами почав вихвалити «послідовність» як рису характеру. Всі ми з цікавістю спостерігали його жести і терпляче вислухали натхненну промову, що тяглася близько двадцяти хвилин. Та промова мала одну особливість – не було в ній ніякого змісту і логіки. Мене здивувало, що можна так довго говорити й нічого нічого не сказати.

Тоді ж таки я приятелював з кількома молодими людьми, в колі яких відбувалися бурхливі дискусії на найрізноманітніші теми. Один з них – Франта, який був трохи старший за нас і відзначався ясним мисленням, стислим і влучним формуванням аргументів, під час однієї бурхливої дискусії не промовив жодного слова. Він був ніби осторонь усього того, про що ми сперечалися. Учасники дискусії нарешті звернулися до Франти і зажадали, щоб він висловив свою точку зору. Лише тоді він висловився з упевненістю щодо питань, які порушувалися під час дискусії, що ніяк не могла закінчитися, і тим поклав їй край.

Наведені приклади ілюструють одну з найважливіших засад цієї книги: «Говори тоді, коли маєш що сказати». Хоч дана публікація присвячена переважно проблематиці форми мовлення (вибір слів, виклад матеріалу, жестикуляція, міміка тощо), однак основою всього має бути зміст. Говорити беззмістовно – те ж саме, що язиком горох молотити.

Насамперед ви повинні мати що сказати, а тоді вже говорити. Даремним витрачанням часу було б опанування і застосування рекомендацій, які даються у книзі, якби у вас не було чого сказати людям, що вас оточують.

Це означає, що вам треба пройти важкий і довгий шлях, аби стати особистістю, яку варто слухати. Необхідно старатися стати людиною з широким кругозором, до якої підходить часто вживане визначення освіченої людини: знає про все трохи, а про дещо все. Отже, ви повинні мати певні знання в найрізноманітніших галузях, а крім того в якійсь вузькій галузі знати майже все,

тобто бути в даній галузі фахівцем. Досягти цього нелегко, бо людське пізнання не стоїть на місці.

Внаслідок бурхливого розвитку науково-технічного прогресу картина світу навколо нас змінилася протягом життя одного покоління. Виросли райони нових будов, сучасні заводи й фабрики, аеродроми, комунікації. Телебачення, радіо, автомобільний транспорт, серійне виробництво, механізація побуту настільки змінили навколишнє середовище і все наше життя, що їх не впізнали б люди, які жили на початку нашого століття. Ракети, запуснені з Землі, приносять нам інформацію з Місяця і планет Сонячної системи. Автоматичні ЕОМ здійснюють нову революцію, ще важливішу, ніж перша промислова революція, яка відбулася внаслідок упровадження машинного виробництва.

Яким же чином можна одержувати інформацію про події довкола нас і в усьому світі? Регулярно читайте пресу, популярні наукові тижневики та спеціальні журнали і книги. Стежте за передачами по радіо й телебаченню, звертайте увагу не тільки на розважальні програми, а й на передачі, в яких висвітлюються наукові, технічні, педагогічні та інші проблеми.

Якщо ваші інтереси більш широкі, то вам треба стежити не тільки за політичним, громадським та технічним розвитком, а й за культурним та спортивним життям, новинками в галузі вашого фаху, ваших інтересів (як, наприклад, шахи, садівництво тощо).

Це означає, що час від часу ви повинні подивитися гарний фільм, театральну виставу чи спортивну зустріч. І хоча спортивні змагання, ігри або фільм ви можете подивитися по телевізору, все ж безпосереднє сприйняття гри акторів у театрі, наприклад, справляє набагато сильніше враження. Крім того, вам необхідно активно займатися спортом, туризмом чи музикою, брати участь у роботі громадських організацій тощо.

Все це шляхи й можливості поглиблення ваших знань, серед яких одним з важливих є спілкування з іншими людьми, оскільки воно дає змогу обмінюватися новими знаннями та інформацією, думками і враженнями.

Якщо ж ви нічого не читаете, не буваєте в театрі, на концертах, не дивитесь фільмів, не відвідуєте музеїв, виставок, не буваєте на спортивних змаганнях, то немає жодної надії на те, що ви навчитесь гарно говорити, навіть якби ви й керувалися порадами, що викладені у книзі. Це нагадувало б ситуацію, коли людина теоретично повністю опанувала техніку скульптурного мистецтва, а на практиці вона не має матеріалу, на якому можна було б випробувати ту техніку.

Хіба може своєю розмовою зацікавити людей той, хто нічого цікавого не пережив, не бачив, не читав і не чув?

У зв'язку з цим пригадав я свого доброго знайомого Карела, якого завжди поважав за приємний характер, щирість, за його професійні знання. Та одного разу він розкрився мені зовсім з іншого боку. З кількома іншими фахівцями протягом трьох місяців був він у відрядженні в Америці. Після повернення півдня розповідав нам Карел про свої враження, набутий досвід, і з усього було видно, що йому ще є багато чого розповісти. Ми уважно слухали його розповідь і дуже шкодували, коли настав час розходитися. Якими цікавими були його спостереження, висновки, судження! Після зустрічі у мене склалося враження, що я завжди недооцінював Карела. Лише тепер виявилось, як добре він уміє спостерігати й розповідати, який він прекрасний спеціаліст, як правильно може оцінити набуті знання і досвід.

Не кожному з нас випадає можливість набратися й пережити стільки цікавих вражень. Адже є серед нас люди, що теж побували за кордоном, здійснили цікаві поїздки до Радянського Союзу, на Далекий Схід, в Індію, Японію, Китай, а проте ніхто не зміг розповісти й частини того, що розповів Карел.

Отже, не досить лише читати, подорожувати, брати участь у цікавих культурних заходах і розмовах. До цього потрібно ще:

- 1) вміти спостерігати, переживати й оцінювати те, що ми бачимо й чуємо;
- 2) запам'ятовувати побачене й почуте з метою розповісти про це своїм приятелям, знайомим, співробітникам.

Дехто, буває, їде в службове відрядження за кордон, а повернувшись, не може розповісти нічого цікавого хоча б тому, що ні на що не звертає уваги, нічого не запам'ятовує. Нічого від нього не дізнаєшся, за винятком хіба що вартості поїздки, її тривалості і маршруту.

Недоліки людей з цього погляду можна пояснити, як уже зазначалося, двома причинами. Вони або не вміють бачити речі довкола себе, спостерігати, сприймати, порівнювати, оцінювати й робити висновки, або припускаються помилок, які заважають їм запам'ятовувати побачене й почуте з тим, щоб потім розповісти про це іншим.

Адже відомо, що коли ви не маєте на меті запам'ятати нові враження і знання, то ваша пам'ять зареєструє їх не досить міцно. Цей психологічний факт можна проілюструвати поведінкою людей, пасивних і маломовних у товаристві.

Можливо, вони переживають, читають і слухають далеко більше, ніж інші, але ніколи не сприймають усе це з метою запам'ятати й передати іншим.

Буває, зустрічаються два подружжя, щоб разом удома провести вечір. Увімкнуть після вечері телевізор і всі четверо мовчки дивляться на екран. Постає питання, чого вони, власне, зійшлися? Якщо дивитися телепередачу, то з таким самим успіхом могли зробити це у своєму помешканні. Як буде сказано далі, постійне вдосконалення розважальних програм, які передають засоби масової інформації, призводить до зледащіння людей щодо відвідування культурних заходів, до зниження їхньої активності. Вони поступово втрачають здатність творчо, активно підтримувати спільні заняття й розваги.

Отже, ви мусите докласти відповідних зусиль, щоб з пасивного слухача дискусії, лекції, театральної вистави тощо перетворитися на активного, що помічає нові й цікаві факти і намагається запам'ятати їх. Наголошуємо на словах «намагається запам'ятати», оскільки інакше стати суспільно активною людиною неможливо.

Якщо ви хочете добитися згаданих вище змін у своїй поведінці, то вам треба при кожній нагоді, коли ви щось цікаве чуєте або бачите, запам'ятовувати і подумки повторювати все, що, на ваш погляд, варте того, і найближчим часом ділитися усім тим зі своїми знайомими чи співробітниками, яким це буде цікаво. Якщо ви не покладаетесь на свою пам'ять, робіть записи: коротко занотуйте цікаві події, новини, пригоди чи навіть дотепи. Не лякайтеся. Це не забере у вас багато часу. Йдеться лише про те, аби під час читання, перегляду фільму, театральної вистави тощо ви оцінювали й запам'ятовували цікаві речі з тим, щоб пізніше могли про них розповісти. В розмові можна також принагідно використати цікаві відомості, пов'язані з вашою роботою, фахом, діяльністю в громадській організації тощо.

Закінчуючи цей підрозділ, зазначимо, що саме з погляду призначення книги «Мистецтво говорити» ми настійно наголошуємо на важливості розширення вашого власного кругозору, оскільки тим самим розширюється коло тем для розмов. Проте найважливіше полягає в тому, що завдяки широким і інтересам ми зростаємо духовно і розвиваємо свою особистість. Те, що при цьому розширюється коло тем для обговорення, є тільки одним з проявів такого розвитку. Зрозуміло, що для людей, які невдоволені своєю поведінкою в товаристві, це може бути одним з мотивів розширення кола інтересів і тим самим розвитку своєї особистості.

Питання нагромадження інформації та матеріалів, їх опанування й виклад детально розглядаються наприкінці цієї книги, в частині, присвяченій публічним виступам.

Етика розмови – не допустити зловживання вмінням говорити. Як зазначалося в попередніх розділах книги, мова – це один з найважливіших засобів, що є в розпорядженні людини. Лише завдяки мові людство досягло свого нинішнього розвитку. Мова дає можливість людям обмінюватися поглядами, зближуватися, долати мирним шляхом розходження в поглядах, розв’язувати суперечності.

З другого боку, сказане слово може бути причиною незгод, сварок, засобом інтриг та наклепів. Красномовність, поєднана з поганим характером в одній особі, може спричинити багато зла.

З історії ми знаємо, що слово часто було причиною людських страждань. Згадаймо релігійні суперечки, викликані окремими словами з біблії та їх тлумаченням. Характерною з цього погляду є розмова про інквізицію між кардиналом Рішельє і одним з його приятелів. Кардинал сказав, що будь-кого можна поставити перед судом інквізиції всього за три слова. Його співрозмовник висловив сумнів щодо цього, замислився, відтак посміхнувся і промовив:

— А що, коли я скажу «вірую в бога». Як може мене інквізиція спіймати на слові? Кардинал на це відповів:

— Дуже просто. Вас спалять як єретика, що не вірить у Святу Трійцю.

Мова може служити як добру, так і злу. Її можна використовувати як засіб для гноблення людей, так і для їх визволення. Слова інколи несуть у собі великий заряд. В історії людства слова піднімали пригноблених на боротьбу проти гнобителів. Досить згадати повстання рабів під проводом Спартака, бунти селян в епоху Середньовіччя, Французьку революцію, Велику Жовтневу соціалістичну революцію...

Коли я починав писати книгу, я мав намір звернути увагу читача також на різні ораторські прийоми, якими дехто користується на шкоду другій стороні. Чимало з них відомі в ораторському мистецтві з давніх-давен і описані в книгах з риторики.

В історії ораторського мистецтва існують аналогії книги «Монарх», яку написав відомий письменник Середньовіччя Ніколо Макіавеллі. Так, англійський адвокат, політик і член парламенту В.Дж.Гамільтон написав книгу «Парламентська логіка, тактика і риторика», яку було опубліковано в Лондоні в

1908 році. В ній автор описує засоби й методи спростування доводів опонентів та утримання своєї переваги над ними. На 60 сторінках він дає цілу низку правил (кожне з яких викладено в 2—10 рядках), що стосуються логіки і тактики мовлення. Багато з цих правил можуть бути використані й тепер. Наприклад: «Якщо проблема складна, поділи її на кілька простих»; «Ніщо не вводить в оману так, як враження, одержане за допомогою лише одного з органів чуттів; перевір його за допомогою інших органів чуттів»; «Якщо у процесі дебатів обидві сторони погоджуються на спільній основі, подумай, наскільки близькі вони у своїх поглядах. У такий спосіб ти зможеш легко визначити предмет суперечки».

Проте є правила, які не можна розглядати інакше як трюки: їх мета полягає в тому, щоб перемогти супротивника в ораторському двобої. Наприклад: «Оголоши головною (з видимою щирістю) ту частину виступу свого супротивника, яку найлегше можеш спростувати»; «Відповіді на заперечення уникнеш тоді, коли висунеш свої заперечення». Ми навели лише два приклади «ораторських трюків». На інших не спинятимемося, бо це суперечило б етичним засадам цієї книги.

Мова – засіб встановлення добрих стосунків між людьми. Повернімося до першого розділу книги. Ми говорили в ньому про те, що кожна новонароджена дитина намагається вийти за межі свого «я» і встановити зв'язки зі своїм оточенням. Малі діти не шкодують зусиль, аби протягом перших років свого життя навчитися розмовляти й опанувати рідну мову. Завдяки цьому вони дістають можливість спілкуватися з людьми довкола себе. Підростаючи, дитина поступово встановлює зв'язки з дедалі більшою кількістю людей. Багато залежить від того, які це зв'язки. Різні індивіди можуть мати різні види зв'язків. Дехто має вроджену здатність завойовувати симпатії людей, натомість іншим у процесі спілкування доводиться долати неабиякі труднощі. Вони вчаться вмінню спілкуватися, набуваючи досвіду щодо цього, часто роблячи помилки в житті. Наскільки було б легше, якби ще за молодих років ми знали психологічні засади спілкування людей одне з одним.

У перших розділах книги і йдеться про ті основні психологічні засади, без знання яких було б важко мати добрі стосунки з людьми.

ГОЛОС І СЛУХ – ПОСЕРЕДНИКИ У ВСТАНОВЛЕННІ ЗВ'ЯЗКІВ З НАВКОЛИШНІМ СВІТОМ

Органи мовлення – один з найдосконаліших «пристроїв». Чи замислювалися ви коли-небудь над таким питанням: якщо людина створює все складніші й складніші механізми, то чому вона не може досягнути рівня досконалості біологічних систем, які створила природа? Геніальною думкою основоположника кібернетики Норберта Вінера було порівняти машинні механізми з біологічними системами і взяти за взірць «конструкції» природи. Так, внаслідок порівняння діяльності машин з функціями головного мозку виникли автоматичні ЕОМ. Але якщо мозок має відносно невеликий розмір, перша ЕОМ займала дуже великий простір. І хоч пізніше були створені набагато менші ЕОМ, все ж- їхні габарити набагато перевищують розмір мозку. Чимало функцій мозку ЕОМ взагалі не може виконувати.

Повернімося до першого розділу цієї книги. Як зазначалося в ньому, центральним органом людини є «біологічна ЕОМ» – мозок. П'ять органів чуттів, найважливішими з яких є зір і слух, являють собою, так би мовити, вхідні пристрої. За їх допомогою здійснюється зв'язок з зовнішнім світом. ЕОМ також має пристрій, через який надходить інформація ззовні. Але ж «ЕОМ» людини має ще і «вихідний пристрій» – органи мовлення. Це, як ми вже говорили, один з найдосконаліших і найскладніших «пристроїв» людського організму, свого роду кодувальний пристрій, за допомогою якого мозок перетворює думки у звукові символи – звуки, склади, слова і речення.

Порівняйте органи мовлення з іншими кодувальними пристроями, наприклад телеграфом, телетайпом, друкарською машинкою, та швидкостями, з якими вони працюють, і вам стане зрозуміло, яку прекрасну «конструкцію» мають органи мовлення. Якщо безперервно говорити цілу годину приблизно на висоті звуку «мі» (тобто 131 коливання в секунду), то голосові зв'язки зроблять за цей час у цілому 470 000 коливань. Віднімемо тепер від загального часу третину на зупинки і глухі приголосні й одержимо 300 000 коливань голосових зв'язок за годину. А якщо жіночий голос звучить приблизно на октаву вище, ніж чоловічий, то кількість коливань голосових зв'язок у жінки дорівнює 600 000 за годину.

При середній швидкості цей кодувальний вихідний пристрій може передати приблизно 600 різних звуків за хвилину, тобто приблизно 30 000 звуків за годину. До того ж, вимовляючи той чи інший звук, органи мовлення щоразу займають інше артикуляційне положення. Спортивний радіокоментатор, ведучи репортаж, вимовляє до 50 000 звуків за годину.

Зверніть увагу ще й на те, як цей вихідний пристрій зв'язаний з «ЕОМ» – мозком і яку функцію виконує приймач – вхідний, тобто слуховий, пристрій.

Останній приймає звукові сигнали, що надходять від органів мовлення, і передає у центр мовлення, який розшифровує їх. Крім того, людина має ще один вхідний пристрій – органи зору. З їх допомогою вона сприймає світ довкола себе, а також розшифровує інший тип сигналів, якими передається інформація, – письмові символи. Цей другий вхідний пристрій може сприймати сигнали ще з більшою швидкістю, ніж слуховий.

Після розгляду мовлення людини з дещо незвичного погляду вам, мабуть, буде цікаво познайомитися більш-менш детально з органами мовлення, їх функціями та деякими відомостями, що мають велике значення для оволодіння вмінням добре говорити.

Органи мовлення поділяють на:

- 1) дихальні органи, які утворюють під час видиху потрібний для мовлення потік повітря;
- 2) голосові, де утворюється й модулюється голос;
- 3) артикуляційні, в яких утворюються основні елементи мови, тобто звуки.

Функції дихальних органів необхідно добре знати, оскільки для того, щоб гарно говорити, треба мати правильне дихання. Неправильне дихання може бути серйозною перешкодою для мовлення.

Якщо людина спокійна, вона і дихає спокійно. Під час спокійного дихання вдихи й видихи рівномірні. Натомість під час мовлення виникає потреба економно витратити повітря, крім того, час видиху – довший, ніж час вдиху. Вдих треба скоротити, зробити більш швидким і посилити. Тоді як у спокійному стані відношення між видихом і вдихом дорівнює приблизно 3 : 2, під час мовлення воно становить 7:1, 12 : 1 і навіть більше.

Незнання техніки правильного дихання призводить до того, що деякі люди бояться говорити: наважившись щось сказати, вони заїкаються, ковтають останні склади, дуже хвилюються, що теж негативно позначається на диханні. Легені можуть умістити приблизно 5000 куб. см повітря. При нормальному диханні в них міститься близько 2500 куб. см повітря, а приблизно 500 куб. см замінюється при кожному вдихові й видихові.

Як же працюють дихальні органи під час мовлення? Коли людина готується щось сказати, вона робить вдих. Грудна клітка при цьому розширюється. Коли починає говорити, м'язи живота відразу ж злегка скорочуються. Далі скорочуються м'язи між ребрами, які під час вимовлення кожного складу швидко нагнітають повітря в органи мовлення. М'язи живота скорочуються далі невеликими уривчастими рухами, а по закінченні речення розтягуються,

уможливлуючи тим самим вдих нової порції повітря для вимовлення наступного речення.

Витрати повітря під час вимовляння різних звуків різні. Найбільших витрат потребують звуки «г» і «х». Спробуйте вимовити на одному видиху слова «того гучного гарного голосу». Наприкінці вимовлення цих чотирьох слів, що складаються всього з одинадцяти складів, запас повітря буде вже дуже малий. При чому витрати повітря в процесі мовлення тим більші, чим гучніший вищий голос у людини.

Щоб не спинитися раптом посередині фрази без запасу повітря, зберігайте спокій і правильно дихайте, тобто після кожного речення робіть глибокий вдих. Зрозуміло, що не можна думати більше про дихання, ніж про слова, які промовляєте. Через те навчіться правильно дихати за допомогою вправ.

Богуслав Гала, автор книги «Техніка мовлення з погляду фонетики» рекомендує для полегшення мовлення:

- 1) перед тим як говорити, а також після кожного видиху вдихайте достатню кількість повітря. «Достатню» не означає надміру: кожен мовець повинен керуватися власним досвідом і вдихати таку кількість повітря, яка відповідає особливостям його організму;
- 2) вдихнуте повітря витрачайте поволі й економно; пам'ятайте, що завеликий запас повітря в легенях може, особливо на початку видиху, спричинитися до марної його витрати;
- 3) не підвищуйте голос, говоріть так, як завжди; при підвищенні голосу витрати повітря зростають;
- 4) вдихати повітря треба і ротом і носом;
- 5) груди тримайте рівно, ледь-ледь випнувши їх уперед – це полегшує дихання;
- 6) говоріть, наскільки це можливо, лише в доброму фізичному, а також у спокійному нервовому стані.

Оскільки під час мовлення ми змушені вдихати повітря через рот, то воно сухіше, холодніше і має більше хвороботворних мікробів, ніж повітря, яке вдихається носом. Через те небажано говорити, наприклад, у холодних місцях, а також там, де багато пилу чи куряви.

Важливою частиною органів мовлення є також голосові органи (голосові зв'язки). Датський фонетист Й.Єсперсен писав: «Гортань без будь-якого перебільшення можна назвати найдивовижнішим з музичних інструментів, що взагалі існують, бо вона дає можливість непомітними й порівняно простими

засобами утворювати дивовижну різноманітність музикальних звуків, які своєю музикальною красою можуть виразити далеко більше, ніж будь-яка інструментальна музика, не говорячи вже про багато інших звуків, що також утворюються в гортані людини».

Голос має силу, висоту й забарвлення. Сила голосу залежить від сили потоку повітря, що його видихає людина, розвитку голосових зв'язок, а також від стану резонансних порожнин під голосовими зв'язками. Зрозуміло, що промовці з добре розвинутою грудною кліткою і нормальними дихальними шляхами мають сильніший голос, ніж слабкі люди з запалою грудною кліткою.

Діапазон людського голосу перед мутацією – приблизно півтори октави, а в дорослих – приблизно дві октави. Під час звичайної розмови він не перевищує однієї сексти.

Відомо, що голос залежить від статі. Чоловіки, як правило, мають нижчий голос, а жінки – вищий. У дитячому віці і аж до перехідного віку різниці між висотою голосу у хлопців та дівчат немає ніякої. Порушення розвитку статевих залоз призводить до порушень у розвитку голосу. Євнухи, наприклад, мали голос, подібний хлопчачому. Оскільки такий голос з погляду музичності має широкий діапазон, силу й чистоту, то в добу середньовіччя траплялися випадки кастрування хлопців, з яких готували церковних співаків.

Промовець повинен мати таку силу голосу, щоб слухачі його добре чули. Голос треба пристосовувати до обставин: під час публічного виступу, наприклад, враховувати величину приміщення, під час бесіди в товаристві брати до уваги кількість і розміщення слухачів, гуркіт довкола тощо. Не можна перенапружувати голос, бо це призводить до порушень, а в окремих випадках і до тривалого захворювання голосових зв'язок. Нереконується надто голосно говорити під час хрипоти і захворювання органів мовлення та дихальних шляхів, а також відразу ж після хвороби.

Голос треба пристосовувати до середовища, в якому ви говорите. Недоречно і неввічливо, наприклад, голосно говорити в приміщенні, де знаходяться незнайомі люди, скажімо, в кав'ярні, залах чекання тощо. По-перше, ми заважаємо людям, а по-друге, привертаємо увагу до справ, що стосуються тільки нас і наших знайомих.

По голосу можна судити і про характер людини. Боязкі люди говорять, як правило, тихо, тоді як енергійні (або агресивні) майже завжди голосно. Говорити тихо й боязко – це така сама вада, як і надмірна гучність голосу. В першому випадку у людей складається враження, що перед ними людина, яка не має

достатньої віри ні в себе, ні в те, що говорить. У другому – люди думають, і здебільшого мають рацію, що людина, яка говорить надміру голосно, намагається довести силою свого голосу те, чого не може зробити аргументами. Різні народи користуються в розмові різною силою голосу. Наприклад, в арабському світі розмова досягає такого рівня напруження голосу, що в нашому суспільстві вона сприймалася б як вияв агресивності або сварки. Проте самі араби вважають гучність голосу за вияв сили і щирості, а тихий голос – за вияв слабкості.

Кожен індивід має своє власне забарвлення голосу, яким він відрізняється від інших людей і по якому ми його впізнаємо, навіть не бачачи. Експерименти в галузі сучасної фонетики доводять, що так само, як немає двох людей з однаковими відбитками пальців, немає і двох людей, які б мали однаковий голос.

Якщо вам доведеться побувати у фонетичній лабораторії Інституту чеської мови Чехословацької Академії наук, подивіться пристрій, що нагадує гейрівський полярограф, який під час розмови креслить на екрані коливання вашого голосу. Отже, кожен з нас має свій особистий голос, і це можна було б використовувати так само, як відбитки пальців у дактилоскопії.

Голос може викликати у слухачів симпатію, антипатію, а може взагалі не викликати ніяких емоцій. Добре, звичайно, якщо людина має приємне забарвлення голосу від природи. І все ж голос можна тренувати й удосконалювати, особливо коли він має неприємне звучання внаслідок поганих звичок. Наприклад, дехто може мати монотонний, холодний (повчальний) і т. п. голос.

Забарвлення голосу часто відповідає характерові людини. Бездушні люди мають, як правило, безстрастний, байдужий голос, тоді як голос веселої людини звучить бадьоро й радісно. Забарвлення голосу може мінятися залежно від внутрішнього стану людини. Якщо мовець перебуває у стані депресії, слухач відчує це так само, як і його радісний настрій. Фонетисти розрізняють вроджене забарвлення голосу, що притаманне природі людини, і штучне, яке змінюється залежно від ситуації. Таким чином, мовна діяльність зумовлюється загальним психічним та фізичним станом людини. Негативно впливають на неї хвороба, нездужання, голод, роздратування.

Третьою складовою частиною органів мовлення є органи артикуляції, до яких належать усі органи мовлення, що розміщені над гортанню: губи, щелепи, верхні й нижні зуби-різці, м'яке й тверде піднебіння, язичок і язик. І хоча більшість мов має всього-на-всього близько п'ятдесяти звуків, артикуляційний апарат може утворити їх у кілька разів більше.

Мова деяких людей незрозуміла через те, що вони неправильно артикують. Звуки або склади вимовляють недбало, коротко, нечітко, ковтають їх або змішують з сусідніми звуками.

Якщо ви хочете перевірити, чи правильна ваша артикуляція, запишіть свою мову на магнітофонну стрічку. Під час прокручування запису стежте, чи всі звуки і склади зрозумілі. Якщо ні – потренуйтеся, намагаючись перебільшено чітко вимовляти звуки. Не бійтеся, що звикнете до такої утрированої артикуляції. Після тренування запишіть на магнітофоні той самий текст, що й першого разу, і порівняйте, наскільки покращилася ваша вимова. Неправильна артикуляція часто буває наслідком поганих мовних навичок. Запам'ятайте, що нечіткість мови не можна усунути лише одним посиленням голосу.

Мовні дефекти. Одним з дефектів мови, що найчастіше має місце, є так звана шепелявість, тобто неправильне вимовлення шиплячих звуків. Деякі люди неправильно вимовляють або пропускають звуки «к» і «г» (вибухове). У інших порушується вимова звука «р», що має назву «гаркавлення». Ці дефекти можна усунути шляхом тренування у поєднанні з правильною артикуляцією, а також вимовлення вивчених звуків у складах, словах і реченнях. При цьому органи мовлення перенапружувати не можна.

До дефектів мови слід віднести і гугнявість, яка виникає внаслідок порушення резонансу в носоглотці й порожнині носа.

Найпоширенішим мовним дефектом є заїкуватість, яка, крім фізичних, має ще й психічні причини. Заїкуватість посилюється саме тоді, коли людина намагається будь-що приховати її, а також у стані нервового збудження. У знайомому оточенні цей дефект виявляється значно менше. Приблизно одна третина випадків заїкуватості невиліковна. В решті випадків її можна вилікувати повністю або частково.

Порушення голосу. Порушення голосу можуть виникнути внаслідок зловживання курінням. Гортань у цьому випадку пошкоджується ароматичними оліями, які виникають у процесі згоряння тютюну. Слизова оболонка гортані уражається навіть у тих, хто не курить, якщо вони перебувають у накурених приміщеннях.

Так само шкідливим є зловживання алкоголем, яке призводить до розширення судин і тим самим до напухання слизової оболонки гортані.

Пошкодження слизової оболонки може виникнути також внаслідок того, що мовець з тієї чи іншої причини постійно дихає ротом.

У своїй публікації «Наука про голос і мову» З. Кочка пише: «Для кращого розуміння виступу велике значення має спостереження руху губ, утворення губного отвору, руху нижньої щелепи та міміки промовця. Якщо у слухачів немає такої зорової опори на додаток до слухового сприймання, то промовець повинен особливо пильно стежити за тим, щоб компенсувати брак оптичних засобів засобами акустичними, а саме: ретельною артикуляцією звуків, правильною інтонацією і мелодією мови, в міру необхідності посиленням голосу і відповідним уповільненням темпу мовлення».

Слуховий апарат. Поглянемо тепер на мовлення з погляду акустики. Під час мовлення утворюються звукові хвилі, або коливання, які характеризуються, з одного боку, амплітудою, а з другого – частотою, тобто кількістю коливань за одиницю часу, наприклад за секунду. Максимальна амплітуда – це максимальне підвищення або зниження тиску повітря, що його створює звукова хвиля. Тиск повітря вимірюється в паскалях (Па). За оптимальних умов людське вухо здатне вловити звукові хвилі з надзвичайно малою амплітудою...

Частота вимірюється в герцах (Гц), тобто в коливаннях за секунду. За сприятливих умов людина здатна сприймати акустичні вібрації до 20 кілогерц (кГц). Більшість читачів знайома ще з однією одиницею виміру, що застосовується в акустиці, – децибелом (децибел (дБ) – вимірна одиниця інтенсивності звуку порівняно з базовою інтенсивністю – стандартним порогом гучності...

Найслабший звук, який ми чуємо, дорівнює 5 дБ. Цю одиницю фізики прийняли за основну... Дуже тихий шепіт на віддалі неповних 2 метрів дорівнює приблизно 20 дБ. Шум, який учиняють глядачі в кінотеатрі, дорівнює приблизно 45 дБ, гамір в універмазі – 60 дБ, гуркіт машин на заводі – 75 дБ, гуркіт швидкого поїзда – 100 дБ. Межа, на якій сприймання звуку викликає больові відчуття, – 140 дБ. Звук пострілу з дванадцятиднймової гармати дорівнює приблизно 230 дБ. Діапазон людського голосу, від найтихішого шепоту до найсильнішого крику, дорівнює 60 дБ.

Вухо людини найчутливіше до звуків, що мають 2-4 кГц. Наскільки тонким є людський слух, показує той факт, що барабанна перетинка у вусі рухається в діапазоні однієї десятимільйонної частки метра. Якби вухо було ще чутливішим, воно вловлювало б випадковий рух молекул повітря.

А наскільки відмінними один від одного повинні бути звуки, щоб вухо могло їх розрізнити? Існують мільярди різних складних звуків, і вивчити їх усі неможливо. Через те спинимося лише на чистих звуках. Підраховано, що між найнижчою і найвищою частотними межами існує 1600 частот. Крім того, існує ще інтенсивність звуку – кількість звукової енергії, що припадає на одиницю площини. Від найнижчої до найвищої інтенсивності звуку, яку здатне сприйняти людське вухо, можна розрізнити приблизно 350 окремих ступенів інтенсивності.

Вчені встановили, що вловлюваний вухом звуковий діапазон охоплює приблизно 340 000 звуків, які теоретично можна відрізнити один від одного. Чи означає це, що може існувати мова, яка складається з 340 000 різних звукових символів? Звичайно, ні. Вухо може розрізнити звуки лише тоді, коли вони сприймаються не одночасно, а послідовно – один за одним. Проте в мові два звуки можуть бути відокремлені один від одного іншими звуками, і в цьому разі розрізнити їх набагато важче. Щоб краще це зрозуміти, неведемо приклад. Якщо подивитися на двох близнят, які знаходяться поруч одне одного, то відмінності між ними помітити не важко. А от коли ми зустрінемо одного з них на вулиці, то навряд чи визначимо, хто це з них двох. Так само і зі звуками. Вухо найчутливіше сприймає звуки, що за енергією знаходяться довкола 50 дБ, а за частотою – в діапазоні між 500 і 4000 Гц.

У людського вуха є дивовижна властивість, якої немає, наприклад, у зору. Воно може чути два звуки водночас, з яких один має, скажімо, 800 коливань, а другий – 1200. Натомість людське око не може бачити водночас червоне і жовте світло, що випромінюється з одного джерела. Обидва кольори зливаються в один – оранжевий.

Ця виняткова здатність людського слуху дає можливість чути голос людини, незважаючи на навколишні шуми. Ми можемо виділити цей голос, відтінити його. Постійні навколишні шуми є причиною того, чому мова має обмежену кількість звукових символів, які зате чітко відрізняються один від одного. Завдяки цьому ми не плутаємо звуки в умовах навколишніх шумів.

Як впливає швидкість мови на її зрозумілість? Г.Голдстайн проводив досліди, під час яких слухачам прочитувалися тексти зі швидкістю 100, 137, 174, 248, 285 і 322 слова за хвилину. При малих швидкостях зрозумілість тексту була повною, але й при швидкості 322 слова на хвилину вона не падала до нуля. З цього випливає, що за інших оптимальних умов середню швидкість мови можна подвоїти. Рівень розуміння того, що ми чуємо, значною мірою залежить від мови, якою говорять. Якщо це рідна мова або мова, яку ми добре знаємо, то нам не

важко відновлювати непочуті склади і слова. Інша річ – іноземна мова, якою ми добре не володіємо. В даному випадку ми не зможемо вгадувати пропущені склади й слова.

Тренування голосу. Найзручніший спосіб тренування голосу – це читання вголос, під час якого постійно контролюється правильність вимови. Не можна читати ані надміру сильним голосом, ані надто довго. Б.Гала (автор, якого ми вже згадували) рекомендує проводити тренування тричі на день по 15 хвилин з перервами після кожних 5 хвилин. До тренування голосу треба приступати після тренування дихання.

Відповідно до сили голосу тренуйте і його модуляцію, тобто його зміни у певному тоновому та силовому діапазоні. Таке тренування особливо потрібне людям, що мають монотонний голос, який не виходить за межі однієї тональності. Одноманітність мови такої людини справляє на слухачів негативне враження. Зворотною стороною монотонності є ефективність. Люди, що звикли до монотонного чи афективного способів мовлення, не усвідомлюють своїх вад. У даному разі запис власного голосу на магнітофонну стрічку допоможе їм критично оцінити свої мовні звички.

Треба пам'ятати, що модуляція голосу надає змістові мови ширшого значення. Уявіть собі, що вас, наприклад, приятель запитує: «Дворжака призначили від нашого підприємства членом тієї нової комісії?» Смысл цього запитання може бути різним. Він залежатиме від модуляції голосу. В одному випадку запитання означає, що ваш приятель хоче дізнатися, чи справді Дворжака призначили членом комісії. Якщо ж він зробить наголос на імені «Дворжак» і, вимовляючи це ім'я, змінить висоту голосу, то запитання матиме зовсім інший смысл: «Дворжака (цього нездару!) було призначено членом нової комісії?»

Зміна висоти й сили голосу, тобто його модуляція, допомагає мовцеві утримати увагу слухачів.

Голос підвищують тоді, коли ставлять запитання, висловлюють нерішучість або сумнів. Якщо ж треба висловити рішучість, довір'я, переконання в необхідності зробити якусь справу чи відповісти на запитання, то висота голосу падає.

Мову можна модулювати також у часі, тобто змінювати темп мовлення. Швидкість мови залежить від характеру людини. Нерішучі люди говорять повільніше, так само як і меланхоліки або флегматики. Натомість люди, що мають

жвавий і веселий характер, говорять швидко. Жінки говорять швидше, ніж чоловіки, іноді навіть удвічі швидше.

Темп мовлення в різних народів, так само як і сила голосу, про що вже йшлося, неоднаковий. Відомо, що, наприклад, представники романських народів (італійці, французи) говорять набагато швидше, ніж народи скандинавських країн. Темп мовлення може змінюватися залежно від ситуації. Іноді треба говорити швидше, а іноді (наприклад, під час публічного виступу) повільніше.

Темп мовлення залежить також від значення інформації. Виклад менш важливого матеріалу ведеться швидше, але при цьому на окремих найважливіших його частинах робиться наголос шляхом уповільнення темпу мовлення. Не рекомендується користуватися ані занадто повільним, ані занадто швидким темпом. У першому випадку слухачі починають нудьгувати, а в другому – не можуть належною мірою стежити за змістом того, про що мовиться. В обох випадках увага слухачів послаблюється. Найкраще, коли мовець періодично міняє темп мовлення.

ВИБІР СЛІВ

Кілька зауважень щодо словникового запасу та внутрішнього мовлення (мовлення «про себе») в процесі мислення.

Коли дитина починає вчитися говорити, її словниковий запас щороку збільшується на певну кількість слів, що постійно зростає. Доросла людина має словниковий запас, яким користується активно (активний словник), і далеко більший словниковий запас, яким володіє пасивно (пасивний словник), тобто знає значення слів, але не вживає їх.

Вчені США в результаті досліджень установили, що серед 80 000 слів, якими люди користувалися під час телефонних розмов, виявилось 2240 основних словесних одиниць і 5000 різних інших слів. Отже, обсяг словникового запасу, яким людина користується активно, не дуже великий. Натомість автори високохудожніх романів вживають приблизно 10 000 слів. Мовознавці вважають, що запас слів, значення яких людина знає, в 5-6 разів перевищує її активний словник. А в деяких мовах загальна кількість слів набагато більша — приблизно від 200 000 до 400 000. Звичайно, точну цифру назвати неможливо, оскільки мова у зв'язку з різноманітністю видів людської діяльності постійно змінюється й поповнюється новими словами і виразами.

Кожен з нас також має активний словник певного обсягу, а крім того в кілька разів більший пасивний словник. Коли ми говоримо, то вибираємо слова з

запасу активно вживаних слів. Одні мають малий запас слів, інші – великий. Зрозуміло, що той, у чиєму розпорядженні більше слів, може висловлюватися точніше, слова вибирати виразніші, описувати події барвистіше, ніж той, хто має бідніший словник.

...

Розмовна й літературна мова. Рекомендації щодо розширення словникового запасу можуть виявитися неповними або навіть хибними, якщо, керуючись ними, людина в розмові почне вживати вислови лише з літературної мови. Ми справляли б дивне враження на людей довкола себе, якби в розмовній мові користувалися усім словниковим запасом художньої літератури.

Через те не досить знати, що існують два словники: словник активний і словник пасивний, оскільки активний словник містить у собі слова, що ними користуються в літературній мові, і слова, які вживають в усній мові. В останньому випадку треба зважити й на те, про яку усну мову йдеться – лекцію, дискусію, товариську бесіду, розмову людей у вузькому колі і т. ін.

Розмову і вибір слів необхідно пристосовувати до обставин. Незвично й неввічливо, наприклад, якщо молода людина говорить на жаргоні своїх ровесників у колі дорослих (причому останні не завжди її розуміють). Недоречно також, коли хтось під час дискусії або на зборах вживає різкі, а то навіть і грубі вирази, якими він звик користуватися у колі своїх приятелів.

Більшість людей можуть писати літературною мовою, але у розмові чомусь нею не користуються. Можливо, тому, що вони, як правило, пристосовуються до того середовища, в якому перебувають? ...

На що звертати увагу, вибираючи слова. Якщо ви хочете навчитися гарно говорити, то мусите приділяти належну увагу вибору слів. Ваша мова не тому така одноманітна, що складається з невеликої кількості постійно повторюваних слів, а тому, що деякі улюблені слова ви вживаєте надто часто. Говорячи, намагайтеся звертати увагу на ці часто вживані слова або попросіть когось зі знайомих стежити за вашою мовою саме з цього погляду. Якщо у вас є можливість записувати свою мову на магнітофонну стрічку, після кількох прослухувань ви краще зрозумієте свої мовні вади, які можуть бути пов'язані чи то з недбалою вимовою, чи з нечітким формулюванням речень, чи з вибором слів.

Прослухування магнітофонного запису безперечно допоможе вам покращити вашу усну мову. Але не дуже на це покладайтеся. Імпровізована

розмова або ж невідпрацьований виступ завжди мають певні недоліки. Так, на одній конференції загальнодержавного значення виступи промовців записали на магнітофонну стрічку, а потім надрукували... Кожен з промовців одержав машинопис свого виступу й дискусійні матеріали для підготовки до друку. Мене і багатьох інших дуже здивувала недосконалість форми записаних виступів: мова далеко не літературна, прикметники часто не узгоджуються в роді й числі з іменниками, деякі речення не закінчені; виступам здебільшого характерна нелогічність викладу, який часто переривається реакцією на поведінку слухачів тощо. Через те в процесі підготовки таких доповідей та дискусійних матеріалів до друку їх майже завжди доводиться правити й доопрацьовувати.

Це ще раз підтверджує відомий усім факт, що письмова мова – це не те ж саме, що мова усна. Разом з тим якщо промовець під час публічного виступу читає з рукопису і не відірветься від нього жодного разу, причому читає монотонно, то навряд чи його виступ матиме такий вплив на слухачів, як під час усної імпровізованої промови на основі власних знань, власних вражень, які надають їй своєрідності стилю й забарвлення (хоч імпровізована промова й непридатна до друку без значного опрацювання).

Але повернімося до проблеми вибору слів. Якщо ви переконалися, що деякі слова вживаєте надто часто, намагайтеся позбутися такої небажаної звички. Ці слова можуть бути найрізноманітнішими – один повсякчас повторює «так би мовити», другий «так точно», третій «справді?», четвертий – «чуєш?» або «знаєш?». Деякі з цих слів можна вилучити, не завдавши ніякої шкоди мовленню, а деякі замінити іншими словами або виразами.

З проблемою вибору слів пов'язана проблема вживання синонімів. Не дуже приємне враження справляє на читача мова літератора, який у двох чи трьох сусідніх реченнях уживає те ж саме слово. Якщо це так необхідно, йому треба було б в одному з речень замінити це слово синонімом або ж дати іншу синтаксичну конструкцію. У звичайній розмові не обов'язково строго додержуватися даної засади. Для полегшення вибору синонімів існують синонімічні словники.

Вживання іноземних слів. Є люди, які дуже любляють уживати в розмові іноземні слова, тоді як інші віддають перевагу словам рідної мови. Звичайно, у деяких випадках наприклад у розмові співробітників про виробничі справи, немає сенсу навмисно вишукувати слова й вирази рідної мови замість поширених і зрозумілих іноземних термінів. Проте, якщо хтось починає в колі нефахівців

зловживати іноземними словами та професійними термінами (а таке часом трапляється серед фахівців, захоплених своєю сферою діяльності), люди його не завжди розуміють. Цій людині варто поради стати на місце слухачів і уявити їхній рівень знань у даній галузі.

Чим же пояснити таку «любов» до вживання іншомовних слів та наукових термінів у розмові з нефаківцями? Очевидно, причина полягає в бажанні справити враження своєю «науковістю» на інших людей. Їм можна дати пораду, перефразувавши прекрасне англійське прислів'я... У перекладі на українську мову воно звучить приблизно так: «Пиши для того, щоб висловитися, а не для того, щоб справити враження». Ще більше ця настанова стосується усної мови.

До речі, той, хто вживає іншомовні слова або професійні терміни чи вирази, безумовно, повинен знати їх значення і правильну вимову. Як правило, великий подив і навіть обурення викликає у нас людина, яка користується іншомовними словами, не знаючи їх значення або правильної вимови.

Вживання модних слів, прислів'їв та афоризмів. Мова постійно змінюється. В ній з'являються нові слова й мовні звороти, а старі відживають своє й зникають. Деякі нові слова швидко стають модними і дуже поширюються. Але не всі так звані модні слова гарні і відповідають духові рідної мови. Спочатку ці нові слова надають мові більшої виразності, однак потім, поширюючись, перетворюються на банальність. Тому, вживаючи ці слова, треба бути дуже обережними.

Те ж саме можна сказати і про прислів'я та афоризми. Якщо їх доречно вживати, вони збагачують мову, роблять її яскравою, барвистою, цікавою. В деяких прислів'ях та афоризмах криється велика мудрість. Так, наприклад, працюючи над книгою, я звернув увагу на вираз Епіктета «У людини два вуха і один язик, щоб слухати удвічі більше, ніж говорити». Але якщо зловживати прислів'ями та афоризмами, вони зрештою швидко набридають і роблять мову нудною й одноманітною.

Неточність висловлювання. Хто хоче оволодіти вмінням гарно говорити, повинен навчитися висловлюватися чітко. У товариській бесіді вибору виразів можна, либонь, приділити не таку вже пильну увагу, однак під час відповідальних розмов точність висловлювань відіграє дуже важливу роль.

Про рівень працівників розумової праці можна судити з того, наскільки точно вміють вони висловлюватись. Під час переговорів, що передують,

наприклад, укладенню угоди, формулювання повинні бути винятково точні, бо в даному разі кожне слово має велике значення.

З часів стародавнього Риму існує професія, основний зміст якої полягає в тому, щоб виражати й формулювати думки під час переговорів двох сторін. Це професія юриста. Завдання юриста, між іншим, і полягає в тому, щоб точно формулювати найрізноманітніші види законодавчих директив, угод, договорів тощо. Нефахівцям така точність часто здається зайвою. Проте мова, яку ми чуємо довкола і якою спілкуємося, нерідко відзначається неточністю, а найголовніше – часто дає підставу по-різному тлумачити сказане. Отже, основна мета точного формулювання – виключити можливість неоднакового тлумачення змісту.

Не пам'ятаю точно, але хтось із військових діячів наприкінці минулого століття сказав: «Військовий наказ повинен бути однозначний. Якщо ж він допускає подвійне тлумачення, то обов'язково буде виконаний неправильно». Наведемо приклад. Якщо рота дістала наказ почати наступ о 8 год. 30 хв., то можуть виникнути сумніви щодо того, коли саме повинна розпочатися та військова акція: вранці чи ввечері. І це незважаючи на те, що розподіл доби на 24 години є загальноприйнятим. Те ж саме можна сказати і про накази на підприємстві. Наказ, який дає можливість подвійно тлумачити зміст, буде витлумачений так, як вигідно тим, хто повинен той наказ виконувати. Якщо, наприклад, 20 лютого на виробництві поставлено конкретне завдання з терміном виконання до кінця місяця, то знайдуться люди, які твердитимуть, що вони зрозуміли наказ так, ніби завдання має бути виконано до кінця наступного місяця, тобто до кінця березня.

Висновок, що випливає з цього, може бути лише один: висловлюватися треба точно і однозначно. В наведеному у попередньому абзаці прикладі усунути неправильне тлумачення змісту можна, замінивши слова «до кінця місяця» словами «до кінця лютого».

Найважливіші висновки і поради

Дихання під час мовлення

Виголошуючи промову, дихайте рівномірно, вдихаючи перед тим, як почати говорити, а також під час кожної паузи (після кожного речення).

Повітря, що вдихнули, витрачайте рівномірно й економно.

Вдихайте повітря ротом і носом водночас.

Груди тримайте рівно, ледь-ледь випнувши їх уперед.

Не вдавайтеся у крайнощі: не будьте ні надто мовчазним, ні надто балакучим

Говоріть лише тоді, коли у вас є що сказати.

Цікаво не може говорити той, хто нічого не читає, не бере участі в громадському житті, не відвідує культурних закладів, не дискутує з товаришами, не подорожує і нічого не переживає.

Щоб стати активним співрозмовником, треба занотовувати цінну інформацію та нові знання, щоб запам'ятати їх, а пізніше розповісти іншим.

Голос

Пристосовуйте свій голос до середовища, в якому ви говорите (не говоріть голосно на вулиці, у транспорті, в залі чекання тощо).

Хто говорить надто тихо, той справляє враження людини, яка не вірить у свої сили.

Той же, хто говорить надто голосно, справляє враження агресивної людини.

Мова деяких людей незрозуміла через те, що вони недбало вимовляють звуки. Спробуйте виявити свої хиби за допомогою магнітофона, записавши свій голос, а потім перевірте чіткість і правильність вимови.

Найзручніший спосіб тренування голосу – читання вголос, під час якого постійно контролюється правильність вимови. Тренуйтеся тричі на день по 15 хвилин з перервами після кожних 5 хвилин.

Голос підвищують тоді, коли ставлять запитання. Якщо ж треба висловити рішучість, довір'я, переконати в необхідності зробити якусь справу чи відповісти на запитання, то висоту голосу понижують.

Вибір слів

Для збагачення свого власного запасу читайте твори авторитетних авторів, слухайте кваліфікованих промовців і принагідно записуйте (або підкреслюйте олівцем у власній книзі) слова й вирази, які б ви хотіли вживати у своїй мові.

Виявіть, які слова ви вживаєте надто часто, і намагайтеся замінити їх іншими словами й виразами.

Навчіться точності висловлювання. Вибирайте точні та однозначні слова.

Пам'ятайте: якщо наказ допускає подвійне тлумачення, то він обов'язково буде виконаний неправильно.

Точності висловлювання вчіться, знайомлячись з текстами угод або інших важливих документів. Читайте текст повільно, слово за словом, намагаючись встановити, як інакше можна витлумачити окремі слова й речення. Які речення сформульовані неясно? При цьому уявіть, що ваше завдання полягає в тому, щоб знайти слабкі місця в тексті.

Надто часте вживання абстрактних понять вимагає від слухачів великого напруження (наприклад, афоризми не можна читати без пауз).

Конструкція речень

Чергуйте довгі речення з короткими. Довгі речення важко сприймати й розуміти. Нагромадження коротких речень одне за одним робить мову монотонною.

Часте вживання особових займенників замість імен осіб може призвести до неправильного тлумачення сказаного.

Основна думка повинна завжди висловлюватися головним реченням, а не підрядним.

Речення, у якому кілька іменників стоять підряд, сприймається важко.

Якщо ви хочете розповісти щось нове, дайте слухачам час, щоб вони могли зрозуміти те, що ви їм кажете. Для цього можна навести приклади або те саме повторити іншими словами.

Якщо ви хочете стати справжнім оповідачем, намагайтеся під час розповіді опустити всі неістотні подробиці, швидко й послідовно йдучи до розв'язки.

Виклад ведіть від простого до складного, від відомого до невідомого.

Намагайтеся привернути увагу слухачів з самого початку свого виступу.

Жести

Не робіть незвичних жестів, які притягують до себе надмірну увагу. Жести мають супроводжувати й доповнювати усне слово.

Не починайте і не закінчуйте розповіді несподіваним жестом.

Знайомство з новими людьми

Той, хто знайомить двох людей між собою, повинен не тільки назвати їхні імена, а й подати коротку інформацію про них, принагідно згадавши про їх спільні інтереси.

Під час знайомства з іншою людиною треба якомога швидше виявити спільні інтереси.

Якщо під час розмови ви торкаєтеся теми, яку не можна назвати цілковито нейтральною, будьте обережні, щоб не образити людину.

Якщо ви хочете подолати страх, знайомлячись з іншими людьми, то треба, по-перше, постійно цікавитися людьми і, по-друге, використовувати кожную нагоду для спілкування.

Якщо ж хочете цікаво розповісти якусь історію чи пригоду, то тренуйтеся насамперед у своїй сім'ї в колі близьких друзів. Після цього ви вже не боїтиметеся повторити те саме у малознайомому товаристві.

Для успішного встановлення контактів з людьми треба:

- якомога швидше знайти спільні інтереси;
- по-дружньому ставитися до співрозмовника (усміхатися до нього, уважно слухати тощо);
- не виявляти до співрозмовника зверхності;
- щиро цікавитися співрозмовником і тим, що він говорить;
- пристосовуватися до поведінки та термінології людини, з якою говорите.

Як привернути й утримати увагу слухачів

Увагу слухачів можна привернути насамперед розповіддю про щось нове й цікаве, незвичайне, гідне подиву.

Виступаючи перед великою кількістю слухачів, інтереси яких не збігаються, намагайтеся говорити на більш загальні теми.

Увагу слухачів можна привернути, якщо розповісти їм щось таке, що невідоме для широкого загалу.

Увага слухачів підвищується, якщо в товаристві починається дискусія навколо якоїсь проблеми.

Гарний стиль висловлювання у поєднанні з відповідними прикладами також повертає увагу слухачів.

Особистість мовця

Ви починаєте справляти певне враження ще до того, як заговорите.

Популярність у колективі залежить від того, наскільки зовнішній вигляд, поведінка та манери спілкування того чи іншого індивіда відповідають уявленням і неписаним правилам даної суспільної групи.

Популярні люди мають такі риси характеру, які позитивно сприймаються в більшості суспільних груп (веселу вдачу, товариськість, тактовність та ін.), а крім того вміють пристосовувати свою поведінку до правил тієї чи іншої групи.

Гарні рухи і вміння поводитися – такі ж важливі складники приємного зовнішнього вигляду, як і фізичні дані та вбрання.

Вміння спілкуватися

Ставлення людей до вас ніби віддзеркалює наше ставлення до них. Усміхайтесь – і вони усміхатимуться у відповідь, а якщо дивитися на них насупившись, вони відповідатимуть тим же.

Хто любить людей, того й люди люблять.

Приязність здебільшого впливає на людей так само, як і усмішка.

Виявляючи дружнє ставлення до людей,

- ставтеся позитивно до всіх людей довкола вас;
- не чекайте, доки вони виявлять до вас свої симпатії; вважайте, що ви їм уже сподобалися;

- виявляйте ініціативу в приязному ставленні до інших;

- вітайтеся й усміхайтесь перші;

- намагайтеся вести розмову в довірливому тоні;

- наголошуйте на тих питаннях, в яких ваші погляди збігаються.

Цікавтеся людьми, що вас оточують, їхньою роботою, турботами й радощами.

Ніколи не користуватиметься популярністю той, хто не виявляє зацікавлення справами інших людей.

Розмови на теми спільних інтересів і занять дуже зближують людей.

Нас притягують до себе люди, які поділяють наші інтереси і думки.

Учіться ставити себе на місце іншої людини.

Вживайте якомога більше слів, які підкреслюють шанобливе ставлення до людей: «даруйте», «перепрошую», «дякую», «будь ласка» і т. ін.

Чого прагнуть люди?

З раннього дитинства і до старості людина потребує визнання з боку своїх ближніх.

Намагайтеся, щоб після розмови з вами люди були задоволені й переконані, що їх визнають.

Не чекайте на виняткові події та виняткові вчинки, щоб висловити своє визнання. Намагайтеся похвалити людину за кожну дрібницю, яка вам сподобалася, за найменші успіхи в роботі.

Якщо є за що хвалити – похваліть, а якщо немає – краще промовчати.

У розмові намагайтеся не наголошувати, що ви комусь щось довели. Натомість дайте можливість іншому сказати, що довів він.

Якщо ви оцінюватимете роботу інших, вони оцінюватимуть вашу.

Якщо ви хочете навчитися критикувати так, щоб не образити людину, то:

- вказуйте на помилки лише віч-на-віч;
- робіть це по-дружньому;
- зазначте, що ви також робили подібні помилки;
- почніть з похвали за роботу, яку працівник виконує добре;
- покажіть, як правильно треба було це зробити;
- нарешті знову похваліть працівника і висловіть переконання, що він зуміє добре справитися з дорученою справою в майбутньому;
- якщо можна, уникайте прямої критики;
- зважте, чи критичні зауваження висловити відразу, чи пізніше.

Чого треба навчитися

Правильний вибір місця й часу має значний вплив на хід розмови та її наслідки.

Пристосовуйте свою поведінку й манеру розмови до обставин.

Запитання – дуже зручна форма наказу. Ставте запитання.

Природа дала людині один язик і два вуха для того, щоб вона слухала інших удвічі більше, ніж сама говорить.

Ввічливість обеззброює.

Якщо ви потрапили в скрутну ситуацію – слухайте. А вислухавши, говоріть дуже коротко і стисло.

Нападами та лайкою людей не переконаєте.

Вимовляйте слово «ви» голосно, а слово «я» – пошепки.

Якщо ви хочете зробити комусь зауваження щодо неякісно виконаної роботи, вживайте займенник «ми».

Сумніви й підозри висловлюйте обережно.

Будьте тактовні. Спочатку зважте, чи нікого не образить те, що ви хочете сказати, а тоді вже говоріть.

Якщо ви хочете зберегти щось у таємниці, не розголошуйте нікому це «по секрету». Адже ви не покладаєтеся на інших більше, ніж на самого себе.

Коли ваш співрозмовник роздратований, то краще помовчіть, щоб не дратувати його ще більше.

Не поспішайте говорити про свої особисті справи, труднощі, хвороби тощо, зважте, чи цікавить це інших.

У товаристві, яке поділилося на кілька самостійних груп, краще послухайте інших і помовчіть.

Якщо ви недостатньо обізнані з питань, які обговорюються, дайте можливість говорити тим, хто добре знається у справі.

Промовчіть у ситуації, коли своєю розмовою ви могли б зрадити довірену вам таємницю.

Якщо ви хочете скінчити розмову з надто балакучим співрозмовником, не давайте йому можливості для продовження розмови своїми зауваженнями та запитаннями.

Не будьте надокучливими.

Спілкуючись з людьми, які працюють на відповідальних посадах і дуже зайняті, намагайтеся говорити щонайстисліше і якомога коротше.

Поганий настрій не переносьте від однієї розмови до другої.

У деяких випадках доцільно визначити позицію партнера за допомогою запитання або зауваження, які ні до чого вас не зобов'язують.

Для того, щоб позбутися нерішучості:

– використовуйте кожну нагоду, щоб потренуватися в мовленні: починайте з заздалегідь підготовленої розповіді, спочатку в розмові з однією особою, у вузькому колі, а коли набудете впевненості – і в широкому;

– перед тим як говорити, кілька разів вдихніть і видихніть, говоріть не поспішаючи;

– спочатку подумайте, що ви хочете сказати і як це можна висловити якнайстисліше.

Не говоріть багато, особливо коли йдеться про відповідальну розмову.

У товаристві не намагайтеся переговорити всіх. Дайте й іншим можливість висловитися.

Не повчайте інших і намагайтеся не справляти враження, ніби ви хочете повчати.

Щоб не створити враження людини, що любить повчати, користуйтеся такими вступними словами: «Як усі ви добре знаєте...», «Я, мабуть, не скажу вам нічого нового, якщо...», «Я говорю вам те, що більшість знає, але в даному разі треба наголосити на тому, що...» і т. ін.

Не говоріть надто багато про себе, не нарікайте на свої біди.

Намагайтеся діяти незалежно від свого настрою.

Чи не докучаєте ви своїм співрозмовникам зайвими подробицями?

Не міняйте надто часто тему розмови.

Під час обговорення якогось питання не відвертайте увагу від його суті у своєму виступі послідовно, пункт за пунктом дотримуйтеся її.

Не говоріть з кимось про те, що інших присутніх не цікавить.

Не будьте сварливим.

Мова без слів

Навчіться розуміти мову без слів, обговорюючи якесь питання.

Дотримуйтеся під час розмови відповідної дистанції щодо співрозмовника.

Не піддавайтеся негативним емоціям, таким, наприклад, як злість, ненависть, заздрість.

Опануйте навички самовладання – не допускайте виникнення негативних емоцій, а позитивні виявляйте повною мірою.

Уміння переконувати

Багато залежить від людини, яка переконує: чи зуміє вона справити на слухачів приємне враження своїм зовнішнім виглядом, поведінкою чи манерами, встановити з ними контакт.

Для того щоб переконати когось, треба знайти необхідні аргументи, правильно їх упорядкувати і сформулювати.

Якщо промовець сповнений натхнення, то він неодмінно викличе інтерес слухачів, передасть частину свого натхнення їм.

Одні й ті самі аргументи не однаково діють на різних людей.

Добираючи аргументи, враховуйте освітній рівень слухачів, їх поінформованість щодо теми, можливі контраргументи, їхнє ставлення до порушуваних питань.

Люди охоче погоджуються з тим, що твердить їх приятель, проте наперед відкидають те, про що говорить несимпатична для них особа або супротивник.

Переконати людину легше під час дискусії, а не лекції.

Чим старша людина, тим важче переконати її в необхідності змінити погляди.

Людина змінює їх, коли дістає нову інформацію, що явно суперечить старій, на основі якої були сформовані погляди.

Люди намагаються відкинути інформацію, яка не узгоджується з їхньою системою поглядів (наприклад, курець не любить слухати інформацію про те, що куріння шкодить здоров'ю).

В дискусії треба уточнити зміст невідомих слів, термінів, абстрактних понять. Слова, за допомогою яких формуються тези, повинні бути однозначними.

Під час будь-якої дискусії слід якнайшвидше визначити головні проблеми і зосередити зусилля на їх розв'язанні.

Питання, що не мають істотного значення для доведення даної тези, необхідно вилучити.

Поступіться опонентові всім, чим можна поступитися, і не стверджуйте нічого, що неспроможні довести.

Аргументи бувають різні:

- посилення на авторитет;
- побудовані на взаємозв'язку між причиною й наслідком;
- побудовані на дедукції, на аналогії.

До найефективніших методів переконування належать сугестивні методи, зокрема навіювання, яке полягає в тому, щоб непомітно нав'язати особі якусь думку, що потім викликає реакцію, відповідну певним навичкам даної особи.

Для того щоб вплинути на аудиторію, промовець повинен справляти на слухачів враження переконаної і впевненої у своїх силах людини. Все має свідчити про те, що він добре знає свій предмет.

Намагайтеся не тріумфувати. Зробіть так, щоб ваш опонент не відчував гіркоти поразки й озлобленості проти вас.

Види розмов

Чим більше в товаристві людей, тим менша вірогідність того, що розмова клеїтиметься.

Щоб стати гарним співрозмовником, необхідно:

- мати всебічні знання та інтереси, які слід постійно розвивати і поглиблювати;
- мати багато знайомих і друзів;
- дивитися на світ розкритими очима, вміти спостерігати події довкола себе;
- запам'ятовувати чи навіть записувати все те цікаве, що ви бачите, чуєте або читаєте.

Соціальна активність передбачає, зокрема, організацію зборів та зустрічей, які без організатора не відбулися б.

Цікава розповідь має такі особливості:

- тема повинна бути цікавою і щоразу новою;
- початок розповіді має привернути увагу слухачів;
- розповідь повинна бути стислою, невимушеною і зрозумілою;
- думки логічно впорядковані.

Менше вдавайтеся до описів подій, а більше наголошуйте на діях.

Соціально активна людина приготує для зустрічі одну або кілька цікавих історій. Соціально пасивна людина щодо цього ледача: вона не слухає розповідей, щоб пізніше повторити їх деінде.

Розповідаючи про щось слухачам, керуйтеся такими правилами:

- не думайте, що слухачі вже знають те, про що ви хочете їм розповісти;
- вживайте прості слова, уникайте професійних та іншомовних термінів;
- не забувайте, що порівняння, приклади й малюнки допомагають краще зрозуміти суть справи;
- викладайте суть справи спочатку дуже стисло, а потім, повернувшись до самого початку, поясніть усе ще раз, але вже детально.

Під час обговорення певного питання поставте себе на місце опонента.

У процесі обговорення треба стежити за тим, щоб:

- усі пункти обговорювалися послідовно один за одним;
- не пропустити жодного важливого фактора;
- всі учасники обговорення мали можливість висловити свою думку про дану справу;
- ніхто не відхилявся від суті справи;
- було відзначено, в яких пунктах учасники дійшли згоди, а в яких – ні;
- результати обговорення були записані в протоколі конкретно й недвозначно.

Дискусія має такі переваги:

- координує думки окремих осіб;
- учасники дискусії змушені точно формулювати свої думки;
- помилки в мисленні стають відразу помітні – наодинці такого контролю нема;
- вдалі прийоми вдосконалюються.

Про неприємні новини можна повідомляти двома способами:

- раптово, без попередньої підготовки;
- поступово, частинами.

Розглядаючи скаргу, дотримуйтеся такої послідовності:

- вислухайте скаржника;
- визначте проблему;
- вивчіть суть справи;
- порадьтеся з керівництвом;
- ухваліть рішення;
- поінформуйте працівника про результати розгляду його скарги;
- зробіть відповідний запис у даній справі.

Наради та їх проведення

Програма наради повинна бути ретельно підготовлена заздалегідь, а під час засідання розглянута пункт за пунктом.

По кожному пункту дискусії треба підбивати підсумки.

Виконання поставлених завдань необхідно вчасно контролювати.

Як керівник ви скликали нараду для того, щоб ваші співробітники своїми думками і пропозиціями допомогли розв'язати важливу проблему, чи для того, щоб виголосити монолог і дістати схвалення своєї пропозиції з боку присутніх?

Звичайно, протягом короткого часу колектив спроможний висунути більшу кількість ідей, ніж окремий індивід. Пропозиції і думки швидко оцінюються, одні з них відхиляються, інші приймаються з урахуванням уподобань кожного.

Головуючий на нараді повинен мати такі якості: такт, самовладання, почуття гумору, відповідальності, сумлінність у ставленні до виконання своїх обов'язків голови наради.

Виступаючи в ролі голови, продумайте перед нарадою проблему чи проблеми, які мають обговорюватися.

Підготуйте коротке вступне слово.

Розвивайте дискусію за допомогою навідних запитань.

Для проведення наради забезпечте приміщення і приготуйте запрошення з усіма необхідними даними.

Перед нарадою перевірте, чи все підготовлено для її проведення.

Успіх наради залежить, крім усього іншого, від середовища, в якому вона відбувається.

Керівництво нарадою

Після обговорення одного часткового питання переходьте до обговорення наступного. Іноді вистачить простого «Чому?».

Виступаючи в ролі голови, ви повинні постійно стежити за ходом дискусії, помічати нові аспекти обговорюваного питання, нові думки й аргументи.

Надто балакучого учасника наради слід угамувати, щоб дати можливість висловитися іншим.

Мовчазних та несміливих учасників наради треба, навпаки, заохочувати до виступів.

Якщо нарада порушується розмовами між учасниками, вживайте відповідних заходів для їх припинення.

Після того як проблему обговорено, підбийте підсумки дискусії.

Якщо на нараді будуть поставлені завдання, то їх треба виконувати за такою схемою:

- *що* (яке завдання) треба виконати;
- *хто* має його виконати;
- *термін виконання*;
- *як* виконуватиметься завдання.

Учасники наради не повинні перебивати одне одного і не заважати репліками тому, хто говорить.

Голова має розпочинати засідання в точно призначений час, не звертаючи уваги на тих, хто спізнюється.

Вступне слово голови повинно бути спрямоване на створення сприятливого клімату на нараді.

Якщо учасники наради не знайомі між собою, треба якомога частіше називати їх прізвища.

Зважте, чи не доцільно за певних обставин обмежити приятельське звертання учасників одне до одного, особливо коли на нараді присутні нові учасники.

Нагромадження інформації та інформаційних матеріалів

Якщо ви хочете навчитися цікаво говорити у вузькому колі, то треба обходитися без нотаток, якщо ж перед широким загалом, то в цьому разі мусите виробити в собі звичку записувати все вам потрібне і таким чином збирати інформаційні матеріали.

...

Передусім визначте теми, за якими ви будете стежити

Для записів про те, *де* ви *що* читали, користуйтеся методом скороченого документування, або методом тематичних карток.

...

Заведіть тематичні колекції вирізок, фотокопій, ксерокопій статей та інших матеріалів.

Підготовка виступу

Якщо у вас немає лекторського досвіду, напишіть повний текст виступу і кілька разів прочитайте його. Після такої попередньої підготовки вам доведеться заглядати в рукопис лише вряди-годи.

Якщо ж ви досвідчений лектор, досить приготувати нотатки.

Виберіть тему і пристосуйте свій виступ до категорії слухачів, перед якими вам доведеться говорити.

Вчасно дізнайтеся про їх склад – це допоможе вам приготувати свій виступ з урахуванням їхнього віку, освіти та кваліфікації.

Готуючись до виступу, подумайте, що слухач хоче від вас почути, які проблеми хвилюють його, що він уже знає з цих питань, врахуйте його загальноосвітній рівень.

Дуже важливо вибрати вдалу назву лекції. Конкретні назви набагато привабливіші, ніж загальні.

Насамперед з'ясуйте для себе мету свого виступу: ви хочете поінформувати слухачів про щось чи переконати їх у чомусь, спонукати до якоїсь дії чи розважити?

Розкладіть на столі всі записи та інформаційні матеріали; ті, що не відповідають темі лекції, вилучіть, а решту згрупуйте відповідно до її плану.

Виявіть прогалини в інформаційних матеріалах і заповніть їх, відшукавши відповідну літературу та поговоривши з фахівцями. Незалежно від того, чи ви пишете повний текст виступу, чи лише робите нотатки, треба скласти основу виступу – короткий план. Опрацьовуючи його, відбираючи потрібну інформацію, особливу увагу зверніть на форму викладу.

Початок виступу має дуже велике значення; від нього залежить:

- чи подолає промовець хвилювання, заспокоїться й набуде впевненості у своїх силах;
- чи зуміє встановити контакт зі слухачами;
- чи зацікавить слухачів і приверне їхню увагу;
- чи зуміє стисло висвітлити тему виступу, визначивши основні питання.

Промовець може розвинути думки у своєму висунуті по-різному, а саме:

- пояснити;
- описати;
- розповісти;
- довести.

Найменш цікавою формою викладу є опис, найцікавішою – розповідь.

Закінчення виступу, як правило, складається з двох частин: узагальнення головних думок і підбиття підсумків.

Завжди намагайтеся закінчити лекцію вчасно, не затягуйте її.

...

На першому місці – слухачі

Здатність постійно думати про слухачів й уміння відчувати себе на їх місці – одна з найважливіших передумов успіху промовця.

Встановіть контакт зі слухачами на самому початку, інакше ви не зможете ані донести до них свої погляди, ані зацікавити їх своєю промовою.

Протягом виступу стежте за реакцією слухачів.

Не вживайте надто довгих речень, чергуйте їх з короткими.

Не говоріть безособово, не зловживайте третьою особою однини і множини.

Не перевантажуйте свою мову абстрактними поняттями.

Епічна широчінь шкодить, зайві подробиці затіняють головну проблему. Надмірна стислість також має свої наслідки. Важливі думки треба висвітлювати детальніше, наводячи яскраві приклади, порівняння тощо.

Зацікавленість слухачів ви збудите тоді, коли:

- говоритимете про те, що стосується їх безпосередньо;
- узгодите виклад матеріалу з рівнем знань слухачів;
- поставите запитання, на яке самі ж і відповісте;
- наведете захопливі факти;
- висунете якусь неймовірну гіпотезу.

Дуже важливо знати ставлення слухачів до вашої особи як лектора, а також до теми виступу.

Пам'ятайте, що на слухачів впливає і середовище: грукіт, холод, жара, незручні крісла тощо.

Заохочуйте слухачів до дискусії.

Будьте тактовними: дякуйте за кожне зауваження, навіть тоді, коли ви з ним не згодні.

Не соромтеся своєї схвильованості: адже байдужому промовцеві ніколи не вдасться схвилювати слухачів своїм виступом.

Виклад

Самого висловлення думок замало. Думки треба донести до слухачів. Вживайте для цього метафори, афоризми, прислів'я й цитати.

Різні незвичайні пригоди і випадки дуже пожвавлюють виступ.

Незнайомі, незрозумілі для слухачів терміни, а також абстрактні поняття треба визначити або пояснити. Користуйтеся для цього діаграмами і графіками.

Один з найдійовіших засобів пожвавлення уваги слухачів – риторичні запитання під час виступу.

Гумор та дотепи доцільно використовувати за умови, якщо ви вмієте бути дотепним і якщо дотеп не ущипливий.

Стиль і мовний рівень виступу

Мова повинна бути ясною й зрозумілою.

Намагайтеся розширити свій словниковий запас.

Читайте книги про культуру і стиль мови.

Виступ

Лектор-початківець повинен запам'ятати текст виступу в процесі кількаразового його повторення.

Коли треба заглянути в рукопис лекції або виступу, опустіть очі, але голову не нахиляйте.

Намагаючись запам'ятати текст, зосереджуйтеся передусім на змісті, а не на стилі.

Не бійтеся дивитися прямо на слухачів.

Якщо ви сумлінно приготуєте виступ, то впевнитесь у своїх силах і таким чином відвернете одну з причин хвилювання.

Під час виступу контролюйте своє дихання і говоріть повільно, особливо спочатку.

Перед початком виступу розслабтеся.

За кафедрою займіть зручну позу, огляньте слухачів, але говорити не поспішайте. Відтак глибоко вдихніть і в повільному темпі починайте говорити.

Після закінчення промови не виказуйте, що вам стало легко після того, як виступ уже позаду.

Будь-які рухи, пози, жести й міміка виправдані лише в тому разі, коли вони не притягують надмірної уваги слухачів.

Жести мають бути скупими як щодо кількості, так і щодо широти. Стежте за тим, щоб:

- жести були природними, а не штучними;
- кожен жест мав певне значення;
- промова не починалася і не закінчувалася несподіваним жестом;
- жести узгоджувалися з рухами всього тіла;
- жестикулювати саме тоді, коли треба наголосити на значенні усного слова.

Силу голосу пристосовуйте до акустики і розмірів приміщення.

Користуючись підсилювальними пристроями, говоріть у мікрофон, а не повз нього.

Якщо доводиться відійти від мікрофона до дошки, говоріть голосніше. Не говоріть, коли пишете на дошці, тобто коли ви стоїте до слухачів спиною.

Якщо доводиться долати труднощі, пов'язані з поганою акустикою, шумом у приміщенні, гуркотом, що долинає знадвору, та іншими перешкодами, то:

- артикулюйте дуже ретельно;
- говоріть повільніше і робіть паузи;
- говоріть короткими реченнями;
- супроводжуйте свої слова жестикуляцією й мімікою більшою мірою, ніж звичайно.

Бережіть голос за кілька днів перед виступом. Уникайте куріння або перебування в накурених приміщеннях, пиття холодних напоїв, довгих прогулянок та розмов на морозі, голосних вигуків під час спортивних змагань тощо.

Дружелюбний тон допоможе завоювати прихильність слухачів.

Не припускайтеся менторського тону і не моралізуйте.

Застосування того чи іншого тону залежить від характеру промови.

Якщо хочете наголосити на якійсь думці, це можна зробити кількома способами:

- перш ніж висловити її, помовчіть якусь хвилю, а потім уже говоріть;
- підсильте свій голос або стиште його;
- уповільніть виклад і наголосіть на кожному окремому слові в реченні;
- доповніть усне слово жестом і мімікою;
- змініть тон голосу;

– повторіть важливе слово або речення.

Не бійтеся робити паузи, навіть якщо у вас немає лекторського досвіду. Намагайтеся не заповнювати паузи різними звуками, як «е-е-е...», «ну» та ін.

Швидкості реакції можна навчитися, якщо виконувати такі дві умови:

- виховувати впевненість у своїх силах;
- вчитися заздалегідь уявляти різні ситуації і знаходити способи правильної реакції на них.